

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 Р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 4•2022

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Заступник головного редактора

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар

ШЕВЧЕНКО Т. М., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОРОФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, Німеччина

БРАУНД Д., професор, доктор хаб., Університет Екзетера, Великобританія

БРУЯКО І. В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України

БУЙСЬКИХ А. В., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ГАРДІ С. Е., PhD, Норвезький інститут у Римі Університету в Осло, Великобританія

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон

Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. Л., професор, доктор історичних наук, Національний університет

«Києво-Могилянська академія»

ІВАНЧИК А. І., професор, Французький національний центр наукових

досліджень, Франція

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, Німеччина

ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Національний університет

«Києво-Могилянська академія»

ПЛАВІНСЬКИЙ М. О., кандидат історичних наук, Варшавський університет, Польща

ПОТЕХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РАБІНОВІЦ А., PhD, Техаський університет в Остіні, Сполучені штати Америки

ФОРНАСЬСЬ Й., професор, доктор, Галле-Віттенбергський університет імені Мартіна Лютера, Німеччина

ХОХОРОВСКИ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Ягеллонського університету, Польща

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947
FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 4•2022

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Deputy editor-in-Chief

TOLOCHKO P. P., Academician of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary

SHEVCHENKO T. M., PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

BOROFFKA N., Professor, Dr. Hab., German Archaeological Institute, Germany

BRAUND D., Professor, Dr. Hab., University of Exeter, UK

BRUIAKO I. V., DSc in History, Odessa Archaeological Museum of the NAS of Ukraine

BUISKYKH A. V., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

CHOCHOROWSKI J., Professor, Dr. Hab., Institute of Archaeology of Jagiellonian University, Poland

DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France

IVANTCHIK A. I., Professor, National Center for Scientific Research of France, France

FORNASIER J., Professor, Doctor, Martin Luther University Halle-Wittenberg, Germany

HARDY S. A., PhD, Norwegian Institute in Rome, University of Oslo, Great Britain

KAISER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany

OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

PLAVINSKI M. O., PhD in History, University of Warsaw, Poland

POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

RABINOWITZ A., PhD in Classical Archaeology, The University of Texas at Austin, USA

ZALIZNIAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

- УШКОВА Ю. В. Антропологічний склад населення ямної культурної спільноти Північного Причорномор'я: внутрішньогруповий аналіз чоловічої вибірки
- САВЕЛЬЄВА К. С. Сцена з жертвним биком на вотивному рельєфі з Тіри
- СОРОКІН С. О., СИТИЙ Ю. М. Деякі аспекти взаємовпливу давньоруської та сіверянської гончарних традицій
- ПОГОРЖЕЛЬСЬКА І. В., ГОРБАНЕНКО С. А. Слов'янські тканини останньої чверті I тис. н. е.: результати досліджень

Articles

- 5 USHKOVA Yu. V. Anthropological Composition of the Yamna Culture Population of the North Pontic Region: Intragroup Analysis of the Male Sample
- 21 SAVELIEVA K. S. The Scene with a Sacrificial Bull Depicted on a Votive Relief from Tyras
- 33 SOROKIN S. O., SYTYI Yu. M. Some Aspects of the Interaction of Ancient Rus and Severians Pottery Traditions
- 49 POHORZHEL'SKA I. V., GORBANENKO S. A. Slavic Textiles of the Last Quarter of the 1st Millennium AD: Study Results

Нові відкриття та знахідки

- БОБРОВСЬКИЙ Т. А., НЕЧИТАЙЛО П. О., ГОЛУБ В. М., ТИМЧУК Д. В. Знахідка давньоруської свинцевої грамоти в м. Полонному Хмельницької області
- ДЯЧЕНКО Д. Г. Інтерпретація Т-подібного рогового виробу з могильника Острів

Discoveries and Recent Finds

- 60 BOBROVSKYI T. A., NECHYTAILO P. O., HOLUB V. M., TYMCHUK D. V. Find of an Ancient Rus Lead Letter at Polonne in Khmelnytskyi Oblast
- 72 DIACHENKO D. H. Interpretation of T-shaped Antler Artefact from Ostriv Burial Ground

Публікації археологічного матеріалу

Publication of Archaeological Material

ГУЦАЛ А. Ф., ГУЦАЛ В. А., МОГИЛОВ О. Д.
Курган ранньоскіфського часу біля с. Шутнівці
у середньому Подністров'ї

83

HUTSALA A. F., HUTSAL V. A., MOHYLOVO O. D.
A Mound of the Early Scythian Period near Shut-
nivtsi Village in Middle Dnister Region

Дискусії

Discussions

ГАСКЕВИЧ Д. Л. Про ще одну концепцію
«неоліту» із рисами постмодернізму

105

HASKEVYCH D. L. On One More Concept of
“Neolithic” Based on the Postmodernism Approach

ЗАЛІЗНЯК Л. Л. Про кавказьку міграцію та
українську неолітизацію

120

ZALIZNIAK L. L. About Caucasian Migration and
Ukrainian Neolithization

Історія науки

History of Science

РУСЯЄВА А. С., КУЗЬМИЩЕВ О. Г.
Олександр Миколайович Карасьов – визначний
дослідник Ольвії Понтійської (до 120-ліття)

129

RUSIAIEVA A. S., KUZMISHCHEV O. H.
Oleksandr Mykolaiovych Karasiov — Prominent Re-
searcher of Olbia Pontica (on the 120th Anniversary)

АБАШИНА Н. С. Дослідник Успенського
собору Києво-Печерської лаври: до 120-річчя
від дня народження М. В. Холостенка

137

ABASHYNA N. S. Researcher of the Cathedral of
the Dormition of the Kyiv-Pechersk Lavra: to the
120th Anniversary of the Birth of M. V. Kholostenko

Хроніка

News Review

Антропология і біоархеология України на
міжнародному антропологічному форумі в
м. Базель, Швейцарія, 11—12 листопада 2022 р.
До 75-річчя Костянтина Михайловича Гупала
(1947—2010)

148

Anthropology and Bioarchaeology of Ukraine at the
International Anthropological Forum in Basel, Swit-
zerland, November 11—12, 2022

Пам'яті Якова Петровича Гершковича

149

To the 75th anniversary of Kostiantyn Mykhailovych
Hupalo (1947—2010)

Пам'яті Гочі Рєвазовича Цецхладзе

150

In Memoriam of Yakiv Petrovych Herskovych

152

In Memoriam of Gocha Revazovych Tsetskhladze

Алфавітний показник змісту журналу
«Археология» за 2022 рік

153

Index of Publications in *Arheologia Journal*
in 2022

© Ю. В. УШКОВА* 2022

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ЯМНОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПІЛЬНОТИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я: ВНУТРІШНЬОГРУПОВИЙ АНАЛІЗ ЧОЛОВІЧОЇ ВИБІРКИ

Статтю присвячено систематизації та ревізії культурної належності краніологічних матеріалів чоловічої вибірки ямної культурної спільноти Північного Причорномор'я, її краніометричній характеристиці та внутрішньогруповому аналізу.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, доба ранньої бронзи, краніометрія, ямна культурна спільнота.

Одне з ключових місць в історії Східної Європи за доби ранньої бронзи посідає ямна культурна спільнота. Ця формація охоплює величезний ареал степової зони (від Уралу до Дунаю); із нею пов'язане утвердження в цьому регіоні мобільної скотарської системи господарювання та широке розповсюдження традиції побудови курганів. Спільними рисами поховального обряду, матеріальної культури, мобільного способу життя це культурне явище давно привертає увагу дослідників, зокрема в контексті індоевропейської проблематики (Gimbutas 1979; Anthony 1986, 2010; Mallory 1989; Отрощенко 2014; Залізник 2018 та ін.). Регіон Північного Причорномор'я, розташований між двома цивілізаційними домінантами того часу — Кавказом та Балканами, багатий на пам'ятки ямного культурного кола і є важливим для дослідження історії цієї неперервної степової спільноти доби бронзи.

Антропологічні дослідження населення Північного Причорномор'я ямного часу дають важливу інформацію про фізичний тип і спосіб життя давнього населення та є незамінними для реконструкції етногенетичних, історичних і культурних процесів. Краніометричний

характеристиці популяцій ямного культурного кола цієї території присвячено значну кількість публікацій. Ключову роль у дослідженні краніологічних серій ямної спільноти Північного Причорномор'я відіграла С. І. Круц (1969, 1972, 1978, 1979, 1984, 1985, 1997, 2017; Жияєва-Круц 1973; Круц, Старовойтова 1979). Вона опублікувала більшість доступних на сьогодні краніометричних даних і провела величезну роботу з їх аналізу. Значний обсяг краніологічних матеріалів увели в науковий обіг Т. С. Кондукторова (1956, 1969, 1973) та Г. П. Зіневич (Зіневич 1967, 1970; Зіневич, Круц 1968; Зіневич 1972). Окремі індивідуальні дані чи невеликі за кількістю серії публікували Д. К. Третьяков (Третьяков 1915), Г. Ф. Дебець (Дебець 1948), К. О. Шепель (1979, 1984, 1985a, 1985b; Сегеда, Шепель 1984), Л. А. Мельник (1982), І. Д. Потехіна (Потехина 1984), Р. О. Старовойтова (1984), В. Д. Дяченко та П. М. Покас (Дьяченко, Покас 1986). До обговорення питань антропологічного складу населення ямної культурної спільноти Північного Причорномор'я та його зв'язків за матеріалами краніометрії долучались Б. В. Фірштейн (Фирштейн 1967), І. Й. Гохман (1966), А. В. Шевченко (1986), С. П. Сегеда (1991), М. М. Герасимова (2002, 2011), О. Г. Козінцев (Козинцев 2013, 2016), О. О. Казарницький (Казарницкий 2014), О. О. Хохлов (2017). Для з'ясування генетичних витоків, складу й поширення цього населення антропологи разом із археогенетиками вивчали його геномну структуру (Wilde et al 2014; Потехіна 2018; Mathieson et al 2018 та ін.).

Незважаючи на значний обсяг літератури, питання походження, антропологічного складу та зв'язків населення ямної культурної спільноти Північного Причорномор'я все ще далекі

* УШКОВА Юлія Віталіївна — молодший науковий співробітник відділу біоархеології, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0002-1549-8679, ushkova.julia@gmail.com

від свого остаточного розв'язання. Зокрема, для краніологічних матеріалів ямного часу цієї території фактично не розкрито потенціал методів багатовимірної статистики. Крім того, вже давно назріла необхідність переглянути культурну атрибуцію антропологічного матеріалу, що опублікований як ямний, та долучити неопубліковані дані. Це зумовлює необхідність повернутися до питання антропологічного складу та зв'язків цього населення на новому рівні.

Представлена стаття є першою із запланованої серії робіт, присвячених дослідженню краніологічних матеріалів ямної культурної спільноти Північного Причорномор'я із застосуванням методів багатовимірної статистики. У ній здійснено систематизацію бази даних індивідуальних краніометричних вимірів чоловічої серії ямної культурної спільноти Північного Причорномор'я, ревізію культурної належності матеріалів, що входять до неї, краніометричну характеристику та внутрішньогруповий аналіз отриманої вибірки.

Методи

Під час ревізії краніологічної бази даних із неї виключались черепа з поховань із такими нехарактерними для ямної спільноти Північного Причорномор'я ознаками, як випростана позиція кістяка, овальна яма, відсутність курганних насипів чи ями (поховання на давньому горизонті або ж незафіксований контур поховальної споруди). Такі поховання можуть належати як до епохи енеоліту, так і до пізнішого часу (катакомбної доби, епохи пізньої бронзи).

Краніологічні матеріали описувались та вимірювались згідно з класичними антропологічними методиками (Алексеев, Дебец 1964). Для внутрішньогрупового аналізу був використаний метод головних компонент, інтерпретація яких здійснювалася за допомогою варімаксної ротації (Дерябин 1983; Чеснис 1990). Аналіз виконаний за допомогою програми *Systat*¹. Також застосовувався двомірний аналіз із використанням черепного та верхньолицьового індексів.

Джерельна база дослідження

Для характеристики чоловічої серії ямної культурної спільноти Північного Причорномор'я

використано індивідуальні краніометричні дані про 127 черепів дорослих чоловіків (долучались черепа індивідів, старших за 20 років). Більшу частину залучених у роботу даних опублікували С. І. Круц, Т. С. Кондукторова, Г. П. Зіневич, К. О. Шепель, Г. Ф. Дебец (Дебец 1948; Кондукторова 1956, 1969; Зіневич 1967; Зіневич, Круц 1968; Круц 1969, 1972, 1973, 1978, 1984; Зіневич 1972; Круц, Старовойтова 1979; Шепель 1979, 1985b; Сегеда, Шепель 1984). 13 черепів опрацьовані автором (матеріали отримані в процесі нових археологічних досліджень та віднайдені в антропологічних фондах відділу біоархеології Інституту археології НАН України). Інформацію про використані в роботі матеріали наведено у табл. 1.

У процесі формування вибірки було здійснено значну роботу з перегляду культурної належності матеріалів, що опубліковані як ямні. Про необхідність такої ревізії та проблеми культурної атрибуції поховань доби енеоліту-бронзи науковці писали багато (Плешиненко, Рассамкін 1994; Авилова, Орловская 2003, с. 19; Котова 2013, с. 3; Казарницький 2013, с. 39 та ін.). Таким чином, із чоловічої вибірки вилучено 37 черепів. У трьох випадках відбулась переоцінка культурної належності поховань у подальших публікаціях: Інгулець-Широке к. 2 п. 3² (Мельник, Стебліна 2012, с. 433), Ольгівка к. 1 п. 3 (Потехина 1999, с. 124), Баштанка к. 5 п. 9 (Шмаглій, Черняков 1970, с. 72). Ми також виключили з вибірки 34 черепа за принципами, описаними у розділі «Методи»: Гаврилівка (могилище біля вівчарні) п. 36, поховання на енеолітичному поселенні Волоське, матеріали із Золотої Балки, периферійні індивідуальні поховання першого Дерев'яського могильника, Ковалівка-6 к. 4 п. 17, Південний гірничо-збагачувальний комбінат (ПдГЗК) к. 1 п. 18 та к. 2(14) п. 23, Первомайська к. 5 п. 10, Новоолексіївка к. 1 п. 8 та к. 19 п. 7, радгосп ім. Суворова к. 4 п. 3, Домантове к. 2 п. 1, Аккермень-1 к. 1 п. 5, Новопилипівка к. 1 п. 9, Солене к. 1 п. 2, Новогригорівка к. 1 п. 1, Іванівка (курган біля села), Софіївка к. 7 п. 3, Червоне к. 1 п. 2, Грушівка к. 1/3 пп. 17(10) та 4(15), Глибоке к. 1 п. 8, Любимівка к. 13 п. 7, Сергіївка к. 1 п. 17, Кут к. 32 п. 12, Мар'янівське к. 1 п. 21, Вищетагарівка к. 83 п. 6, Орлянка к. 3 п. 15, Любимівка к. 56

¹ Щиро вдячна докторові історичних наук Т. О. Рудич за допомогу у освоєнні статистичних методів обробки інформації та програми *Systat*.

² Тут і далі скорочення к. — курган, п. — поховання, ск. — скелет.

Таблиця 1. Чоловічі черепи, що увійшли до вибірки Північного Причорномор'я
Table 1. Male skulls which form the North Pontic sample

Місцезнаходження, курган, поховання	Експедиція	Автор розкопок	Антрополог
Нижнє Подніпров'я, матеріали, виміряні автором			
Вісунськ, к. 1, п. 23	ІЕ-1977	Шапошникова О. Г.	Старовойтова Р. О.
Павлівка, к. 27, п. 10	МЕ-1984	Клюшинцев В. М.	Покас П. М.
Старобогданівка, к. 1, п. 6	ЗПЕ-1980	Рассамакін Ю. Я.	Круц С. І.
Щасливцево, к. 1, п. 8 та 12	ААЕ-2018	Болтрик Ю. В.	Козак О. Д.
Нижнє Подніпров'я, опубліковані матеріали			
Комінтерн, к. 33, п. 3; к. 49, п. 1	ІЕ-1975	Шапошникова О. Г.	Круц 1984
Любимівка, к. 13, пп. 2 та 6; к. 19, п. 5; к. 26, п. 1; к. 27, п. 9	КахЕ-1968	Лесков О. М.	Круц 1984
Богданівка, к. 2, п. 11	ХАЕ-1974	Кубишев А. І.	Круц 1984
Старосілля, к. 3, пп. 8, 23 та 26	ХАЕ-1972	Болдін Я. І.	Круц 1984
Софіївка, к. 1, п. 3; к. 3, п. 5; к. 4, п. 2; к. 5, п. 4; к. 6, п. 9; к. 14, п. 5; к. 23, п. 15	ХАЕ-1972, 1973	Шилов Ю. О., Шилова Т. П., Болдін Я. І.	Круц 1984
Сергіївка, к. 1, п. 20	ХАЕ-1976	Євдокімов Г. Л.	Круц 1984
Ольгівка, к. 1, п. 2	ХАЕ-1976	Ядвичук В. І.	Круц 1984
Львово, к. 7, пп. 6 та 14 ск. 1; к. 10, п. 11	ХАЕ-1973	Шилов Ю. О., Бессонова С. С., Болдін Я. І., Ніколова А. В.	Круц 1984
Першоконстантинівка, к. 1, пп. 6 та 19; к. 17, п. 24	ХАЕ-1971	Шилов Ю. О., Болдін Я. І.	Круц 1984
Георгіївське, к. 3, п. 2; к. 4, п. 2	ЗПЕ-1977	Ляшко С. М.	Круц 1984
Августинівка, к. 4, п. 2	ЗПЕ-1975	Ляшко С. М.	Круц 1984
Велика Білозірка, к. 2, пп. 11 та 12	ЗПЕ-1975	Шилов Ю. О.	Круц 1984
Колгосп «Радянська Україна» (Скадовськ), к. 4, пп. 3 та 5	ПдУЕ-1963	Крилова Л. П., Кубишев А. І., Яковенко Е. В.	Зиневич, Круц 1968
Новочорномор'я, к. 8, п. 9	ПдУЕ-1963	Ковпаненко Г. Т., Качалова Н. К., Шарафутдінова І. М.	Зиневич, Круц 1968
Інгулець-Широке, к. 3, пп. 7 та 9	АЕ ДІМ-1965	Крилова Л. П.	Круц 1969
ПдГЗК, к. 1, пп. 10, 12 та 14, ск. 1; к. 2(14), пп. 5, 11 та 20	АЕ ДІМ-1964, 1965	Крилова Л. П.	Круц 1969
Грушівка, к. 1/3, п. 3	ГЕ-1951	Бліфельд Д. І.	Кондукторова 1969
Кут, к. 4, пп. 5 та 10	ГЕ-1951	Березовець Д. Т.	
Мар'янське, к. 1, пп. 15, 18, 23, ск. 1, 25; к. 2, п. 2; к. 6, п. 4	ГЕ-1952, НГЕ-1953	Березовець Д. Т., Покровська Є. Ф., Фурманська А. І.	Кондукторова 1969
Нікопольбуд, к. 1, п. 10	НікЕ-1938	Граков Б. М.	Зиневич 1967
Хут. Хмельницький, к. 4, п. 10, ск. А	НікЕ-1951	Костюченко І. П.	Кондукторова 1969
Снігурівка, к. 1, п. 13	ІСЕ-1952	Славін Л. М.	Кондукторова 1969
Вознесенська Гора (Запоріжжя), к. 3, п. 1	АЕ ЗОМК-1957	Пешанов В. Ф.	Зиневич 1967
Вільнянська курганна група, к. 3, п. 8	ВЕ-1968	Телегін Д. Я.	Круц 1973
Вищетарасівка, к. 61, п. 1, ск. 1	ВТЕ-1975	Чередніченко М. М.	Круц, Старовойтова 1979
Харчовик, к. 1, п. 8	ССЕ-1950	Ліберов П. Д.	Кондукторова 1956
Новопилипівка, к. 5, пп. 4 та 8	МолАЕ-1951	Вязьмітіна М. І.	Кондукторова 1956
Троїцьке, к. 2, п. 17; к. 3, пп. 8 та 13	МолАЕ-1951	Клейн Л. С.	Кондукторова 1956
Середнє Подніпров'я, опубліковані матеріали			
Старинська птахофабрика, к. 4, п. 1	СДЕ-1963	Іллінська В. А.	Круц 1972
Побужжя, матеріали, виміряні автором			
Таборівка, к. 1, п. 6	ІЕ-1977	Шапошникова О. Г.	Старовойтова Р. А.
Мар'янівка, к. 7, п. 5	МЕ-1986	Солтис О. Б.	Покас П. М.
Побужжя, опубліковані матеріали			
Сабатинівка, к. 1, п. 4	СБЕ-1949	Фабріціус І. В.	Кондукторова 1969
Пелагеївка, п. 1, п. 8а	ІЕ-1967	Шарафутдінова І. М.	Круц 1972
Софіївка, к. 1, пп. 9, 15 та 17	ІЕ-1967	Братченко С. Н.	Круц 1972
Нечаяне, к. 2, п. 7	ІЕ-1976	Шапошникова О. Г.	Круц 1984
Новопетрівка-1, к. 4, пп. 1, 5 та 20	ІЕ-1975	Шапошникова О. Г.	Круц 1984
Новопетрівка-2, к. 1, п. 7	ІЕ-1975	Шапошникова О. Г.	Круц 1984
Соколівка, к. 2, п. 25	ІЕ-1969	Шарафутдінова І. М.	Круц 1984
Петропавлівка, к. 1, п. 3	ІЕ-1975	Шапошникова О. Г.	Круц 1984

Місцезнаходження, курган, поховання	Експедиція	Автор розкопок	Антрополог
Побужжя, опубліковані матеріали			
Баратівка, к. 2, п. 24	ІЕ-1971	Шарафутдінова І. М.	Круц 1984
Привільне к. 2 п. 4	ІЕ-1970	Шапошникова О. Г.	Круц 1984
Покровка, к. 3, пп. 6 та 12	ПдБЕ-1969	Ковпаненко Г. Т.	Круц 1978
Північно-Західне Причорномор'я, матеріали, виміряні автором			
Миколаївка, к. 4, п. 9	ДДЕ-1969	Шмаглій М. М.	Зіневич Г. П.
Білолісся, к. 3, п. 24	ДДЕ-1980	Субботін Л. В.	Сегеда С. П.
Фрікацей, к. 10, п. 14	ІзмАЕ-1981	Гудкова О. В.	Сегеда С. П.
Нагорне, к. 15, пп. 10 та 13	ІзмАЕ-1982	Гудкова О. В.	Сегеда С. П.
Каланчак, к. 3, п. 22	ІзмАЕ-1982	Гудкова О. В.	Сегеда С. П.
Північно-Західне Причорномор'я, опубліковані матеріали			
Курган на Слобідці-Романівці (Одеса), п. 25	АЕ ОТИС-1913	Добровольський А. В.	Дебєз 1948
Нерушай, к. 9, пп. 9, 76, 84	ДДЕ-1964	Шмаглій М. М., Черняков І. Т.	Зіневич 1972
Глибоке, к. 1, пп. 7, 11, 12, 22—25; к. 2, пп. 7 та 8	ДДЕ-1965	Шмаглій М. М., Черняков І. Т.	Зіневич 1972
Борисівка, к. 8, пп. 1, 9, 12; к. 9, п. 2	ДДЕ-1965	Шмаглій М. М., Черняков І. Т.	Зіневич 1972
Баштанівка, к. 4, пп. 10, 12, 14, 25; к. 7, пп. 15, 16; к. 8, п. 6	ДДЕ-1966	Шмаглій М. М., Черняков І. Т.	Зіневич 1972
Басейни Сіверського Дінця та Кальміуса, опубліковані матеріали			
ВСПІ, к. 2, п. 8	СД-1974	Гладкіх М. І.	Шепель 1985b
Олександрівськ, к. 4, п. 2, ск. 2, п. 3, ск. 1	СД-1972	Братченко С. Н.	Шепель 1985b
Нижня Баранниківка, к. 2, п. 7	ДСД-1976	Братченко С. Н.	Сегеда, Шепель 1984, Шепель 1985b
Зимогір'я к. 1, п. 5	СД-1977	Післарій І. О.	Шепель 1985b
Новоселівка, к. 1, п. 16	Д-1977	Братченко С. Н.	Шепель 1985b
Текстильник, к. 4, п. 14	Д-1975	Даниленко В. М.	Шепель 1979, 1985b
Волонтерівка, к. 1, п. 3	Д-1977	Братченко С. Н.	Шепель 1985b

Примітки. Скорочення, використані в таблиці. Місцезнаходження: ПдГЗК — Південний гірничо-збагачувальний комбінат, ВСПІ — Ворошиловградський сільськогосподарський інститут. Експедиції: ІЕ — Ігульська, МЕ — Миколаївська, ЗПЕ — Запорізька, ААЕ — Арабська, КахЕ — Каховська, ХАЕ — Херсонська, ПдУЕ — Південноукраїнська, АЕ ДІМ — експедиція Дніпропетровського історичного музею, ГЕ — Горностаївська, НГЕ — Нікопольсько-Гаврилівська, НікЕ — Нікопольська, ІСЕ — Ігульсько-Снігурівська, АЕ ЗОМК — експедиція Запорізького обласного музею краєзнавства, ВЕ — Вільнянська, ВТЕ — Вищетарасівська, ССЕ — Скільська степова, МолаЕ — Молочанська, СДЕ — Середньодніпровська, СБЕ — Середньобузька, ДДЕ — Дністро-Дунайська, ІзмАЕ — Ізмайльська, АЕ ОТИС — експедиція Одеського товариства історії і старожитностей, СД — Сіверсько-Донецька, ДСД — Друга Сіверсько-Донецька, Д — Донецька.

п. 1, Архангельська Слобода к. 2. п. 15. Дані щодо двох поховань із Першоконстантинівки суттєво відкореговано через помилкову інформацію при їх публікації³. Череп із ямного по-

ховання 17 кургану 101 біля Садового не увійшов до вибірки через дуже сильну посмертну деформацію (Круц, Старовойтова 1976, с. 95).

Унаслідок цієї попередньої роботи до вибірки увійшли дані про 127 чоловічих черепів (список див. у табл. 1). Найбільша частина з них (68) походить із території Нижнього Подніпров'я⁴. Ми виміряли п'ять черепів із цього регіону: Щасливцево к. 1 пп. 8 та 12⁵, Павлівка к. 27 п. 10, Вісунськ к. 1 п. 23, Старобогданівка к. 1. п. 6. Використано опубліковані дані про 63 чоловічих черепи (Кондукторова 1956, 1969; Зіневич 1967; Зіневич, Круц 1968; Круц 1969, 1973, 1984; Круц, Старовойтова 1979). Середнє Подніпров'я представлене тільки одним чере-

² У монографії С. І. Круц міститься інформація про жіночий череп із ямного п. 19 к. 17 (Круц 1984, с. 105). У каталозі антропологічних колекцій Інституту археології НАН України інформація про це поховання відсутня, проте є дані про цілий чоловічий череп з енеолітичного п. 19 к. 1 (Круц і др. 1986, с. 45). В антропологічних фондах відділу біоархеології віднайдено чоловічий череп із шифром п. 19 к. 1. Його виміри збігаються з даними, опублікованими С. І. Круц. П. 19 к. 1, Ю. О. Шилов відніс до ямної культури (Шилов 1975). Отже, череп включено до чоловічої вибірки ямної культурної спільноти як череп із п. 19 к. 1. Інша помилка стосується даних про череп, опублікований С. І. Круц як череп чоловіка (?) 20—22 років з п. 16 к. 1 (Круц 1984, с. 105). Поховання з цим номером катакомбне (Шилов 1981). Проте в каталозі антропологічних колекцій Інституту археології НАН України фігурує цілий череп чоловіка (?) юнацького віку з ямного п. 6 к. 1 (Круц і др. 1986, с. 109). Отже, ймовірно, ідеться про друкарську помилку в номері поховання в монографії 1984 р. Череп увійшов до вибірки як череп із п. 6 к. 1.

⁴ До цієї групи увійшли й нечисельні матеріали з прилеглої території Північно-Західного Приазов'я.

⁵ Вдячна кандидатів історичних наук О. Д. Козак за можливість дослідити ці матеріали за краніометричною програмою.

пом — Старинська птахофабрика к. 4 п. 1 (Круц 1972). 20 черепів походять із поховальних споруд, досліджених у басейні Південного Бугу (Кондукторова 1969; Круц 1972, 1978, 1984). Із них ми виміряли два: Мар'янівка к. 7 п. 5, Таборівка к. 1 п. 6. Територія Північно-Західного Причорномор'я представлена 30 чоловічими черепами (Дебец 1948; Зіневич 1972). Ми виміряли шість із них: Миколаївка к. 4 п. 9, Білолісья к. 3 п. 24, Нагорне к. 15 пп. 10 та 13, Фрікацей к. 10 п. 14, Каланчак к. 3 п. 22. Із басейнів Сі-

верського Дінця та Кальміуса до загальної вибірки увійшло 8 черепів (Шепель 1979, 1985b; Сегеда, Шепель 1984).

Краніометрична характеристика серій ямної культурної спільноти Північного Причорномор'я

Загальна вибірка регіону сформована з 127 черепів. На основі її краніометричних характеристик (табл. 2) населення ямної культурної

Таблиця. 2. Середні розміри чоловічих черепів із вибірок ямної культурної спільноти Північного Причорномор'я
Table 2. Average sizes of the male skulls from the Yamna culture North Pontic samples

№ за Мартіном	Ознаки	Північне Причорномор'я в цілому			Нижнє Подніпров'я			Побужжя			Північно-Західне Причорномор'я		
		n	$\bar{x}$	sd	n	$\bar{x}$	sd	n	$\bar{x}$	sd	n	$\bar{x}$	sd
1	Поздовжній діаметр	107	192	7,1*	59	192,5	7,6*	19	192,5	7*	21	190,6	5,1
8	Поперечний діаметр	101	139,9	5,8*	58	139,3	5,1	20	141,8	6,5*	19	139,2	6,4*
17	Висотний діаметр (basion — bregma)	43	139,5	5,4*	32	140	5,8*	5	138,2	2,2	5	136	2,9
20	Висотний діаметр (porion — bregma)	91	116,7	4,2	53	116,3	3,6	15	116,2	4,4*	16	116	4,1
9	Найменша ширина лоба	106	99	4,6	57	97,6	3,9	20	100,5	4,8*	21	100,7	5,3*
45	Виличний діаметр	72	135,8	6,4*	44	136,4	6,6*	12	136,1	7,3*	13	133,3	5
48	Верхня висота обличчя	86	72,3	4,5*	49	72	3,9	15	71,4	6,3*	17	73,8	4,3
55	Висота носа	85	52,1	3,2*	46	51,7	3	15	51,6	4*	19	52,8	3,1
54	Ширина носа	88	24,7	1,8	49	24,8	1,7	15	24,5	2,5*	19	24,8	1,9
51	Ширина орбіти (maxillofrontale)	89	43,1	2,3*	47	42,6	1,9	15	43,7	2,7*	20	43,2	2,2*
52	Висота орбіти	93	32,5	2,4*	51	32	2,4*	16	32,7	2,6*	19	33,7	1,8
SC	Симотична ширина	71	8,5	1,6	40	8,5	1,7	13	8,5	1,5	11	8,8	1,6
SS	Симотична висота	71	5	1,1*	40	5	1,2*	13	5,1	1	11	4,9	0,6
8:1	Черепний показник	96	72,6	3,8*	56	72,1	3,6*	19	73,6	3,8*	17	72,4	3,7*
48:45	Верхній показник обличчя	62	53,7	3,6*	38	53,4	3,1	11	52	4,9*	10	56,2	3,3
54:55	Носовий показник	82	47,6	3,5	45	48,4	3	15	47,6	4,3	17	46,6	3,7
52:51	Орбітний показник	89	75,6	5,8*	48	75,4	5,5*	15	74,6	5,2	19	78,3	4,6
SS:SC	Симотичний показник	72	59,6	11,4	40	59,4	11,8	13	60,6	9	11	56,8	10,1
32	Кут профілю лоба (nasion)	59	77,6	4,1*	36	76,8	3,8	9	79,2	4,9*	11	78	3,5
72	Загальний кут обличчя	55	83	4,3*	34	83,7	3,8*	9	82,2	5,6*	9	81,4	5,1*
73	Середній кут обличчя	53	85,5	4,5*	33	85,4	4,4*	9	86,6	6,2*	8	83,9	3,1
74	Кут профілю альвеолярної частини обличчя	46	78	5,3	31	79,7	4,2	5	77,8	5	7	71,4	2,8
75(1)	Кут носових кісток до лінії профілю	41	34,5	3,3	26	34,5	3,3	8	35,6	3,7	5	34	3,1
77	Назо-малярний кут	66	136,2	5*	39	134,8	4,6	12	137,8	6*	11	138,3	3,6
$\angle zm'$	Зіго-максиллярний кут	56	122,9	4,2	32	122,7	4,8	10	122,6	3,4	10	123,3	2,7
$\angle C'$	Кут виступання підборіддя	46	66,4	7,7*	30	65,3	7,6*	7	64,1	8*	7	72,1	6,6

Примітки: n — кількість вимірів; $\bar{x}$ — середнє арифметичне значення; sd — середньоквадратичне відхилення; * — середньоквадратичне відхилення перевищує середні значення (Алексеев, Дебец 1964, с. 123-127, табл. 12-14).

спільноти Північного Причорномор'я очікувано належить до великої європеїдної раси. Серія характеризується дуже великим поздовжнім (192 мм), середнім поперечним (139,9 мм) діаметрами, високим склепінням (висота від базіона — 139,5 мм); за черепним індексом, вона різкодоліхокранна (72,6). Лоб широкий (99 мм), похилий (кут чола від назіона — 77,6). Обличчя середньошироке (135,8 мм) та середньовисоке (72,3 мм), за індексом — мезен (53,7). Ширина орбіти велика (43,1 мм), висота мала (32,5 мм), за індексом — орбіти низькі (75,6). Абсолютні розміри носа (висота — 52,1 мм, ширина — 24,7 мм) та його показник (47,6) мають середні значення. Ніс значно виступає з площини обличчя — кут виступання носа (34,5) та симотичний індекс (59,6) мають дуже великі значення. Загальний (83) і середній (85,5) лицьові кути мають середні значення й характеризують серію як мезогнатну, альвеолярний прогнатизм невиражений (кут альвеолярної частини — 78), кут виступання підборіддя перебуває на межі малих та середніх значень (66,4). Серія характеризується різким горизонтальним профілюванням обличчя (назо-малярний кут — 136,2, зигмаксиллярний — 122,9). Серія неоднорідна, квадратичні відхилення завищені за більшістю ознак.

Із черепів, залучених до дослідження, сформовано три серії за територіальним принципом: Північно-Західне Причорномор'я (буджацька чи нерушайська культура (Іванова 2021, с. 347)), Побужжя, Нижнє Подніпров'я (табл. 2). Матеріали зі східних областей України, на жаль, надто нечисельні, щоб формувати з них серію та робити висновки про антропологічний склад популяцій, які їх залишили. Розділення загальної вибірки на більшу кількість локальних груп, як це було зроблено в дослідженні С. І. Круц (1972), видається недоцільним, оскільки ці групи виявляються нерепрезентативними, а висновки, зроблені в результаті їх аналізу, статистично недостовірними.

Вибірка Нижнього Подніпров'я є найбільшою з трьох локальних та представлена 68 чоловічими черепами. Серія характеризується виразною доліхокранією (72,1). Довжина черепного склепіння дуже велика (192,5 мм), ширина середня (139,3 мм), висота від базіона велика (140 мм). Ширина лоба середня на межі з великими значеннями (97,6 мм), чоло похиле (кут від назіона — 76,8). Ширина обличчя перебуває на межі середньої та великої категорій (136,4 мм), його висота середня (72 мм). За фор-

мою обличчя мезенне (верхньолицевий показник — 53,4). Орбіти середньоширокі (42,6 мм), низькі (32 мм), за індексом, хамеконхні (75,4). Абсолютні розміри носа (висота — 51,7 мм, ширина — 24,8 мм) та його індекс (48,4) середні. Він добре виступає з площини обличчя, про що свідчать значення кута виступання носа (34,5) та симотичного індексу (59,4). Загальний кут обличчя перебуває на межі середніх та великих значень (83,7), альвеолярний прогнатизм невиражений (кут альвеолярної частини обличчя — 79,7), підборіддя виступає сильно (кут виступання підборіддя — 65,3). Обличчя дуже сильно профільоване у горизонтальній площині на обох рівнях (назо-малярний кут — 134,8, зигмаксиллярний — 122,7). Розмах варіацій більшості ознак не перевищує норму, проте за низкою важливих краніометричних характеристик (довжина та висота склепіння, ширина вилиць, черепний індекс) серія неоднорідна.

До **південнобузької вибірки** увійшло 20 чоловічих черепів. Серія характеризується доліхокранією на межі з гіпердоліхокранією (73,6), дуже великим поздовжнім (192,5 мм), середнім поперечним (141,8 мм) діаметрами, високим склепінням (висота від базіона — 138,2 мм). Лоб широкий (100,5 мм), кут профілю чола від назіона між малим та середнім (79,2). Висота обличчя середня (71,4 мм), ширина на межі середніх та великих значень (136,1 мм). За формою обличчя мезенне (верхньолицевий індекс — 52). Орбіти широкі (43,7 мм), низькі (32,7 мм), за індексом хамеконхні (74,6). Висота (51,6 мм), ширина (24,5 мм) та індекс носа (47,6) середні, він значно виступає з площини обличчя — кут виступання носа (35,6) та симотичний індекс (60,6) мають дуже великі значення. Серія мезогнатна (загальний лицевий кут — 82,2), їй притаманне значне виступання підборіддя (64,1) та відсутність альвеолярного прогнатизму (77,8). Горизонтальне профілювання обличчя різке — назо-малярний кут малий (137,8), зигмаксиллярний дуже малий (122,6). Розмах варіацій більшості ознак завищений.

Вибірка з Північно-Західного Причорномор'я складається з 30 черепів. Величина поздовжнього діаметру перебуває на межі великих та дуже великих значень (190,6 мм), поперечний діаметр (139,2 мм) і висота склепіння від базіона (136 мм) середні. За черепним показником, серія різкодоліхокранна (72,4). Лоб широкий (100,7 мм), похилий (кут від назіона — 78). Обличчя середньошироке (133,3 мм),

значення його висоти перебуває на межі середнього та великого класів (73,8 мм), за верхньо-лицевим індексом, обличчя лептенне (56,2). Ширина орбіти велика (43,2 мм), висота середня (33,7 мм), орбітний індекс малий (78,3). Висота (52,8 мм) та ширина (24,8 мм) носа середні, за індексом, він лепторинний на межі з мезоринним (46,6). Ніс добре виступає з площини обличчя — кут виступання носа дуже великий (34), симотичний індекс великий (56,8). Горизонтальне профілювання обличчя різке — назо-малярний кут малий (138,3), зиго-максиларний дуже малий (123,3). Серія мезогнатна (загальний кут обличчя — 81,4), їй притаманний помірно виражений альвеолярний прогнатизм (кут альвеолярної частини обличчя — 71,4) та помірне виступання підборіддя (72,1). Розмах варіацій більшості ознак цієї серії незначний, а отже, її можна вважати однорідною.

Усі три локальні вибірки близькі між собою за низкою параметрів. Вони належать європео-їдному населенню та характеризуються доліхокранією (з тенденцією до гіпердоліхокранії), мезогнатним, добре профільованим у горизонтальній площині обличчям, похилим чолом, хакеконхними орбітами та добре виступаючим носом.

Найбільше вирізняється з-поміж них серія буджацької культури, яка характеризується меншими діаметрами склепіння, лептеним обличчям (56,2) при середній його ширині (133,3 мм) та висоті, що перебуває між середніми та великими значеннями (73,8 мм), вищими за показником орбітами (хоча й у межах категорії хакеконх), лепторинним носом, помірно вираженим альвеолярним прогнатизмом, середньо виступаючим підборіддям.

Серії Нижнього Подніпров'я та Південного Бугу ж характеризуються більшими розмірами склепіння та значеннями виличного діаметра (136,4 і 136,1 мм), середньовисоким обличчям (72 та 71,4 мм), мезенним, за індексом (53,3 та 52), нижчими за показником орбітами, мезоринним носом, невираженим альвеолярним прогнатизмом, добре виступаючим підборіддям.

С. І. Круц висловлювала думку, що серія буджацької культури близька за своїми краніометричними характеристиками до критично малої серії ямної культури Північного Криму, яку за невеликою кількістю ознак опублікували В. Д. Дяченко та П. М. Покас (Дяченко, Покас 1986), а також до кемі-обинської вибірки Південного Криму (Круц 1972). Дослідниця характеризувала ці групи як *«порівняно вузьколице,*

довгоголове населення, комплекс морфологічних ознак якого тяжіє до південних (середземноморських) форм європеоїдної раси» (Круц 1997, с. 381). Населення ж Побужжя та Нижнього Подніпров'я (у межах каховської та вищетарасівської груп) дослідниця відносила до *«пом'якшеного»* протоєвропейського антропологічного типу (Круц 1997, с. 381).

Внутрішньогруповий аналіз

На першому етапі внутрішньогрупового аналізу до індивідуальних краніометричних даних було застосовано методи багатовимірної статистики, а саме метод головних компонент. Для проведення аналізу використано програму *Systat*. Черепи проаналізовано за скороченою програмою з десяти ознак (1, 8, 9, 20, 45, 48, 55, 54, 51, 52⁶). До аналізу залучено 48 черепів, які мають відповідні виміри. Результати аналізу представлено на рис. 1.

У першій головній компоненті (ГК1), що охоплює 32,9 % загальної дисперсії, найбільші навантаження несуть в порядку зменшення впливу: висота обличчя, висота носа, висота орбіти, ширина орбіти, довжина черепа, меншою мірою — ширина носа та висота склепіння. Друга головна компонента (ГК2) охоплює 19,3 % загальної дисперсії, найбільші навантаження в ній несуть широтні розміри склепіння, обличчя та меншою мірою чола. Відповідно, ГК1 є компонентом загальних розмірів черепа: більші за розміром черепи мають більші значення за віссю абсцис. Друга ж компонента розрізняє черепи в першу чергу за шириною обличчя та шириною склепіння — більші значення за віссю ординат мають черепи з більшими широтними параметрами.

У результаті проведеного аналізу висновок про неоднорідність серії ямної спільноти Північного Причорномор'я, зроблений на основі завищених значень середньоквадратичного ухилу, підтверджується. На графіку можна виділити три скупчення черепів. Перше розташоване в лівій верхній чверті графіка, близько до нуля, характеризуючись в основному негативними значеннями за ГК1 та позитивними за ГК2. На вказану позицію черепів, що входять до цієї групи, впливають такі ознаки: ширше й нижче обличчя, ширше та коротше склепін-

⁶ Подані номери ознак за Р. Мартіном (Алексеев, Дебеч 1964).

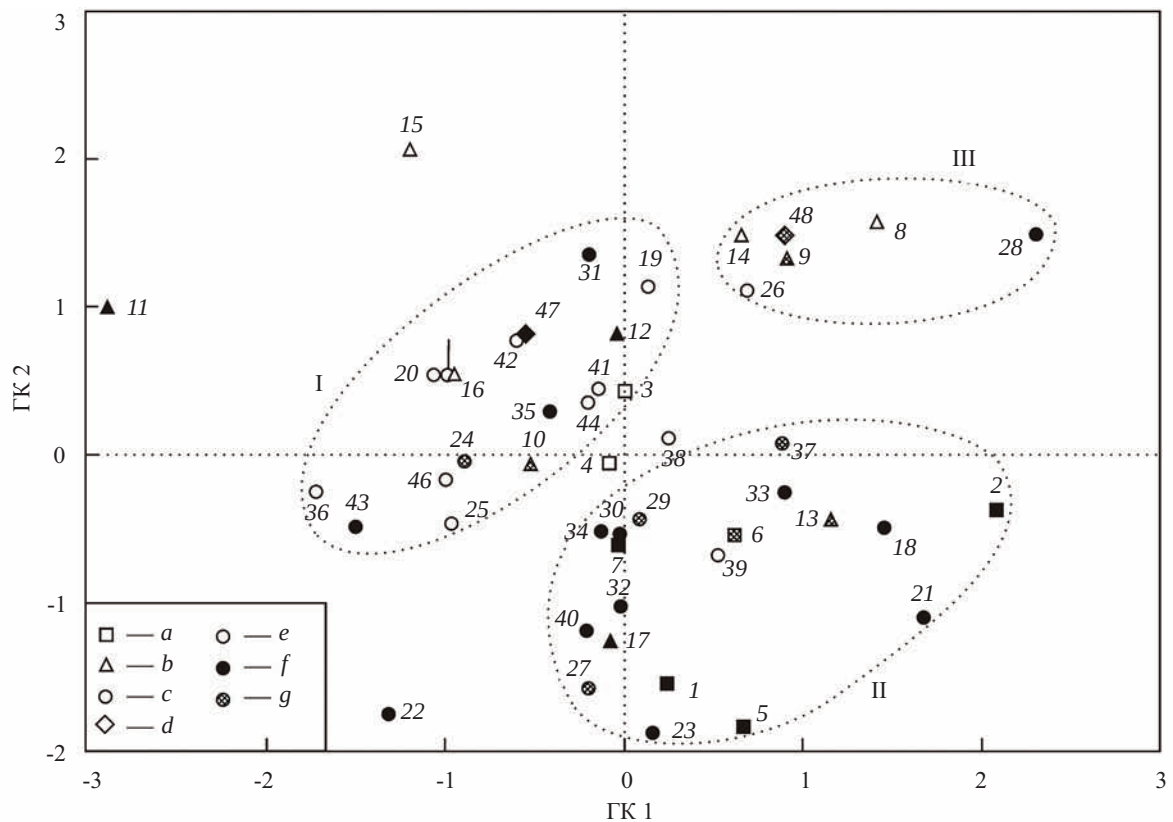

Рис. 1. Внутрішньогруповий аналіз методом головних компонент. Території: *a* — Південно-Західне Причорномор'я; *b* — Побужжя; *c* — Подніпров'я; *d* — басейни Сіверського Дінця та Кальміуса. Обряд поховання: *e* — поховання здійснені на спині; *f* — на боці; *g* — проміжна позиція (з нахилом) або не в анатомічному порядку. *Південно-Західне Причорномор'я*: 1 — Нерушай, к. 9, п. 9; 2 — Нерушай, к. 9, п. 84; 3 — Глибоке, к. 1, п. 7; 4 — Баштанівка, к. 4, п. 10; 5 — Баштанівка, к. 4, п. 25; 6 — Білолісся, к. 3, п. 24; 7 — курган на Слобідці-Романівці (Одеса), п. 25. *Побужжя*: 8 — Мар'янівка, к. 7, п. 5; 9 — Покровка, к. 3, п. 6; 10 — Нечаяне, к. 2, п. 7; 11 — Новопетрівка-1, к. 4, п. 1; 12 — Новопетрівка-1, к. 4, п. 5; 13 — Новопетрівка-1, к. 4, п. 20; 14 — Новопетрівка-2, к. 1, п. 7; 15 — Майорівка, к. 3, п. 7; 16 — Майорівка, к. 3, п. 9; 17 — Софіївка, к. 1, п. 9. *Середнє Подніпров'я*: 18 — Старинська птахофабрика, к. 4, п. 1. *Нижнє Подніпров'я*: 19 — Комінтерн, к. 33, п. 3; 20 — Павлівка, к. 27, п. 10; 21 — Львове, к. 7, п. 14, ск. 1; 22 — Велика Білозірка, к. 2, п. 11; 23 — Велика Білозірка, к. 2, п. 12; 24 — колгосп «Радянська Україна» (Скадовськ), к. 4, п. 5; 25 — Інгулець-Широке, к. 3, п. 7; 26 — Інгулець-Широке, к. 3, п. 9; 27 — Вільнянська курганна група, к. 3, п. 8; 28 — Сергіївка, к. 1, п. 20; 29 — Харчовик, к. 1, п. 8; 30 — Новопилипівка, к. 5, п. 4; 31 — Грушівка, к. 1/3, п. 3; 32 — Мар'янське, к. 1, п. 15; 33 — Мар'янське, к. 1, п. 18; 34 — Мар'янське, к. 1, п. 23, ск. 1; 35 — Мар'янське, к. 1, п. 25; 36 — Снігурівка, к. 1, п. 13; 37 — Старосілля, к. 3, п. 23; 38 — Любимівка, к. 13, п. 6; 39 — Щасливцеве, к. 1, п. 12; 40 — Софіївка, к. 4, п. 2; 41 — ПдГЗК (Кривий Ріг), к. 1, п. 10; 42 — Старобогданівка, к. 1, п. 6; 43 — Першоконстантинівка, к. 1, п. 6; 44 — Першоконстантинівка, к. 1, п. 19; 45 — Першоконстантинівка, к. 17, п. 24; 46 — Вознесенська Гора (Запоріжжя), к. 3, п. 1. *Басейни Сіверського Дінця та Кальміуса*: 47 — Олександрівськ, к. 4, п. 2, ск. 2; 48 — Волонтерівка, к. 1, п. 3.

Fig. 1. Intragroup analysis using principal component method. Territories: *a* — North-Western Pontic region; *b* — Southern Buh River region; *c* — Dniro River region; *d* — basins of the Siverskyi Donets and Kalmius Rivers. Burial rite: *e* — burials in supine position; *f* — on the side; *g* — transitional position or bones are not in anatomical order. *North-Western Pontic region*: 1 — Nerushai, k. no. 9, gr. no. 9; 2 — Nerushai, k. no. 9, gr. no. 84; 3 — Hlyboke, k. no. 1, gr. no. 7; 4 — Bashtanivka, k. no. 4, gr. no. 10; 5 — Bashtanivka, k. no. 4, gr. no. 25; 6 — Bilolissia, k. 3; no. 24; 7 — kurgan in Slobidka-Romanivka (Odesa), gr. no. 25. *Southern Buh River region*: 8 — Marianivka, k. no. 7, gr. no. 5; 9 — Pokrovka, k. no. 3, gr. no. 6; 10 — Nechaiane, k. no. 2, gr. no. 7; 11 — Novopetrivka-1, k. no. 4, gr. no. 1; 12 — Novopetrivka-1, k. no. 4, gr. no. 5; 13 — Novopetrivka-1, k. no. 4, gr. no. 20; 14 — Novopetrivka-2, k. no. 1, gr. no. 7; 15 — Maiorivka, k. no. 3, gr. no. 7; 16 — Maiorivka, k. no. 3, gr. no. 9; 17 — Sofiivka, k. no. 1, gr. no. 9. *Middle Dniro River region*: 18 — Starynska poultry farm, k. no. 4, gr. no. 1. *Lower Dniro River region*: 19 — Komintern, k. no. 33, gr. no. 3; 20 — Pavlivka, k. no. 27, gr. no. 10; 21 — Lvove, k. no. 7, gr. no. 14, sk. no. 1; 22 — Velyka Bilozirka, k. no. 2, gr. no. 11; 23 — Velyka Bilozirka, k. no. 2, gr. no. 12; 24 — collective farm "Radianska Ukraina" (Skadovsk), k. no. 4, gr. no. 5; 25 — Inhulets-Shyroke, k. no. 3, gr. no. 7; 26 — Inhulets-Shyroke, k. no. 3, gr. no. 9; 27 — Vilniansk kurgan group, k. no. 3, gr. no. 8; 28 — Serhiivka, k. no. 1, gr. no. 20; 29 — Kharchovyk, k. no. 1, gr. no. 8; 30 — Novopylypivka, k. no. 5, gr. no. 4; 31 — Hrushivka, k. no. 1/3, gr. no. 3; 32 — Marianske, k. no. 1, gr. no. 15; 33 — Marianske, k. no. 1, gr. no. 18; 34 — Marianske, k. no. 1, gr. no. 23, sk. no. 1; 35 — Marianske, k. no. 1, gr. no. 25; 36 — Snihurivka, k. no. 1, gr. no. 13; 37 — Starosillia, k. no. 3, gr. no. 23; 38 — Liubymivka, k. no. 13, gr. no. 6; 39 — Shchaslyvtseve, k. no. 1, gr. no. 12; 40 — Sofiivka, k. no. 4, gr. no. 2; 41 — Southern Mining and Concentration plant (Kryvyi Rih), k. no. 1, gr. no. 10; 42 — Starobohdanivka, k. no. 1, gr. no. 6; 43 — Pershokonstantynivka, k. no. 1, gr. no. 6; 44 — Pershokonstantynivka, k. no. 1, gr. no. 19; 45 — Pershokonstantynivka, k. 17, gr. 24; 46 — Voznesenska Hora (Zaporizhzhia), k. no. 3, gr. no. 1. *Basins of the Siverskyi Donets and Kalmius Rivers*: 47 — Oleksandrivsk, k. no. 4, gr. no. 2, no. 2; 48 — Volonterivka, k. no. 1, gr. no. 3.

* Hereinafter in the text: k. — kurgan, gr. — grave, sk. — skeleton

ня, менші висота носа й розміри орбіт. У правій нижній чверті графіка розташовується друга група, що характеризується в основному близькими до нуля чи позитивними значеннями за ГК1 та негативними за ГК2. Ця група має діаметрально протилежний попередньо описаному набір ознак, а саме: вище та менше за шириною обличчя, вужче й довше склепіння, більшу висоту носа. Черепи, що входять до цієї групи, розташовуються двома дугами. Правіше бачимо скупчення черепів, які характеризуються максимально вираженою доліхокранією та великими абсолютними розмірами. По центру розтягнута за ГК2 дуга з менших за розмірами різкодоліхокранних черепів. Третя, найменша за чисельністю, група розташовується в правій верхній чверті графіка та має позитивні значення за обома ГК. Вона складається з дуже великих за абсолютними розмірами черепів.

Розглянемо розташування черепів на графіку за територіальними групами. Найбільш концентровано розташовуються черепи з Північно-Західного Причорномор'я. Вони в основному належать до другої групи. Черепи з території Нижнього Подніпров'я приблизно порівну розділились між першою та другою групами. Серія з Побужжя демонструє найбільше розсіяння на графіку, черепи з неї входять рівною мірою усі три групи. Крім того, два черепи (Новопетрівка-1 к. 4 п. 1 та Майорівка к. 3 п. 7) з цієї території не входять до жодної з груп та характеризуються максимальними значеннями за ГК1 і мінімальними — за ГК2 (рис. 1: 11, 15). Ці черепи мають нехарактерну для ямних популяцій Північного Причорномор'я комбіна-

цію краніометричних ознак — вони брахіокранні й дуже широколиці за показником. Два черепи зі східних регіонів України належать до другої та третьої груп (рис. 1: 47, 48).

Іншою важливою ознакою, на якій варто зупинитися, є поза похованого. На її значення при розгляді антропологічного складу населення ямного часу звернула увагу С. І. Круц, простеживши різницю в антропологічному типі людей, похованих за різним обрядом (Круц 1972, с. 96, 101). Результати аналізу за тенденцією підтверджують спостереження С. І. Круц: більшість черепів, що належать до першої та третьої груп, походять із поховань, здійснених на спині, а до другої — на боці.

Найважливішими ознаками для диференціації груп на першому етапі внутрішньогрупового аналізу є виличний діаметр і верхня висота обличчя, а також ширина й довжина черепного склепіння. У зв'язку з цим на **другому етапі** аналізу було використано черепний і верхньолицевий індекси. Такий підхід дозволив збільшити кількість черепів, які увійшли до аналізу, до 60. На двовимірному графіку, складеному на основі цих двох показників (рис. 2), черепи розділяються на два великих скупчення. Перша група має менші значення верхньолицевого індексу (48,7—55,2) та більші — черепного (69,4—79,4). До неї входять 28 черепів. Друга група відрізняється високими значеннями верхньолицевого показника — 53,7—60,9 та різкодоліхокранною формою черепа (черепний індекс — 64,6—75,1). До цієї групи належать 30 черепів. Два брахіокранних черепа з Новопетрівки-1 к. 4 п. 1 та Майорівки к. 3 п. 7 добре виокремлюються, як і на попередньому етапі аналізу (рис. 2: 11, 15). Отже, результати обох етапів внутрішньогрупового аналізу добре узгоджуються між собою. Виділення третьої групи черепів, що характеризуються дуже великими абсолютними розмірами, не підтверджується. Черепи, що входили до неї на першому етапі, на двовимірному графіку скупчення не утворюють, розташовуючись у різних його частинах.

При розгляді розташування черепів із різних локальних груп бачимо ту саму картину, що фіксувалась на попередньому етапі аналізу. Найбільш концентровано розташовуються черепи з Північно-Західного Причорномор'я. Більшість із них входять до другої групи. Черепи з території Побужжя та Нижнього Подніпров'я розташовуються приблизно порівну в обох групах. Два брахіокранних черепи з південнобузької ви-

Таблиця 3. Навантаження на першу та другу головні компоненти

Table 3. Loads on the first and second principal components

№ за Мартіном	Ознаки	ГК1	ГК2
1	Поздовжній діаметр	0,619	0,078
8	Поперечний діаметр	-0,140	0,850
20	Висотний діаметр (porion — bregma)	0,469	0,237
9	Найменша ширина лоба	0,427	0,561
45	Виличний діаметр	0,120	0,812
48	Верхня висота обличчя	0,855	-0,018
55	Висота носа	0,787	-0,063
54	Ширина носа	0,547	0,285
51	Ширина орбіти (maxillofrontale)	0,606	0,287
52	Висота орбіти	0,672	-0,021
% загальної дисперсії		32,874	19,287

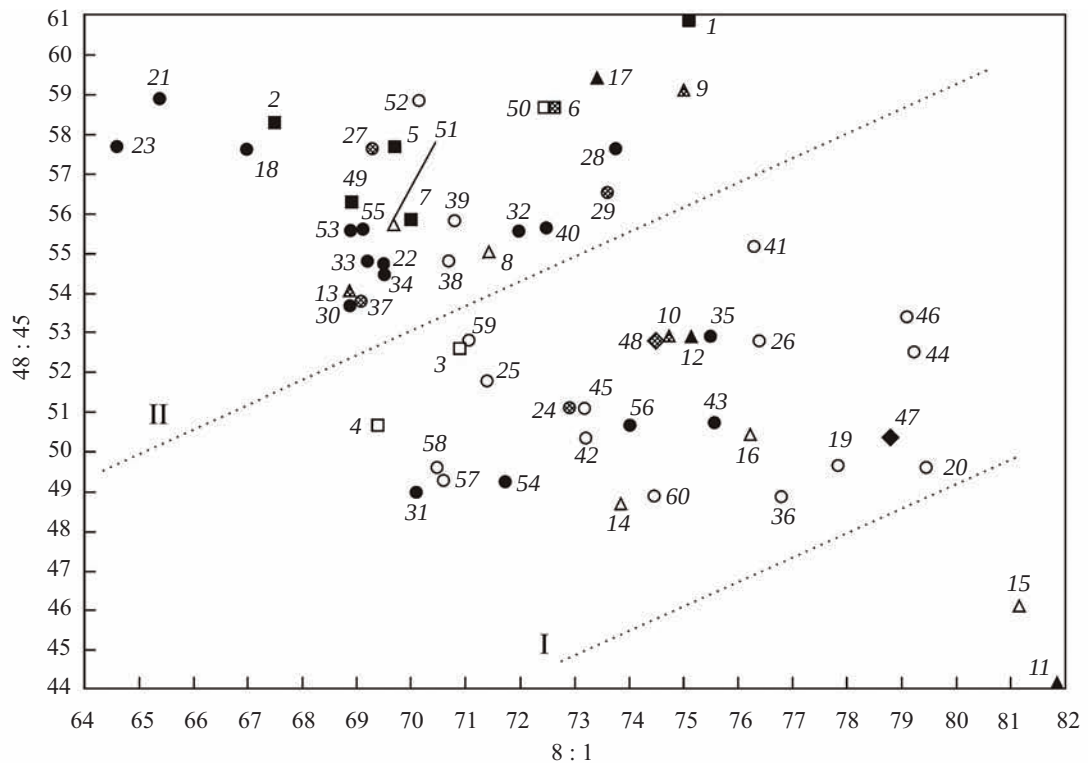

Рис. 2. Внутрішньогруповий аналіз за черепним та верхньолицевими індексами. Умовні позначення такі самі, як на рис. 1. *Південно-Західне Причорномор'я*: 1 — Нерушай, к. 9, п. 9; 2 — Нерушай, к. 9, п. 84; 3 — Глибоке, к. 1, п. 7; 4 — Баштанівка, к. 4, п. 10; 5 — Баштанівка, к. 4, п. 25; 6 — Білолісся, к. 3, п. 24; 7 — курган на Слобідці-Романівці (Одеса), п. 25; 49 — Глибоке, к. 1, п. 25; 50 — Баштанівка, к. 8, п. 6. *Побужжя*: 8 — Мар'янівка, к. 7, п. 5; 9 — Покровка, к. 3, п. 6; 10 — Нечаяне, к. 2, п. 7; 11 — Новопетрівка-1, к. 4, п. 1; 12 — Новопетрівка-1, к. 4, п. 5; 13 — Новопетрівка-1, к. 4, п. 20; 14 — Новопетрівка-2, к. 1, п. 7; 15 — Майорівка, к. 3, п. 7; 16 — Майорівка, к. 3, п. 9; 17 — Софіївка, к. 1, п. 9; 51 — Софіївка, к. 1, п. 15. *Середнє Подніпров'я*: 18 — Старинська птахофабрика, к. 4, п. 1. *Нижнє Подніпров'я*: 19 — Комінтерн, к. 33, п. 3; 20 — Павлівка, к. 27, п. 10; 21 — Львове, к. 7, п. 14, ск. 1; 22 — Велика Білозірка, к. 2, п. 11; 23 — Велика Білозірка, к. 2, п. 12; 24 — колгосп «Радянська Україна» (Скадовськ), к. 4, п. 5; 25 — Інгулець-Широке, к. 3, п. 7; 26 — Інгулець-Широке, к. 3, п. 9; 27 — Вільнянська курганна група, к. 3, п. 8; 28 — Сергіївка, к. 1, п. 20; 29 — Харчовик, к. 1, п. 8; 30 — Новопилипівка, к. 5, п. 4; 31 — Грушівка, к. 1/3, п. 3; 32 — Мар'янське, к. 1, п. 15; 33 — Мар'янське, к. 1, п. 18; 34 — Мар'янське, к. 1, п. 23, ск. 1; 35 — Мар'янське, к. 1, п. 25; 36 — Снігурівка, к. 1, п. 13; 37 — Старосілля, к. 3, п. 23; 38 — Любимівка, к. 13, п. 6; 39 — Щасливцеве, к. 1, п. 12; 40 — Софіївка, к. 4, п. 2; 41 — ПдГЗК (Кривий Ріг), к. 1, п. 10; 42 — Старобогданівка, к. 1, п. 6; 43 — Першоконстантинівка, к. 1, п. 6; 44 — Першоконстантинівка, к. 1, п. 19; 45 — Першоконстантинівка, к. 17, п. 24; 46 — Вознесенська Гора (Запоріжжя), к. 3, п. 1; 52 — Комінтерн, к. 49, п. 1; 53 — Новочорномор'я, к. 8, п. 9; 54 — Троїцьке, к. 3, п. 8; 55 — Кут, к. 4, п. 10; 56 — Мар'янське, к. 2, п. 2; 57 — Софіївка, к. 3, п. 5; 58 — Софіївка, к. 23, п. 15; 59 — Ольгівка, к. 1, п. 2; 60 — Вісунськ, к. 1, п. 23. *Басейни Сіверського Дінця та Кальміуса*: 47 — Олександрівськ, к. 4, п. 2, ск. 2; 48 — Волонтерівка, к. 1, п. 3.

Fig. 2. Intragroup analysis using cranial and upper facial indexes. The legend is the same as in the fig. 1. *North-Western Pontic region*: 1 — Nerushai, k. no. 9, gr. no. 9; 2 — Nerushai, k. no. 9, gr. no. 84; 3 — Hlyboke, k. no. 1, gr. no. 7; 4 — Bashtanivka, k. no. 4, gr. no. 10; 5 — Bashtanivka, k. no. 4, gr. no. 25; 6 — Bilolissia, k. no. 3, gr. no. 24; 7 — kurgan in Slobidka-Romanivka (Odesa), gr. no. 25; 49 — Hlyboke, k. no. 1, gr. no. 25; 50 — Bashtanivka, k. no. 8, gr. no. 6. *Southern Buh River region*: 8 — Marianivka, k. no. 7, gr. no. 5; 9 — Pokrovka, k. no. 3, gr. no. 6; 10 — Nechaiane, k. no. 2, gr. no. 7; 11 — Novopetrivka-1, k. no. 4, gr. no. 1; 12 — Novopetrivka-1, k. no. 4, gr. no. 5; 13 — Novopetrivka-1, k. no. 4, gr. no. 20; 14 — Novopetrivka-2, k. no. 1, gr. no. 7; 15 — Maiorivka, k. no. 3, gr. no. 7; 16 — Maiorivka, k. no. 3, gr. no. 9; 17 — Sofiivka, k. no. 1, gr. no. 9; 51 — Sofiivka, k. no. 1, gr. no. 15. *Middle Dnipro River region*: 18 — Starynska poultry farm, k. no. 4, gr. no. 1. *Lower Dnipro River region*: 19 — Komintern, k. no. 33, gr. no. 3; 20 — Pavlivka, k. no. 27, gr. no. 10; 21 — Lvove, k. no. 7, gr. no. 14, sk. no. 1; 22 — Velyka Bilozirka, k. no. 2, gr. no. 11; 23 — Velyka Bilozirka, k. no. 2, gr. no. 12; 24 — collective farm "Radianska Ukraina" (Skadovsk), k. no. 4, gr. no. 5; 25 — Inhulets-Shyroke, k. no. 3, gr. no. 7; 26 — Inhulets-Shyroke, k. no. 3, gr. no. 9; 27 — Vilnianska kurgan group, k. no. 3, gr. no. 8; 28 — Serhiivka, k. no. 1, gr. no. 20; 29 — Kharchovik, k. no. 1, gr. no. 8; 30 — Novopylipivka, k. no. 5, gr. no. 4; 31 — Hrushivka, k. no. 1/3, gr. no. 3; 32 — Marianske, k. no. 1, gr. no. 15; 33 — Marianske, k. no. 1, gr. no. 18; 34 — Marianske, k. no. 1, gr. no. 23, sk. no. 1; 35 — Marianske, k. no. 1, gr. no. 25; 36 — Snihurivka, k. no. 1, gr. no. 13; 37 — Starosillia, k. no. 3, gr. no. 23; 38 — Liubymivka, k. no. 13, gr. no. 6; 39 — Shchaslyvtseve, k. no. 1, gr. no. 12; 40 — Sofiivka, k. no. 4, gr. no. 2; 41 — Southern Mining and Concentration plant (Kryvyi Rih), k. no. 1, gr. no. 10; 42 — Starobohdanivka, k. no. 1, gr. no. 6; 43 — Pershokonstantynivka, k. no. 1, gr. no. 6; 44 — Pershokonstantynivka, k. no. 1, gr. no. 19; 45 — Pershokonstantynivka, k. no. 17, p. 24; 46 — Voznesenska Hora (Zaporizhzhia), k. no. 3, gr. no. 1; 52 — Komintern, k. no. 49, p. 1; 53 — Novochornomoria, k. no. 8, gr. no. 9; 54 — Troitske, k. no. 3, gr. no. 8; 55 — Kut, k. no. 4, gr. no. 10; 56 — Marianske, k. no. 2, gr. no. 2; 57 — Sofiivka, k. no. 3, gr. no. 5; 58 — Sofiivka, k. no. 23, gr. no. 15; 59 — Olhivka, k. no. 1, gr. no. 2; 60 — Visunsk, k. no. 1, gr. no. 23. *Basins of the Siverskyi Donets and Kalmius Rivers*: 47 — Oleksandrivsk, k. no. 4, gr. no. 2, sk. no. 2; 48 — Volonterivka, k. no. 1, gr. no. 3.

бірки не входять до жодної з груп та розташовуються у правому нижньому куті графіка (рис. 2: 11, 15). Обидва черепи, що походять із поховальних комплексів східних регіонів України, входять до першої групи (рис. 2: 47, 48).

Якщо розглядати розташування черепів на графіку за обрядом поховання, отримуємо таку картину. У відносно вузьколицій різкодоліхокранній групі 18 поховань здійснено на боці, шість — на спині, три — у проміжній позиції (з розворотом), три — пакетом або зруйновані. У відносно широколицій доліхомезокранній групі більшість похованих (18) покладено на спині, сім — на боці, один — у проміжній позиції, у двох випадках кістки були розташовані не в анатомічному порядку. Серед брахіокранних і дуже широколицих за індексом одне поховання здійснене на спині, інше — на боці.

Отже, розподіл черепів за двовимірним та багатовимірним графіками дає схожу картину. Вона добре ілюструє неоднорідність серії черепів із поховань ямного культурного кола Північного Причорномор'я, яка простежується і за значеннями стандартного відхилення. Узагальнюючи, можна виділити два краніометричні комплекси: 1) широколиций, еурієн — мезен за показником, із великою шириною склепіння та зсувом у бік мезокранії; 2) лептений, вузьколиций, різкодоліхокранний, вузькоголовий. Другий із цих комплексів найбільш концентровано представлений у буджацькій культурі. На території Побужжя й Нижнього Подніпров'я обидва комплекси представлені приблизно однаково.

Виділені краніокомплекси співвідносяться із протоєвропейським та східноземноморським типами, що їх для ямного населення Північного Причорномор'я виділила С. І. Круц (1972, с. 171). Проте, зважаючи на дискусійність указаних термінів (Гохман 1966, с. 75—77; Козин-

цев 2013; Казарницький 2014, с. 142; Хохлов 2017, с. 16, 21, 73, 74) та критику типологічного підходу (Козинцев 2013), ми не вживатимемо їх у подальшій роботі.

За тенденцією підтверджується й думка С. І. Круц про взаємозалежність між краніометричними характеристиками індивіда та обрядом, за яким його було поховано (Круц 1972, с. 96, 101). Більшість індивідів, що належать до доліхомезокранної широколицької групи, було поховано на спині, а тих, що входять до вузьколицької різкодоліхокранної групи, — на боці. Оскільки поза похованого за тенденцією вважається хроноіндикатором (Николова 1992; Залізняк та ін. 2005, с. 143), можна припустити, що виділені краніокомплекси мають різну хронологічну позицію (лептений різкодоліхокранний краніокомплекс з'являється серед представників ямного культурного кола пізніше).

Якщо доліхомезокранний відносно широколиций краніокомплекс має широкі аналогії серед популяцій ямного культурного кола Подоння (Батыева 2010) та Волго-Уралля (Хохлов 2017), то лептений різкодоліхокранний не є для них характерним, за винятком хронологічно пізньої тамаруткульської групи Приуралля (Хохлов 2017). Очевидно, саме цей краніокомплекс зумовлює своєрідність фізичного типу населення степової зони Північного Причорномор'я на фоні інших популяцій ямного кола. Найбільш концентровано він представлений у краніологічних матеріалах буджацької культури. Таким чином, постає питання походження цього краніокомплексу. Воно буде розглянуте із застосуванням методів багатовимірної статистики в межах міжгрупового аналізу серій ямного культурного кола Північного Причорномор'я, що заплановано в наступній статті.

Авилова, Л. И., Орловская, Л. Б. 2003. Радиоуглеродный метод и проблемы датирования бронзового века. *Краткие сообщения Института археологии РАН*, 214, с. 9-20.

Алексеев, В. П., Дебец, Г. Ф. 1964. *Краниометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука.

Батыева, Е. Ф. 2010. Черепа из нижнедонских могильников эпохи ранней бронзы. В: Герасимова, М. М., Малашев, В. Ю., Мошкова, М. Г. (ред.). *Археология и палеоантропология евразийских степей и сопредельных территорий*. Материалы и исследования по территории России, 13. Москва: Таус, с. 484-491.

Герасимова, М. М. 2002. Краниологическое разнообразие населения южнорусских степей в эпоху ранней и средней бронзы. В: Пиотровский, Ю. Ю. (отв. ред.). *Степи Евразии в древности и средневековье*. Материа-

лы международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения М. П. Грязнова. Март 2002 г., Санкт-Петербург. Книга I. Санкт-Петербург: Изд-во Гос. Эрмитажа, с. 125-127.

Герасимова, М. М. 2011. К вопросу о происхождении ямной культуры. *Вестник антропологии*, 19, с. 104-111.

Гохман, И. И. 1966. *Население Украины в эпоху мезолита и неолита*. Москва: Наука.

Дебец, Г. Ф. 1948. *Палеоантропология СССР*. Труды Института этнографии, новая серия, 4. Москва; Ленинград: Издательство АН СССР.

Дерябин, В. Е. 1983. *Многомерная биометрия для антропологов*. Москва: Изд-во Московского университета.

Дяченко, В. Д., Покас, П. М. 1986. До антропології населення Північного Криму в епоху бронзи. *Археологія*, 53, с. 64-68.

Жиляєва-Круц, С. І. 1973. Палеоантропологічні матеріали Вільнянської експедиції. *Матеріали з антропології України*, 7, с. 51-71.

Залізняк, Л. Л. 2018. Походження індоєвропейців. В: Баран, В. Д., Бойко, С. М., Гула, О. Г., Залізняк, Л. Л., Наливайко, С. С. *Україна й українство в етнокультурних процесах: концептуальні узагальнення*, р. 1.2. Київ: Науково-дослідний інститут українознавства МОН, с. 25-58.

Залізняк, Л. Л., Бунятян, К. П., Зубар, В. М., Моця, О. П., Отрощенко, В. В., Терпиловський, Р. В. 2005. *Археологія України*. Київ: Либідь.

Зиневич, Г. П. 1967. *Очерки палеоантропологии Украины*. Киев: Наукова думка.

Зиневич, Г. П. 1970. Краниологические материалы эпохи энеолита — бронзы в Северо-Западном Причерноморье. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 6, с. 156-167.

Зиневич, Г. П. 1972. Краниологічні матеріали епохи енеоліту—бронзи з Північно-Західного Причорномор'я. *Матеріали з антропології України*, 6, с. 3-28.

Зиневич, Г. П., Круц, С. І. 1968. *Антропологічна характеристика давнього населення території України*. Київ: Наукова думка.

Иванова, С. В. 2021. *История населения Северо-Западного Причерноморья в конце IV—III тыс. до н. э.* Житомир: «Видавничий дім "Бук-Друк"».

Казарницький, А. А. 2014. О краниологических особенностях носителей ямной культуры археологической культуры Северо-Западного Прикаспия. *Археология, этнография и антропология Евразии*, 1 (57), с. 142-150.

Козинцев, А. Г. 2013. Краниометрия населения южнорусских и украинских степей в эпоху бронзы (в связи с индоевропейской проблемой). В: Матишов, Д. Г. (отв. ред.). «Население юга России с древнейших времен до наших дней» (Донские антропологические чтения). Сборник статей Международной научной конференции. Ростов-на-Дону, Россия, 26—30 августа 2013 г. Ростов-на-Дону: Изд-во ЮНЦ РАН, с. 34-36.

Козинцев, А. Г. 2016. Начальный этап индоевропейской истории: свидетельства лингвистики, палеогенетики и археологии. *Вестник Томского государственного университета. История*, 5 (43), с. 152-157.

Кондукторова, Т. С. 1956. Материалы по палеоантропологии Украины. *Антропологический сборник*, 1, с. 166-203.

Кондукторова, Т. С. 1969. Антропологічний склад племен території України в епоху бронзи. *Матеріали з антропології України*, 4, с. 33-56.

Кондукторова, Т. С. 1973. *Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы*. Москва: Наука.

Котова, Н. С. 2013. *Деревская культура и памятники нижнемихайловского типа*. Киев; Харьков: Майдан.

Круц, С. І. 1969. Черепи епохи бронзи з курганів Криворіжжя. *Матеріали з антропології України*, 4, с. 23-32.

Круц, С. І. 1972. *Население территории Украины эпохи меди—бронзы (по антропологическим данным)*. Киев: Наукова думка.

Круц, С. І. 1978. Палеоантропологические материалы Южнобугской экспедиции (1969—1976 гг.). В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Курганы на Южном Буге*. Киев: Наукова думка, с. 151-169.

Круц, С. І. 1979. К антропологии древнего населения Запорожской области. В: Данилова, Е. И. (ред.). *Палеоантропологические материалы из могильников Украины*. Киев: Наукова думка, с. 3-49.

Круц, С. І. 1984. *Палеоантропологические исследования Степного Поднепровья (эпоха бронзы)*. Киев: Наукова думка.

Круц, С. І. 1985. Антропологический состав населения территории Украины в эпоху камня, меди и бронзы.

В: Артеменко, И. И. (гл. ред.). *Археология Украинской ССР*. Т. 1. Первобытная археология. Киев: Наукова думка, с. 527-535.

Круц, С. І. 1997. Антропологічний склад населення. В: Толочко, П. П. (ред.). *Давня історія України*. Т. 1. Первісне суспільство, ч. 2, р. 1, гл. 5. Київ: Наукова думка, с. 374-383.

Круц, С. І. 2017. *Скифы степей Украины по антропологическим данным*. Курганы Украины, 5. Киев; Берлин: Видавець Олег Філюк.

Круц, С. І., Старовойтова, Р. А. 1976. Палеоантропологические материалы из раскопок В-Тарасовской экспедиции 1975 года. В: Круц, С. І., Кухтенко, И. Н., Сегеда, С. П., Старовойтова, Р. А., Телегина, И. Д., Черникова, И. Н., Шепель, Е. А., Данилова, Е. И. *Отчет о работе палеоантропологической экспедиции 1975 г.* Научный архив НАНУ, № 1975/142, ф. е. 8415, с. 54-137.

Круц, С. І., Старовойтова, Р. А. 1979. Скелеты из курганов юга Днепропетровщины. В: Данилова, Е. И. (ред.). *Палеоантропологические материалы из могильников Украины*. Киев: Наукова думка, с. 49-76.

Круц, С. І., Шепель, Е. А., Сегеда, С. П., Потехина, И. Д., Покас, П. М., Назарова, Т. А., Литвинова, Л. В., Рудич, Т. А. 1986. *Палеоантропологический каталог коллекций Института археологии АН УССР*. Научный архив ИА НАНУ, п. т. 118, ч. 1.

Мельник, Л. А. 1982. Антропологическая характеристика населения Орельско-Самарского междуречья в эпоху бронзы. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Древности Степного Поднепровья (III—I тыс. до н. э.)*, с. 76-88.

Мельник, О. О., Стебліна, І. О. 2012. *Курганы Криворіжжя*. Кривий Ріг: Видавничий дім.

Николова, А. В. 1992. *Хронологическая классификация памятников ямной культуры степной зоны Украины*. Автореферат диссертации к. и. н. Киев: Институт археологии, Академия наук Украины.

Отрощенко, В. В. 2014. У пошуках прабабківщини індо-іранських племен. *Interdisciplinary Studies of Complex Systems*, 5, с. 51-61.

Плешивенко, А. Г., Рассмакин, Ю. Я. 1994. Про одну з груп енеолітичних поховань Дніпровського Лівобережжя. *Археологія*, 4, с. 98-107.

Потехина, И. Д. 1984. Антропологические материалы из раскопок 1974—1978 гг. в Поднепровье и на Орели. В: Круц, С. І. (ред.). *Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 97-121.

Потехина, И. Д. 1999. *Население Украины в эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным*. Киев: ИА НАНУ.

Потехина, І. Д. 2018. Звідки прийшли люди з візками: антропология і археогенетика ямних поховань Сугоклейського кургану. В: Смирнов, О. І. (відпов. ред.). *FORUM OLBIUM II: Пам'яті В. В. Кравіної (до 150-річчя дослідження Ольвії)*. Матеріали міжнародної археологічної конференції. Миколаїв, 4—6 травня 2018 р. Миколаїв: НДЦ «Лукомор'є», с. 32-34.

Сегеда, С. П. 1981. *Отчет о палеоантропологическом материале из раскопок Измаильской новостроечной экспедиции ИА АН УССР в 1981 г.* Научный архив ИА НАНУ, № 1981/1а, ф. е. 22215.

Сегеда, С. П. 1991. Позднеямное население Северо-Западного Причерноморья по антропологическим данным. В: Яровой, Е. В. (отв. ред.). *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.)*. Материалы международной конференции. Кишинев, 10—14 декабря 1990 г. Киев, с. 97-99.

Сегеда, С. П., Шепель, Е. А. 1984. Новые данные к антропологической характеристике древнего населения

Северского Донца. В: Круц, С. И. (ред.). *Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 26-31.

Старовойтова, Р. А. 1984. Костные остатки людей из раскопок курганных могильников Верхнетарасовской экспедиции 1976 г. В: Круц, С. И. (ред.). *Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 31-65.

Третьяков, Д. К. 1915. Остатки человеческих скелетов из кургана на Слободкѣ-Романовкѣ. *Записки Императорского Одесского общества истории и древностей*, XXXII, с. 25-40.

Фирштейн, Б. В. 1967. Антропологическая характеристика населения Нижнего Поволжья в эпоху бронзы (По материалам раскопок в Волгоградской и Саратовской областях и в Калмыцкой АССР). В: Лесков, А. М., Мерперт, Н. Я. (ред.). *Памятники эпохи бронзы юга европейской части СССР*. Киев: Наукова думка, с. 100-140.

Хохлов, А. А. 2017. *Морфогенетические процессы в Волго-Уралье в эпоху раннего голоцена (по краниологическим материалам мезолита—бронзового века)*. Самара: СГСПУ.

Чеснис, Г. А. 1990. Многомерный анализ антропологических данных как средство решения проблемы выделения балтских племенных союзов в эпоху железа (преимущественно на территории Литвы). В: Денисова, Р. Я. *Балты, славяне, прибалтийские финны. Этногенетические процессы*. Рига: Зинатне, с. 9-28.

Шевченко, А. В. 1986. Антропология населения южнорусских степей в эпоху бронзы. В: Гохман, И. И., Козинцев, А. Г. (ред.). *Антропология современного и древнего населения Европейской части СССР*. Ленинград: Наука, с. 121-216.

Шепель, Е. А. 1979. Палеоантропологические материалы из г. Донецка. В: Данилова, Е. И. (ред.). *Палеоантропологические материалы из могильников Украины*. Киев: Наукова думка, с. 76-86.

Шепель, Е. А. 1984. Древнее население Северо-Восточного Приазовья. В: Круц, С. И. (ред.). *Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 81-96.

Шепель, К. О. 1985а. Антропологический тип населения бассейнов Северского Дінця та Кальміусу в эпоху энеолиту—бронзы. *Археологія*, 49, с. 13-24.

Шепель, Е. А. 1985б. *Население бассейна Северского Донца в эпоху энеолита — бронзы по антропологическим данным*. Диссертация к. и. н. Институт археологии НАН Украины. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 12, № 641.

Шилов, Ю. О. 1975. Залишки вазів у курганах ямної культури Нижнього Подніпров'я. *Археологія*, 17, с. 53-71.

Шилов, Ю. А. 1981. *Нижнее Поднепровье в середине III — середине II тыс. до н. э. (исследование культурно-исторического процесса)*. Диссертация к. и. н. Инсти-

тут археологии НАН Украины. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 12, № 608.

Шмаглий, Н. М., Черняков, И. Т. 1970. Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра (1964—1966 гг.). *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 6, с. 5-115.

Anthony, D. W. 1986. The “Kurgan Culture”, Indo-European Origins, and the Domestication of the Horse: a Reconsideration. *Current Anthropology*, 27, 4, p. 291-313.

Anthony, D. W. 2010. *The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*. Princeton; Oxford: Princeton University Press.

Gimbutas, M. 1979. The Three Waves of Kurgan People into Old Europe, 4500—2500 B.C. *Archives suisses d'anthropologie generale*, 43, 2, p. 113-137.

Mallory, J. P. 1989. *In the Search of the Indo-Europeans*. London: Thames and Hudson.

Mathieson, I., Alpaslan-Roodenberg, S., Posth, C., Szécsényi-Nagy, A., Rohland, N., Mallick, S., Olalde, I., Brodmannkhoshbacht, N., Candilio, F., Cheronet, O., Fernandes, D., Ferry, M., Gamarra, B., González Fortes, G., Haak, W., Harney, E., Jones, E., Keating, D., Krause-Kyora, B., Kucukkalipci, I., Michel, M., Mittnik, A., Nägele, K., Novak, M., Oppenheimer, J., Patterson, N., Pfrengle, S., Sirak, K., Stewardson, K., Vai, S., Alexandrov, S., Alt, K. W., Andreescu, R., Antonović, D., Ash, A., Atanassova, N., Bacvarov, K., Balázs Gusztáv, M., Bocherens, H., Bolus, M., Boroneanț, A., Boyadzhiev, Ya., Budnik, A., Burmaz, J., Chohadzhiev, S., Conard, N. J., Cottiaux, R., Čuka, M., Cupillard, Ch., Drucker, D. G., Elenksi, N., Francken, M., Galabova, B., Ganetsovski, G., Gély, B., Hajdu, T., Handzhyiska, V., Harvati, K., Higham, T., Iliev, S., Janković, I., Karavanić, I., Kennett, D. J., Komšo, D., Kozak, A., Labuda, D., Lari, M., Lazar, C., Leppek, M., Lesh-takov, K., Vetro, D. L., Los, D., Lozanov, I., Malina, M., Martini, F., McSweeney, K., Meller, H., Mendišić, M., Mirea, P., Moiseyev, V., Petrova, V., Price, T. D., Simalcsik, A., Sineo, L., Šlaus, M., Slavchev, V., Stanev, P., Starović, A., Szeniczey, T., Talamo, S., Teschler-Nicola, M., Thevenet, C., Valchev, I., Valentin, F., Vasilyev, S., Veljanovska, F., Venelinova, S., Veselovskaya, E., Viola, B., Virag, C., Zaninović, J., Zäuner, S., Stockhammer, Ph. W., Catalano, G., Krauß, R., Caramelli, D., Zariņa, G., Gaydarska, B., Lillie, M., Nikitin, A. G., Potekhina, I., Papathanasiou, A., Borić, D., Bonsall, C., Krause, J., Pinhasi, R., Reich, D. 2018. The Genomic History of Southeastern Europe. *Nature*, 555, p. 197-203. <https://doi.org/10.1038/nature25778>.

Wilde, S., Timpson, A., Kirsanow, K., Kaiser, E., Kayser, M., Unterländer, M., Hollfelder, N., Potekhina, I. D., Schier, W., Thomas, M. G., Burger, J. 2014. Direct Evidence for Positive Selection of Skin, Hair, and Eye Pigmentation in Europeans during the Last 5,000 y. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 111 (13), p. 4832-4837. <https://doi.org/10.1073/pnas.1316513111>.

Надійшла 30.05.22

Yu. V. Ushkova

Junior Research Fellow, Bioarchaeology Department, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

ANTHROPOLOGICAL COMPOSITION OF THE YAMNA CULTURE POPULATION OF THE NORTH PONTIC REGION: INTRAGROUP ANALYSIS OF THE MALE SAMPLE

The goals of this article are systematization of craniological database, craniometric characteristics and intragroup analysis of the Yamna culture male sample from the North Pontic region. General North Pontic sample and three local groups (North-West Pontic, Southern Buh and Lower Dnipro) were characterized. Intragroup analysis was held in two steps: 1) using principal component method and 2) using two indexes (cranial and upperfacial). According to the results of intragroup analysis the Yamna

population of this territory was heterogeneous. Two craniocomplexes can be seen: 1) relatively broad-faced dolichomesocranial and 2) leptene hyperdolichocranial. The second craniocomplex is most visible in the North-Western Pontic region. Both are equally represented in materials from Southern Buh and Lower Dnipro regions. There is also a connection between physical characteristics of the individual and the posture, in which he was buried. In majority of the cases, which form relatively broad-faced dolichomesocranial group, supine position was used for burial. While for those, which form leptene hyperdolichocranial group, the position on the side is more typical. These results support and illustrate well the ideas developed by Ukrainian anthropologist S. I. Kruts about the Yamna population of the region. While the broad-faced dolichomesocranial craniocomplex has broad analogies among the populations of the Yamna cultural circle in the Lower Don and Volga-Ural regions, the combination of narrow face and hyperdolichocrany is not typical for the eastern Yamna territories. Apparently, the second complex determines the uniqueness of the North Pontic steppe population compared to other groups of the Yamna cultural circle. Its origins will be discussed in the next article, which will cover the issue of intergroup analysis.

Key words: North Pontic region, Early Bronze Age, craniometry, Yamna cultural circle

References

- Avilova, L. I., Orlovskaya, L. B. 2003. Radiouglerodnyi metod i problemy datirovaniia bronzovogo veka. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkeologii RAN*, 214, p. 9-20.
- Alekseev, V. P., Debets, G. F. 1964. *Kraniometriia. Metodika antropologicheskikh issledovaniia*. Moscow: Nauka.
- Batyeva, E. F. 2010. Cherepa iz nizhnedonskikh mogilnikov epokhi rannei bronzy. In: Gerasimova, M. M., Malashev, V. Yu., Moshkova, M. G. (eds.). *Arkheologiya i paleoantropologiya evraziiskikh stepei i sopredelnykh territorii*. Materialy i issledovaniia po territorii Rossii, 13. Moscow: Taus, p. 484-491.
- Gerasimova, M. M. 2002. Kraniologicheskoe raznoobrazie naseleniia yuzhnorusskikh stepei v epokhu rannei i srednei bronzy. In: Piotrovskii, Yu. Yu. (ed.). *Stepi Evrazii v drevnosti i srednevekovie*. Saint-Petersburg: Izd-vo Gos. Ermitazha, p. 125-127.
- Gerasimova, M. M. 2011. K voprosu o proiskhozhdenii yamnoi kultury. *Vestnik antropologii*, 19, p. 104-111.
- Gokhman, I. I. 1966. *Naselenie Ukrainy v epokhu mezolita i neolita*. Moscow: Nauka.
- Debets, G. F. 1948. *Paleoantropologiya SSSR*. Trudy Instituta etnografii, novaia seria, 4. Moscow; Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR.
- Deriabin, V. E. 1983. *Mnogomernaia biometriia dlia antropologov*. Moscow: Iz-vo Moskovskogo universiteta.
- Diachenko, V. D., Pokas, P. M. 1986. Do antropologii naselennia Pivnichnoho Krymu v epokhu bronzy. *Arheologia*, 53, p. 64-68.
- Zhyliayeva-Kruts, S. I. 1973. Paleoantropologichni materialy Vilnianskoi ekspeditsii. *Materialy z antropologii Ukrainy*, 7, p. 51-71.
- Zalizniak, L. L. 2018. Pokhodzhennia indoevropeitsiv. In: Baran, V. D., Boiko, S. M., Hula, O. H., Zalizniak, L. L., Nalyvaiko, S. S. *Ukraina i ukrainstvo v etnokulturnykh protsesakh: kontseptualni uzahalennia, rozdil 1.2*. Kyiv: NDI ukrainoznavstva MON, p. 25-58.
- Zalizniak, L. L., Buniatian, K. P., Zubar, V. M., Motsia, O. P., Otroshchenko V. V., Terpylovskiy, R. V. 2005. *Arkheologiya Ukrainy*. Kyiv: Lybid.
- Zinevich, G. P. 1967. *Ocherki paleoantropologii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka.
- Zinevich, G. P. 1970. Kraniologicheskie materialy epokhi eneolita — bronzy v Severo-Zapadnom Prichernomorie. *Materialy po arkeologii Severnogo Prichernomoria*, 6, p. 156-167.
- Zinevich, H. P. 1972. Kraniologicheskie materialy epokhy eneolitu — bronzy z Pivnichno-Zakhidnoho Prychornomoria. *Materialy z antropologii Ukrainy*, 6, p. 3-28.
- Zinevich, H. P., Kruts, S. I. 1968. *Antropologichna kharakterystyka davnoho naselennia terytorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka.
- Ivanova, S. V. 2021. *Istoriia naseleniia Severo-Zapadnogo Prichernomoria v kontse IV—III tys. do n. e.* Zhitomir: TOV Vydavnychiy dim "Buk-Druk".
- Kazarnitskii, A. A. 2014. O kraniologicheskikh osobennostiakh nositelei yamnoi kultury arkeologicheskoi kultury Severo-Zapadnogo Priaspia. *Arkheologiya, etnografiia i antropologiya Evrazii*, 1 (57), p. 142-150.
- Kozintsev, A. G. 2013. Kraniometriia naseleniia yuzhnorusskikh i ukrainskikh stepei v epokhu bronzy (v sviazi s indoevropeiskoi problemoi). In: Matishov, D. G. (ed.). *Mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia "Naselenie yuga Rossii s drevneishikh vremen do nashikh dnei" (Donskie antropologicheskie chteniia)*. Sbornik statei. Rostov-on-Don, Russia, August 26-30, 2013. Rostov-on-Don: Izdatelstvo YuNTs RAN, p. 34-36.
- Kozintsev, A. G. 2016. Nachalniy etap indoevropeiskoi istorii: svidetelstva lingvistiki, paleogenetiki i arkeologii. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriia*, 5 (43), p. 152-157.
- Konduktorova, T. S. 1956. Materialy po paleoantropologii Ukrainy. *Antropologicheskii sbornik*, 1, p. 166-203.
- Konduktorova, T. S. 1969. Antropologichnyi sklad plemen terytorii Ukrainy v epokhu bronzy. *Materialy z antropologii Ukrainy*, 4, p. 33-56.
- Konduktorova, T. S. 1973. *Antropologiya naseleniia Ukrainy mezolita, neolita i epokhi bronzy*. Moscow: Nauka.
- Kotova, N. S. 2013. *Dereivskaia kultura i pamiatniki nizhnemikhailovskogo tipa*. Kyiv; Kharkiv: Maidan.
- Kruts, S. I. 1969. Cherepy epokhy bronzy z kurhaniv Kryvorizhzhia. *Materialy z antropologii Ukrainy*, 4, p. 23-32.
- Kruts, S. I. 1972. *Naselenie terytorii Ukrainy epokhi medi-bronzy (po antropologicheskim dannym)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Kruts, S. I. 1978. Paleoantropologicheskie materialy Yuzhnobugskoi ekspeditsii (1969—1976 gg.). In: Gening, V. F. (ed.). *Kurgany na Yuzhnom Buge*. Kyiv: Naukova dumka, p. 151-169.
- Kruts, S. I. 1979. K antropologii drevnego naseleniia Zaporozhskoi oblasti. In: Danilova, E. I. (ed.). *Paleoantropologicheskie materialy iz mogilnikov Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, p. 3-49.
- Kruts, S. I. 1984. *Paleoantropologicheskie issledovaniia Stepnogo Podneprov'ia (epokha bronzy)*. Kyiv: Naukova dumka.

- Kruts, S. I. 1985. Antropologicheskii sostav naseleniia territorii Ukrainy v epokhu kamnia, medi i bronzy. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Arkheologiiia Ukrainskoi SSR*. Vol. 1. Pervobytnaia arkheologiiia. Kyiv: Naukova dumka, p. 527-535.
- Kruts, S. I. 1997. Antropolohichniy sklad naselennia. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Davnia istoriia Ukrainy*. Vol. 1. Pervisne suspilstvo, pt. 2, par. I, ch. 5. Kyiv: Naukova dumka, p. 374-383.
- Kruts, S. I. 2017. *Skify stepei Ukrainy po antropologicheskim dannym*. Kurgany Ukrainy, 5. Kyiv; Berlin: Vydavets Oleh Filiuk.
- Kruts, S. I., Starovoitova, R. A. 1976. Paleoantropologicheskie materialy iz raskopok V-Tarasovskoi ekspeditsii 1975 goda. In: Kruts, S. I., Kukhtenko, I. N., Segeda, S. P., Starovoitova, R. A., Telegina, I. D., Chernikova, I. N., Shepel, E. A., Danilova, E. I. *Otchet o rabote paleoantropologicheskoi ekspeditsii 1975 g.* NA IANANU, no. 1975/142, f. e. 8415, p. 54-137.
- Kruts, S. I., Starovoitova, R. A. 1979. Skelety iz kurganov huga Dnepropetrovshchiny. In: Danilova, E. I. (ed.). *Paleoantropologicheskie materialy iz mogilnikov Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, p. 49-76.
- Kruts, S. I., Shepel, E. A., Segeda, S. P., Potekhina, I. D., Pokas, P. M., Nazarova, T. A., Litvinova, L. V., Rudich, T. A. 1986. *Paleoantropologicheskii katalog kolleksii Instituta arkheologii AN USSR*. NA IA NANU, p. t. 118, part. I.
- Melnik, L. A. 1982. Antropologicheskaia kharakteristika naseleniia Orelsko-Samarskogo mezhdurechia v epokhu bronzy. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Drevnosti Stepnogo Podneprov'ia (III—I tys. do n. e.)*, p. 76-88.
- Melnik, O. O., Steblina, I. O. 2012. *Kurhany Kryvorizhzhia*. Kryvyi Rih: Vydavnychiy dim.
- Nikolova, A. V. 1992. *Khronologicheskaiia klassifikatsiia pamiatnikov yamnoi kultury stepnoi zony Ukrainy*. Avtoreferat disertatsii k. i. n. Institut arkheologii, Akademiia nauk Ukrainy.
- Otroshchenko, V. V. 2014. U poshukakh prabatkivshchyny indo-iranskykh plemen. *Interdisciplinary Studies of Complex Systems*, 5 p. 51-61.
- Pleshyvenko, A. H., Rassamakin, Yu. Ya. 1994. Pro odnu z hrup eneolitychnykh pokhovan Dniprovskoho Livoberezhzhia. *Arheologia*, 4, p. 98-107.
- Potekhina, I. D. 1984. Antropologicheskie materialy iz raskopok 1974—1978 gg. v Podneprov'ie i na Oreli. In: Kruts, S. I. (ed.). *Antropologicheskie dannye o sostave drevnego naseleniia na territorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, p. 97-121.
- Potekhina, I. D. 1999. *Naselenie Ukrainy v epokhi neolita i rannego eneolita po antropologicheskim dannym*. Kyiv: IA NANU.
- Potekhina, I. D. 2018. Zvidky pryishly liudy z vizkamy: antropolohiia i arkheohenetyka yamnykh pokhovan Suhokleiskoho kurhanu. In: Smyrnov, O. I. (ed.). *Forum Olbicum II: Pamiati V. V. Krapivinoi (do 150-richchia doslidzhennia Olvii)*. Materialy mizhnarodnoi arkheolohichnoi konferentsii. Mykolaiv, May 4-6, 2018. Mykolaiv: NDTs Lukomorie, p. 32-34.
- Segeda, S. P. 1981. *Otchet o paleoantropologicheskome materiale iz raskopok Izmail'skoi novostroechnoi ekspeditsii IA AN USSR v 1981 g.* NA IA NANU, no. 1981/1a, f. e. 22215.
- Segeda, S. P. 1991. Pozdneiarnoe naselenie Severo-Zapadnogo Prichernomoria po antropologicheskim dannym. In: Yarovoi, E. V. (ed.). *Drevneishie obshchnosti zemledel'tsev i skotovodov Severnogo Prichernomoria (V tys. do n. e. — V v. n. e.)*. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii. Kishinev, December 10-14, 1990. Kyiv, p. 97-99.
- Segeda C. P., Shepel, E. A. 1984. Novye dannye k antropologicheskoi kharakteristike drevnego naseleniia Severskogo Donsa. In: Kruts, S. I. (ed.). *Antropologicheskie dannye o sostave drevnego naseleniia na territorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, p. 26-31.
- Starovoitova, R. A. 1984. Kostnye ostatki liudei iz raskopok kurgannykh mogilnikov Verkhnetarasovskoi ekspeditsii 1976 g. In: Kruts, S. I. (ed.). *Antropologicheskie dannye o sostave drevnego naseleniia na territorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, p. 31-65.
- Tretiakov, D. K. 1915. Ostatki chelovecheskikh skeletov iz kurgana na Slobodke-Romanovke. *Zapiski Imperatorskago Odesskago obshchestva istorii i drevnostei*, XXXII, p. 25-40.
- Firshtein, B. V. 1967. Antropologicheskaia kharakteristika naseleniia Nizhnego Povolzhia v epokhu bronzy. (Po materialam raskopok v Volgogradskoi i Saratovskoi oblastiakh i v Kalmytskoi ASSR). In: Leskov, A. M., Merpert, N. Ya. (eds.). *Pamiatniki epokhi bronzy yuga evropeiskoi chasti SSSR*. Kyiv: Naukova dumka, p. 100-140.
- Khokhlov, A. A. 2017. *Morfogeneticheskie protsessy v Volgo-Urale v epokhu rannego golotsena (po kraniologicheskim materialam mezolita-bronzovogo veka)*. Samara: SGSPU.
- Chesnis, G. A. 1990. Mnogomernyi analiz antropologicheskikh dannykh kak sredstvo resheniia problemy vydeleniia baltских plemennykh soiuzov v epokhu zheleza (preimushchestvenno na territorii Litvy). In: Denisova, R. Ya. (ed.). *Balty, slaviane, pribaltiiskie finny. Etnogeneticheskie protsessy*. Riga: Zinatne, p. 9-28.
- Shevchenko, A. V. 1986. Antropologiiia naseleniia yuzhnorusskikh stepei v epokhu bronzy. In: Gokhman, I. I., Kozintsev, A. G. (eds.). *Antropologiiia sovremennogo i drevnego naseleniia Evropeiskoi chasti SSSR*, Leningrad: Nauka, p. 121-216.
- Shepel, E. A. 1979. Paleoantropologicheskie materialy iz g. Donetska. In: Danilova, E. I. (ed.). *Paleoantropologicheskie materialy iz mogilnikov Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, p. 76-86.
- Shepel, E. A. 1984. Drevnee naselenie Severo-Vostochnogo Priazovia. In: Kruts, S. I. (ed.). *Antropologicheskie dannye o sostave drevnego naseleniia na territorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, p. 81-96.
- Shepel, K. O. 1985a. Antropolohichniy typ naselennia basiniv Siverskoho Dintsia ta Kalmiusu v epokhu eneolitu-bronzy. *Arheologia*, 49, p. 13-24.
- Shepel, E. A. 1985b. *Naselenie basseina Severskogo Donsa v epokhu eneolita-bronzy po antropologicheskim dannym*. Dissertatsiia k. i. n. NA IA NANU, f. 12, no. 641.
- Shylov, Yu. O. 1975. Zalyshky voziv u kurhanakh yamnoi kultury Nyzhnoho Podniprovia. *Arheologia*, 17, p. 53-71.
- Shilov, Yu. A. 1981. *Nizhnee Podneprov'ie v seredine III — seredine II tys. do n. e. (issledovanie kulturno-istoricheskogo protsessa)*. Dissertatsiia k. i. n. NA IA NANU, f. 12, no. 608.
- Shmaglii, N. M., Cherniakov, I. T. 1970. Kurgany stepnoi chasti mezhdurechia Dunaia i Dnestra (1964-1966 gg.). *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 6, p. 5-115.
- Anthony, D. W. 1986. The "Kurgan Culture", Indo-European Origins, and the Domestication of the Horse: a Reconsideration. *Current Anthropology*, 27, 4, p. 291-313.

- Anthony, D. W. 2010. *The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*. Princeton; Oxford: Princeton University Press.
- Gimbutas, M. 1979. The Three Waves of Kurgan People into Old Europe, 4500—2500 B.C. *Archives suisses d'anthropologie generale*, 43, 2, p. 113-137.
- Mallory, J. P. 1989. *In the Search of the Indo-Europeans*. London: Thames and Hudson.
- Mathieson, I., Alpaslan-Roodenberg, S., Posth, C., Szécsényi-Nagy, A., Rohland, N., Mallick, S., Olalde, I., Broomandkoshbacht, N., Candilio, F., Cheronet, O., Fernandes, D., Ferry, M., Gamarra, B., González Fortes, G., Haak, W., Harney, E., Jones, E., Keating, D., Krause-Kyora, B., Kucukkalipci, I., Michel, M., Mittnik, A., Nägele, K., Novak, M., Oppenheimer, J., Patterson, N., Pfrengle, S., Sirak, K., Stewardson, K., Vai, S., Alexandrov, S., Alt, K. W., Andreescu, R., Antonović, D., Ash, A., Atanassova, N., Bacvarov, K., Balázs Gusztáv, M., Bocherens, H., Bolus, M., Boroneanț, A., Boyadzhiev, Ya., Budnik, A., Burmaz, J., Chohadzhiev, S., Conard, N. J., Cottiaux, R., Čuka, M., Cupillard, Ch., Drucker, D. G., Elenski, N., Francken, M., Galabova, B., Ganetsovski, G., Gély, B., Hajdu, T., Handzhyiska, V., Harvati, K., Higham, T., Iliev, S., Janković, I., Karavanić, I., Kennett, D. J., Komšo, D., Kozak, A., Labuda, D., Lari, M., Lazar, C., Leppek, M., Leshtakov, K., Vetro, D. L., Los, D., Lozanov, I., Malina, M., Martini, F., McSweeney, K., Meller, H., Mendišić, M., Mirea, P., Moiseyev, V., Petrova, V., Price, T. D., Simalcsik, A., Sineo, L., Šlaus, M., Slavchev, V., Stanev, P., Starović, A., Szeniczey, T., Talamo, S., Teschler-Nicola, M., Thevenet, C., Valchev, I., Valentin, F., Vasilyev, S., Veljanovska, F., Venelinova, S., Veselovskaya, E., Viola, B., Virag, C., Zaninović, J., Zäuner, S., Stockhammer, Ph. W., Catalano, G., Krauß, R., Caramelli, D., Zariņa, G., Gaydarska, B., Lillie, M., Nikitin, A. G., Potekhina, I., Papathanasiou, A., Borić, D., Bonsall, C., Krause, J., Pinhasi, R., Reich, D. 2018. The Genomic History of Southeastern Europe. *Nature*, 555, p. 197-203. <https://doi.org/10.1038/nature25778>.
- Wilde, S., Timpson, A., Kirsanow, K., Kaiser, E., Kayser, M., Unterländer, M., Hollfelder, N., Potekhina, I. D., Schier, W., Thomas, M. G., Burger, J. 2014. Direct Evidence for Positive Selection of Skin, Hair, and Eye Pigmentation in Europeans during the Last 5,000 y. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 111 (13), p. 4832-4837. <https://doi.org/10.1073/pnas.131651311>.

© К. С. САВЕЛЬЄВА* 2022

СЦЕНА З ЖЕРТОВНИМ БИКОМ НА ВОТИВНОМУ РЕЛЬЄФІ З ТІРИ

Статтю присвячено вивченню вотивної мармурової плити з рельєфним зображенням фракійського вершника, яку було виявлено 1961 р. в Тірі під час дослідження житлового будинку № 3 римського часу. Проаналізовано сцену, яку зображено на рельєфі; запропоновано нову інтерпретацію представленого сюжету.

К л ю ч о в і с л о в а: Тіра, релігія, культ, жертвоприношення, вотивний рельєф, фракійський вершник, Геркулес.

У II—III ст. у культовій практиці населення Римської імперії значне місце посідали кам'яні плити з рельєфними зображеннями божеств. Ці плити мали вотивне призначення — їх встановлювали в громадських та приватних святилищах зі зверненням до богів про допомогу чи з подякою за вже одержану підтримку. Частина плит містила написи грецькою або латинською мовами, які вказували ім'я того, хто робить присвячення, та його «адресата». Отримані з текстів імена та інші відомості, а також контекст знахідок свідчать про значну роль римської армії в поширенні цього явища у провінціях імперії. Саме з перебуванням римських легіонів пов'язують знахідки вотивних плит на території Північного Причорномор'я (Щеглов 1969, с. 135-137; Зубарь 2002, с. 195-199; Попова 2015, с. 182-183). Актуальними питаннями є поширення цієї традиції за межами гарнізонів і популярність представлених на рельєфах божеств серед місцевого населення.

Матеріали, отримані з розкопок у Тірі, засвідчують використання вотивних рельєфів як у межах римської цитаделі, так і в приватних будинках. За весь час дослідження на пам'ятці було виявлено щонайменше шість плит із різними сюжетами. Серед них є мармуровий рельєф із зображенням Артеміди, знайдений у шурфі, закладеному в межах території цитаделі

(Nicorescu 1933, p. 393-394, fig. 8), та фрагмент рельєфу з мармуроподібного вапняку із зображенням жінок, що сидять, виявлений у житловому будинку № 4 (Фурманская 1960, с. 80-82, рис. 3). Найбільшу ж на сьогодні групу становлять зображення анонімного божества, якого умовно називають «фракійським вершником». Вона налічує чотири одиниці: два фрагменти (імовірно, від однієї плити) виявлено 1996 р. на Центральному розкопі поблизу римської цитаделі (Батизат, Росохацкий 2005, с. 7-8, рис. 3)¹, дві плити — в приміщенні № 29 житлового будинку № 3, розташованого також безпосередньо поблизу цитаделі² (Фурманская 1961, с. 2-10; Фурманська 1965, с. 158-160, рис. 1—2) (рис. 1). Ці дві останні плити становлять інтерес не лише з огляду на контекст знахідки, а й через зміст представлених на них зображень.

Плити відрізняються одна від одної за матеріалом, розміром, сюжетом та іконографією. Сьогодні вони експонуються в Білгород-Дністровському краєзнавчому музеї (Інв. № А-9226, № А-6480). Перша виготовлена з вапняку; на ній представлено сцену полювання на кабана (рис. 2: 1). Зображено вершника з батогом на коні, що скаче галопом, собаку та кабана, праворуч розташоване дерево, яке обвиває змія (Фурманська 1965, с. 158, рис. 1;

¹ Одна з опублікованих авторами плит зберігається в приватній колекції, місце знахідки достеменно не відомо, тому її не буде залучено до дослідження (Батизат, Росохацкий 2005, с. 7, рис. 3: 2).

² Будинок розташовувався на схід від Першої поперечної вулиці, на північ від Першої поздовжньої вулиці та муру римської цитаделі (Фурманская 1979, с. 5-6; Карышковский, Клейман 1985, с. 101-103) (рис. 1). Він мав значні розміри (за підрахунком А. І. Фурманської, загальна площа сягала 500 м²). У другій чверті III ст. будинок зруйновано під час історичних подій, що охопили місто в цей час. Приміщення № 29 з площею 19 м² (4,75 × 4 м) розташовувалося у південній частині будинку. Стіни збереглися на висоту до 1,5 м. Заповнення складалось із золи, цегли, черепиці, залишків обвуглених колод та балок перекриття. Разом із рельєфами також виявлено мідну монету із зображенням Юлії Мамеї з надкарбуванням Тіри після 235 р., дві цілі вузькогорлі амфори та значну кількість фрагментів червонолакового, червоноглиняного та сіроглиняного посуду (Фурманская 1961, с. 4-10).

* САВЕЛЬЄВА Катерина — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0002-1899-3923, savelievakat6@gmail.com

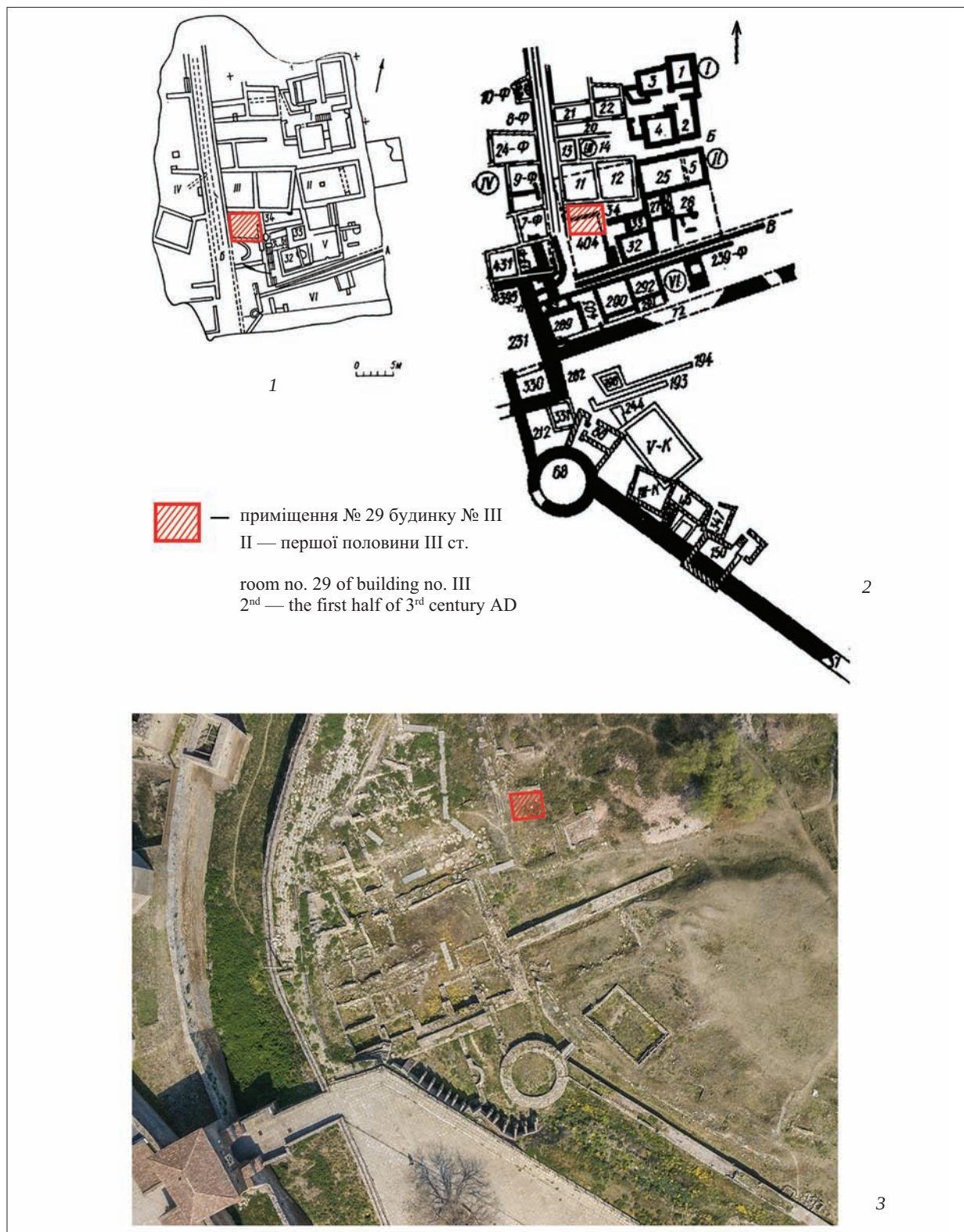

Рис. 1. 1 — схема розташування будівель елліністичного та римського часу між Першою поздовжньою (А) та Першою поперечною (Б) вулицями в Тірі. Дослідження до 1963 р. (за: Фурманская 1979, с. 6, рис. 1); 2 — схема розташування будівельних залишків IV—II ст. до н. е., II—III ст. н. е. та III—IV ст. н. е. на Центральному розкопі. Дослідження 1940—1983 рр. (за: Карышковский, Клейман 1985, с. 100, рис. 33); 3 — будівельні залишки на Центральному розкопі станом на 2020 р. (фото О. Гіманова)

Fig. 1. 1 — Location plan of Hellenistic and Roman buildings between First Longitudinal (A) and First Transverse (B) Streets in Tyras. Research until 1963 (after: Фурманская 1979, p. 6, fig. 1); 2 — location plan of building remains of the 4th—2nd centuries BC, 2nd—3rd centuries AD and 3rd—4th centuries AD at the “Central” site. Research of 1940—1983 (after: Карышковский, Клейман 1985, p. 100, fig. 33); 3 — building remains at the “Central” site in 2020 (photo by O. Himanov)

Карышковский, Клейман 1985, рис. 39; Сон 1993, с. 111, рис. 13). Друга плита — мармурова, містить досить складну за композицією та змістом сцену, у якій беруть участь кілька персонажів (Фурманська 1965, с. 158-159, рис. 2; Сон 1993, с. 111, рис. 13) (рис. 2: 2). Варто детальніше зупинитися на цьому рельєфі. Насамперед опис, що міститься в першій публікації, потребує певних корективів. Уточнення окремих елементів зображення дозволяє під іншим кутом поглянути на загальну інтерпретацію представленого сюжету.

Окрім божеств і тварин, на рельєфі є інші наповнені сенсом та семантично пов'язані між собою елементи, які складаються в єдину систему, релігійно-міфологічний наратив. Вочевидь, у давнину значення цих сюжетів та символів було зрозуміле якщо не всім, то принаймні певному колу людей, проте в наш час реконструкція закладеного в них сенсу потребує копіткого розшифрування. При цьому значення можуть мати не лише окремі, навіть дрібні деталі, але й розташування фігур у просторі, їхня поза й жести. З огляду на це пропонуємо варіанти «прочитання» візуального тексту, представленого на мармурі. Автор усвідомлює, що інтерпретація зображення завжди залежить від суб'єктивної думки дослідника, тому реконструкція має характер припущення.

Плита, що розглядається, виготовлена з білого дрібнозернистого мармуру, має прямокутну форму (рис. 3). Розміри — 20 × 16,5 × 2,5 см. Зображення розташоване в рамці. Висота нижньої рамки — 2 см, верхньої та бокових — 0,5—1 см. Задня сторона ретельно оброблена. Пошкоджений правий верхній кут, лівий нижній кут відбитий. Рельєф низький; у центрі зображено вершника на коні, який рухається праворуч. Так само як і інші учасники цієї сцени, він повернутий обличчям анфас. У правій піднятій вгору руці вершник тримає довгий спис, спрямований вістрям донизу. Верхня частина списа виходить за межі зображення, на верхню рамку. Вершник одягнений у короткий хітон, за спиною звисає плащ. Його кінь повільно наближається до бика, який стоїть на колінах зі схиленою головою³. Під корпусом коня зображено собаку з піднятими передніми лапами. З лівого боку стоїть оголений Геркулес. У піднятій правій руці він тримає палицю (роз-

ташована горизонтально за головою), а в зігнутій у лікті лівій руці тримає перед собою ритон. Через передпліччя перекинута левову шкіру. Бик розташований між ногами коня та Геркулеса. З правого боку рельєфу, на задньому плані (за хвостом коня) стоїть чоловік у короткому хітоні та плащі. Цього персонажа часто зображали у сценах із фракійським вершником, найчастіше позаду коня. Зазвичай дослідники визначають його як аколита (слугу, супутника, помічника). У правій руці він тримає подовжений предмет, у лівій (на рівні шиї) — об'ємний круглий предмет зі сплющеною поверхнею. За визначенням А. І. Фурманської, ці предмети є коротким списом та щитом. У лівому верхньому куті над чоловіком зображено предмет, який своїми контурами нагадує спіральню згорнуту морську мушлю.

Вивченню феномена фракійського вершника присвячено велику кількість праць, у яких запропоновано різні варіанти інтерпретації цього образу, серед яких є й взаємовиключні (Гочева 2007, с. 153-158; Boteva 2011, р. 86-87). Найбільша складність реконструкції змісту таких композицій полягає в тому, що міфологічні сюжети, представлені на плитах, не відомі за писемними джерелами. Тож дослідники змушені оперувати лише археологічними матеріалами, на яких міф візуалізується. Лише частина плит (близько третини) містить написи з іменами божеств, яким їх присвячено. Ці написи називають десятки імен та епітетів. Дуже часто присвячення адресоване божествам греко-римського пантеону (Аполлонові, Асклепію, Діонісу, Зевсу, Юпітерові, Аресові, Сільвану, Артеміді, німфам). При цьому ім'я адресата не завжди відповідає змісту зображення (Dimitrova 2002, р. 219). Крім того, вершник нерідко зображався з атрибутами, характерними для інших божеств: з лірою Аполлона, посохом Асклепія, шоломом Ареса, що, очевидно, має вказувати на існування між ними культового зв'язку (Венедиктов 1972, с. 7-8; Alexandrescu-Vianu 1980, р. 106-107; Гочева 1981, с. 160; Oppermann 1984, S. 245; Dimitrova 2002, р. 216-219). Водночас на деяких пам'ятках поруч із вершником містяться зображення грецьких богів, виконаних у традиціях елліністичної іконографії. Це стосується і рельєфу з Тіри, на якому присутні вершник і Геркулес. Бик, що стоїть на колінах між ними, є добровільною жертвою, а отримувачем жертви, імовірно, слід вважати Геркулеса.

³ У публікації А. І. Фурманської як жертву помилково вказано кабана.

Рис. 2. Кам'яні вотивні рельєфи із зображенням фракійського вершника з приміщення № 29 будинку № III в Тірі (фото К. Савельєвої)

Fig. 2. Stone votive reliefs of the Thracian Horseman from the room no. 29 of the building no. III in Tyras (photo by K. Savelieva).

На думку В. М. Топорова, композиції, де представлений фракійський вершник, — це зображення ритуалу. Тут він є не об'єктом культу, а суб'єктом — жрецем, який готується здійснити або здійснює жертвоприношення (Топоров 1992, с. 7-10). Якщо розглядати сцену з такої позиції, то можна побачити жерця, жертву, дедиканта (чоловік, що стоїть ліворуч) та божество, якому приносять жертву. Предмети в руках чоловіка в цьому випадку, скоріше за все, є ритуальними атрибутами — тимпаном і смолоскипом. Принаймні таке визначення в контексті цієї сцени є цілком логічним (більш логічним, ніж трактування їх як зброї). Подію показано в процесі: майже всі учасники перебувають у русі, у більш-менш розслабленій позі представлений лише Геркулес. Ця сцена не є реалістичним зображенням ритуалу, вона радше має символічне значення. Процес убивства тварини не показано, а дія вершника зі списом, очевидно, є умовною — такою, що має демонструвати його владу та силу.

Сенс сцени підкреслює ритон, що його тримає герой, — посуд, який, імовірно за задумом майстра, був призначений для здійснення або отримання узливання. Оскільки Геркулес стоїть нерухомо — не п'є і не виливає рідину, важко визначити — здійснює він узливання чи отримує його. Сцени з богами, які беруть участь у релігійних обрядах, нерідко представлені в античному мистецтві, при цьому узливання трапляється частіше за інші дії (Кувшинова 2000, с. 223; Patton 2009, р. 27-28). Зображення Геркулеса з посудом (канфаром, патерою або ритонном), часто біля або над вівтарем та жертвовою твариною) утворюють у II—III ст. усталений іконографічний тип (Рабаджиев 2005, с. 641-642; Рабаджиев 2015, с. 261). У схожій манері героя зображено на керамічній формі для виготовлення статуеток III ст. з Монтани (Рабаджиев 2005, с. 636, фиг. 1; Рабаджиев 2015, с. 261, фиг. 8) (рис. 4: 1). Лівою рукою він притримує палицю, що розташована вертикально на плечі, а в опущеній донизу правій руці тримає над вівтарем посудину. За правою ногою Геркулеса перед вівтарем виділяється тулуб кабана. Близьку ідею відображає інший поширений варіант іконографії — зображення Геркулеса з канфаром, патерою або ритонном, піднесеним до рота (тип *Hercules Bibax*) (Рабаджиев 2005, с. 639; Рабаджиев 2015, с. 261; Știrbulescu 2010, р. 484) (рис. 4: 2—3). Нерідко поруч із героєм, що тримає посудину, присутній Діо-

ніс, адже обидва культи тісно пов'язані між собою (Pilipović 2008, р. 60-62; Știrbulescu 2010, р. 478-479) (рис. 4: 3).

Важливо відзначити одну цікаву особливість: фігури вершника, Геркулеса та бика накладаються одна на одну таким чином, що неможливо визначити, хто з них розташований ближче до глядача (бик лежить за ногами Геркулеса, але *перед* лівою ногою коня, а голова коня — *перед* ліктем Геркулеса). Не виключено, що майстер припустився помилки, але імовірнішим здається, що таким чином він хотів підкреслити нерозривний взаємозв'язок цих дійових осіб. Крім того, фігура чоловіка праворуч розташована позаду хвоста коня, що, мабуть, має вказувати на його місце в ієрархії персонажів.

Дещо інший варіант «прочитання» (хоча відмінність тут не принципова) підказує композиційна схема розташування фігур. Вершник посідає в ній центральне місце: чоловік і Геркулес стоять симетрично праворуч і ліворуч від нього. Можливо, за задумом майстра, горизонтальний простір поділяється таким чином умовно на дві частини — світ людей і потойбічний світ, а вершник виконує роль посередника, оскільки за допомогою коня він здатний перетинати кордон між цими просторами. Про певну міру сакралізації коня в давній Фракії свідчать археологічні дані. Кінь у фракійській культурі був посередником між світами, а тому відігравав значну роль у поховальному ритуалі⁴ (Издимирски 2006, с. 225-226; Рабаджиев 2014, с. 222-223). Таким чином, з одного боку розташована людина, що бере участь в обряді — адорант, який приносить жертву, з іншого — Геркулес, тісно пов'язаний із хтонічним світом, отримувач жертви, а вершник виступає посередником між ними.

Мушлю, що розташована над чоловіком (якщо, звичайно, це визначення є правильним, адже предмет виконаний нечітко), можна інтерпретувати як символ, пов'язаний з ідеєю відродження після смерті. Мушлі використовувалися в аграрних, присвятних та поховальних обрядах як емблеми вселенського лона (Елиаде 2000, с. 213-216).

Повних аналогій сцені, що представлена на плиті, виявити не вдалося, проте відомі виро-

⁴ З території Нижньої Мезії та Фракії походять численні надгробні плити з різними варіантами зображення коня та вершника (Alexandrescu-Vianu 1980, р. 101-104; Иванов 2006, с. 81; Рабаджиев 2014, с. 395-398).

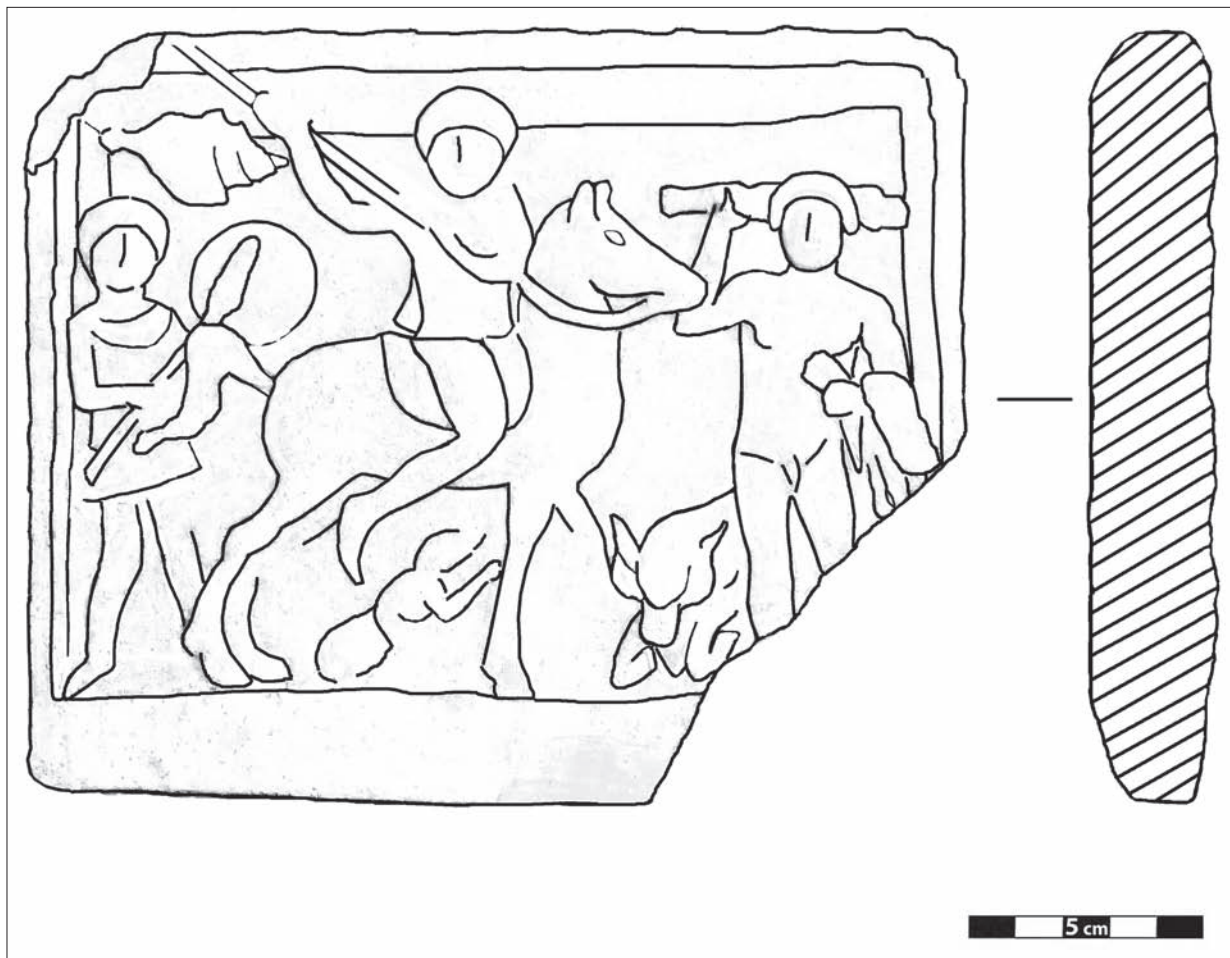

Рис. 3. Мармуровий вотивний рельєф із приміщення № 29 (малюнок К. Савельєвої)

Fig. 3. The marble votive relief of the Thracian Horseman from the room no. 29 (drawing by K. Savelieva).

би з доволі близькими окремими елементами. Серед них ключовим для нас є образ жертвовного бика. На сьогодні відкрито та опубліковано понад три тисячі вотивних плит із різними варіантами зображення фракійського вершника та його жертв або антагоністів (кабан, заєць, олень, ведмідь) (Boteva 2016, p. 309). Інколи серед них трапляються сцени з биком. Зокрема, на території Фракії знайдено понад десять рельєфів із вершником і биком, якого атакує лев. Бик стоїть на колінах; на деяких із них також зображено вітвар, композиційно та семантично пов'язаний із твариною (Ботева 2011, с. 144) (рис. 4: 5).

На мармуровому рельєфі з Філіппополя, який датується першою половиною III ст., представлений бик, що стоїть із зігнутими в колінах ногами (Тачева-Хитова 1982, с. 267-270, обр. III: 17) (рис. 4: 4). Рельєф має два горизонтальних образотворчих поля. У нижньому зображено вершника у фрігійській шапці; його права рука піднята догори — або з якимось

предметом (імовірно, сосною шишкою), або в жесті *benedictio Latina*, характерному для Сабазія. Праворуч стоять дві жінки; одна з них тримає смолоскип (?). Бика зображено перед жінками. Його атакує птах (?). У цьому полі, на думку М. Тачевої-Хітової, зображено бога в культово-ритуальній або містеріальній сцені (Тачева-Хитова 1982, с. 267-270). У верхній частині рельєфу центральною фігурою є Сабазій (фракійський бог-космократор, за М. Тачевою-Хітовою), поруч із ним розташовані інші божества.

Бик як жертвна тварина представлений на мармуровій плиті II ст. з Одесоса (Boteva 2007b, p. 158, fig. 3) (рис. 4: 6). Плита містить грецький напис — колективне посвячення Герою Карабасмосу. Вершник на коні повільно наближається до вітваря. Обома руками він тримає поводи. Бик із зігнутими в колінах передніми ногами зображений на фоні вітваря, а за вітварем видно фігуру чоловіка, який тримає на голові тачу. Також за вітварем розташоване

Рис. 4. Зображення Геркулеса (1—3) та фракійського вершника (4—6) на вотивних пам'ятках: 1 — керамічна форма для виготовлення рельєфів із зображенням Геркулеса. Монтана (за: Рабаджиев 2015, фиг. 7); 2 — бронзова статуетка Геркулеса з ритонем. Бононія, Верхня Мезія (за: Рабаджиев 2015, фиг. 8); 3 — мармуровий вотивний рельєф із зображенням Діоніса та Геркулеса. Нікополіс ад Іструм (за: Știrbulescu 2010, p. 471-472, pl. II: 6); 4 — мармуровий вотивний рельєф із зображенням фракійського вершника та Сабазія. Філіппополь. Режим доступу: http://www.sabazius.com/uploads/7/4/8/8/7488884/4316424_orig.jpeg; 5 — мармуровий вотивний рельєф із зображенням фракійського вершника та лева, що бореться з биком. Мадара, Фракія (за: Ботева 2011, с. 146, обр. 6); 6 — мармуровий вотивний рельєф, присвячений Герою Карабасмосу. Одессос (за: Boteva 2007b, p. 158, fig. 3)

Fig. 4. Images of Hercules (1—3) and the Thracian Horseman (4—6) on votive monuments: 1 — ceramic mould for manufacturing reliefs with Hercules. Montana (after: Rabadjiev 2015, fig. 7); 2 — bronze statuette of Hercules with a rhyton. Bononia, Upper Moesia (after: Rabadjiev 2015, fig. 8); 3 — a marble votive relief depicting Dionysus and Hercules. Nicopolis ad Istrum (after: Știrbulescu 2010, p. 471-472, pl. II, 6); 4 — a marble votive relief depicting the Thracian Horseman and Sabazius. Philippopolis. Internet resource: http://www.sabazius.com/uploads/7/4/8/8/7488884/4316424_orig.jpeg; 5 — a marble votive relief depicting the Thracian Horseman and a bull attacked by a lion (after: Boteva 2011, p. 146, fig. 6); 6 — a marble votive relief dedicated to Karabasmos Hero. Odessos (after: Boteva 2007b, p. 158, fig. 3)

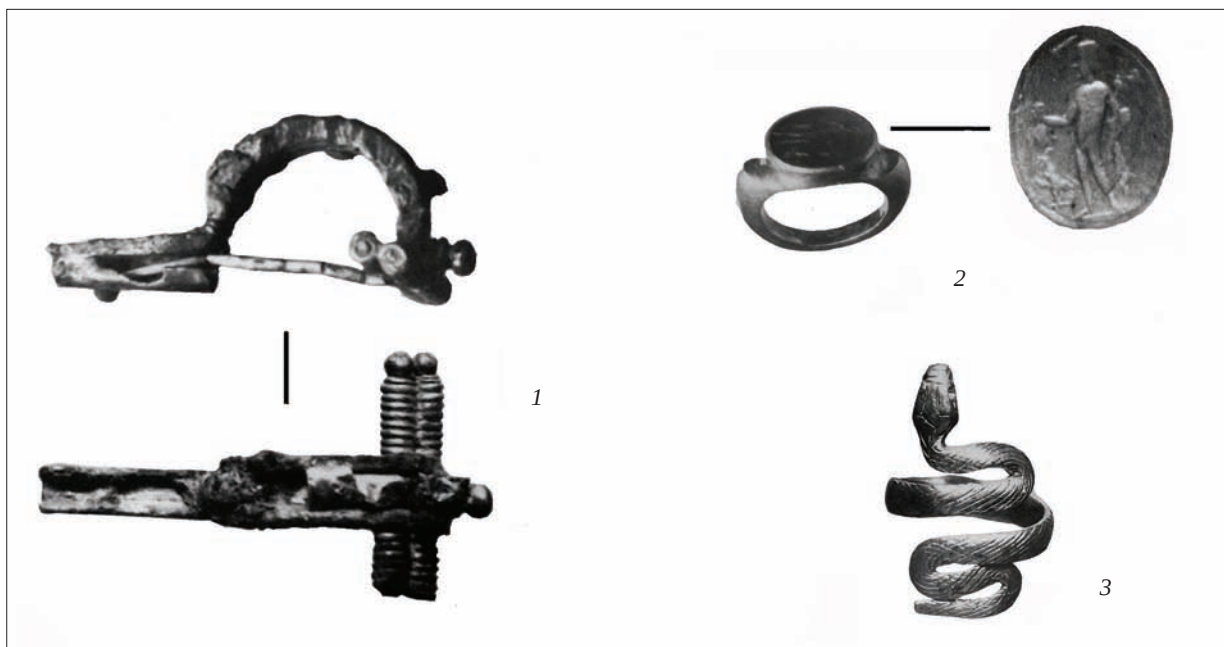

Рис. 5. Знахідки з будинку № III, Тіра (за: Фурманська 1962, рис. 10, 1–3): 1 – срібна фібула; 2–3 – золоті прикраси.
 Fig. 5. Findings from house No. III, Tyras (after: Furmanska 1962, fig. 10, 1–3): 1 – silver fibula; 2–3 – gold ornaments.

дерево зі змією, праворуч — герма. Наявність вівтаря в цій сцені вказує на проведення обряду жертвоприношення.

На плиті з Тіри відсутній присвятний напис, отже, нам нічого не відомо ані про соціальний статус та етнічне походження дедиканта, ані про ім'я та епітет бога, якому її було адресовано. Аналіз інших матеріалів, знайдених у приміщеннях будинку, теж не дає такої інформації. Можна лише зробити певні припущення.

Будинок, у якому знайдено плити, належав заможній родині. Про її достаток свідчать, окрім іншого, знахідки монет та цінних речей — золотих прикрас (перстень-печатка зі вставкою із сердолику із зображенням Гермеса та кільце у вигляді змії) та срібної фібули (Фурманська 1962, с. 127-129, рис. 10: 1–3; Фурманская 1979, с. 5-6; Карышковский, Клейман 1985, с. 102) (рис. 5: 1–3). Глава сім'ї був, мабуть, представником місцевої еліти. За припущенням А. І. Фурманської — одним із магістрів міста (Фурманська 1962, с. 129).

Чи був господар будинку фракійцем за походженням? Поширення таких плит на території Північного Причорномор'я пов'язують саме з присутністю солдат-фракійців, оскільки їх знаходять переважно в тих місцях, де впродовж більш-менш тривалого часу дислокувався римський гарнізон, який рекрутувався на території Нижньої Мезії та Фракії (Щеглов 1969, с. 135-136; Зубарь 2002, с. 199; Зу-

барь, Крапивина 2004, с. 174; Попова 2015, с. 182-183). Водночас аналіз імен дедикантів, які містяться у присвятних написах на плитах з Фракії та Мезії, показує, що серед них нерідко трапляються не лише фракійці, а й римляни та особи, які прийняли римське громадянство (Boteva 2007a, р. 87; Александров 2013, с. 167-168). Тому лише на підставі наявності рельєфів із зображенням вершника не можна впевнено стверджувати, що господар будинку був фракійцем, хоча це цілком імовірно⁵. До того ж можна припустити, що він був ветераном або сином/онуком ветерана. Відомо, що в II — першій половині III ст. Тіра була однією з опорних баз Римської імперії в регіоні. З початку II ст. у місті перебував постійний римський гарнізон, який рекрутувався переважно в Нижній Мезії (Карышковский, Клейман 1985, с. 98-99; Сон 1993, с. 31-35). Вивчення антропонімів, які відомі за епіграфічними документами, засвідчує присутність фракійців у складі гарнізону (Карышковский, Клейман 1985, с. 113; Сон 1993, с. 105). Очевидно, вони підтримували тісні контакти з місцевим цивільним населенням та відігравали значну роль в суспільно-політичному житті міста. Установлено, що ветерани нерідко обіймали важливі адміністративні та жрецькі посади в містах Нижньої Мезії

⁵ Імена, які згадуються в декреті на честь Коккея 181 р., засвідчують присутність етнічних фракійців серед місцевої еліти (<https://iospe.kcl.ac.uk/1.2-ru.html>).

(Мартемьянов 2017, с. 930). Ця ситуація мала суттєво впливати на релігійне життя місцевого населення. Отже, хоч і неможливо визначити, чи був дедикант із Тіри фракійцем та колишнім військовослужбовцем, проте з обережністю можна говорити, що певні культи, шановані солдатами та офіцерами римської армії, здобули популярність за межами гарнізону.

Не виключено, що плита була виготовлена за індивідуальним замовленням⁶. На користь цього припущення свідчить нестандартність виробу (відсутність близьких аналогій). У цьому випадку замовник міг сам обрати сюжет, який відображав епізод з його особистого досвіду, зокрема участь у містеріях. Зазначимо, що кільце у вигляді змії та перстень із зображенням Гермеса (рис. 5: 2—3) також відображають релігійні уявлення їхнього власника і в цьому контексті заслуговують на окреме вивчення.

Приміщення, у якому виявлено вотивні рельєфи, імовірно, виконувало функції домашнього святилища — місця, де родина здійснювала певні релігійні дії та розміщувала приношення богам. Такі комплекси були досліджені в інших античних містах Північного Причорномор'я (Крапивина 2012, с. 194). А. І. Фурманська відзначає наявність в кімнаті заглиблення у вигляді ніші розміром 0,72 × 0,70 м у південно-східному куті (у східній стіні) (Фурманская 1961,

с. 3). Можливо, саме там були встановлені рельєфи. Відзначимо, що в Тірі залишки домашнього святилища відкриті також в сусідньому будинку № 4, розташованому на іншому боці Першої поперечної вулиці⁷.

Таким чином, рельєф свідчить про наявність серед населення Тіри римського часу певних уявлень, пов'язаних з образом фракійського вершника. Як свідчить сцена, що її зображено на плиті, цей персонаж виступає жерцем або посередником між світом людей та потойбічним світом. У символічній формі представлено обряд жертвоприношення, метою якого є забезпечення добробуту, родючості, багатства тощо.

Ця плита разом з іншими матеріалами доповнює відомості щодо ступеню романізації культури населення Тіри. У цьому контексті важливо, що зафіксовано саме приватний культ, хоч і не виключено, що його шанувальник був ветераном римської армії. Отже, ці знахідки можуть свідчити про поширення окремих культів за межами гарнізону.

⁷ У північно-східному куті одного з приміщень були виявлені герма Діоніса, фрагмент плити з рельєфним зображенням жінок, що сидять, та скульптурне зображення невизначеного божества (воїна-варвара, за А. І. Фурманською), а також посуд із написами, який вважається культовим (Фурманская 1960, с. 78–83; Зубарь 1990, с. 68–69). У центрі приміщення був розташований глинобитний майданчик прямокутної форми розміром 100 × 90 см, заввишки 15 см, визначений як жертовник. На думку В. В. Крапівіної, святилище розташовувалося на другому поверсі будинку, оскільки культові речі були знайдені над залишками балок перекриття разом із численними фрагментами черепиці (Крапивина 2012, с. 195–196). Майданчик у такому випадку, скоріше за все, мав господарське призначення, тим більше, що поряд із ним виявлено велику кількість фрагментів посуду та інших речей, пов'язаних із побутом мешканців.

⁶ У Тірі поки що не виявлено залишків каменотесних майстерень, проте очевидно, що вони мали існувати, зокрема для того, щоб задовольняти потреби у надгробках. Можливо з центрів Нижньої Мезії привозилися заготовки, з яких за індивідуальним замовленням або за шаблоном майстри виготовляли рельєфи.

Александров, О. 2013. Этнически и социален състав на римската армия. Велико Търново: Faber.

Батизат, Г., Росохацкий, А. 2005. К изучению мировоззрения населения Тире в античный период. *Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею*, 2, с. 4–22.

Ботева, Д. 2011. Посветителни релефи на тракийския конник с изображение на (коленичил) бик, нападнат от лъв. В: Лазаренко, И. (ред.). *Terra Antiqua Balcanica et Mediterranea. Сборник в чест на Александър Минчев. Международна конференция Варна, 23 февруари 2007*. Варна, с. 141–162.

Венедиков, И. 1972. Тракийският конник. *Векове*, 4, с. 3–14.

Гочева, З. 1981. Антропоморфные изображения богов у фракрийцев. *Вестник древней истории*, 2, с. 156–159.

Гочева, З. 2007. Неос Нроос (Коурос Нроос), тракийски конник (Heros) Heros Equitans. *Societas Classica*, 2, р. 152–159.

Зубарь, В. М. 1990. О некоторых аспектах идеологической жизни населения Херсонеса Таврического в позднеантичный период. В: Зубарь, В. М., Бессонова, С. С., Моця, А. П. (ред.). *Обряды и верования древнего населения Украины*. Киев: Наукова думка, с. 61–84.

Зубарь, В. М. 2002. По поводу этнической принадлежности так называемых вотивных плиток фракрийского круга из Таврики. *Античный мир и археология*, 11, с. 195–199.

Зубарь, В. М., Крапивина, В. В. 2004. О римском гарнизоне Ольвии в середине III в., *Вестник древней истории*, 4, с. 166–178.

Иванов, М. 2006. Конникът върху надгробните паметници от Долна Мизия и Тракия (I—IV в. сл. Хр.). В: Ботева-Боянова, Д. (съст.). *Образ и култ в Древна Тракия. Аспекти на формирането на тракийския образен език*. София: Фабер, с. 80–128.

Издимирски, М. 2006. Конникът в предримска Тракия и Ахеменидската империя. В: Ботева-Боянова, Д. (съст.). *Образ и култ в Древна Тракия. Аспекти на формирането на тракийския образен език*. София: Фабер, с. 225–260.

Карышковский, П. О., Клейман, И. Б. 1985. *Древний город Тира*. Киев: Наукова думка.

Крапивина, В. В. 2012. Домашние святилища античных памятников Северного Причерноморья. *Боспорские исследования*, XXVI, с. 182–216.

Кувшинова, Е. Н. 2000. К вопросу об изображении возливающих богов в античном искусстве. В: Акимов

ва, Л. И., Кифишин, А. Г. (ред.). *Жертвоприношение. Ритуал в искусстве и культуре от древности до наших дней*. Москва: Языки русской культуры, с. 223-230.

Мартемьянов, А. П., 2017. Об участии ветеранов римской армии в местном самоуправлении и религиозной жизни Нижней Мезии. *Вестник древней истории*, 4, с. 915-933.

Пилипвић, С. 2011. *Култ Бахуса на централном Балкану: I—IV век*. Београд: Балканолошки институт САНУ.

Попова, Р. 2010. *Тракийска култура в северното Черноморие до III век*. София: Рал Колобър.

Рабаджиев, К. 2005. Херкулес в сцена на жертвоприношение (към обосновката на иконографския тип). *Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis*, IV, с. 636-645.

Рабаджиев, К. 2014. Конят, колесницата и конникът. *Към интерпретацията на образа в тракийската култура*. София: Университетско издателство «Св. Климент Охридски».

Рабаджиев, К. 2015. Херакъл (Херкулес) в Тракийските провинции на Римската империя. *Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis*, V, с. 257-286.

Сон, Н. А. 1993. *Ти́ра римского времени*. Киев: Наукова Думка.

Тачева-Хитова, М. 1982. *История на източните култове в Долна Мизия и Тракия (V в. пр. н. е. — IV в. от. н. е.)*. София: Наука и изкуство.

Топоров, В. Н. 1992. Еще раз о фракийском всаднике в балканской и индоевропейской перспективе. В: Злыднева, Н. В., Топоров, В. Н., Цивьян, Т. В. (ред.). *Образ мира в слове и ритуале*. Москва: Институт славяноведения и балканистики РАН, с. 3-32.

Фурманская, А. И. 1960. Памятники скульптуры из Ти́ры. *Краткие сообщения Института Археологии УССР*, 10, с. 78-83.

Фурманская, А. И. 1961. *Отчет о работе Белгород-Днестровского отряда Античной экспедиции Института Археологии АН УССР в 1961 г.* Научный архив ИА НАНУ, Ф. ек. 1961/10-6.

Фурманська, А. І. 1962. Розкопки Ти́ри в 1958 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 11, с. 122-137.

Фурманська, А. І. 1965. Рельєфи вершників з Ти́ри. *Археологія*, XIX, с. 158-164.

Фурманская, А. И. 1979. Раскопки Ти́ры в 1962—1963 гг. В: Каршковский, П. О. (ред.). *Античная Ти́ра и средневековый Белгород*. Киев: Наукова думка, с. 5-19.

Щеглов, А. Н. 1969. Фракийские посвященные рельефы из Херсонеса Таврического. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 150, с. 135-177.

Элиаде, М. 2000. *Избранные сочинения: Миф о вечном возвращении; Образы и символы; Священное и мирское*. Москва: Ладомир.

Alexandrescu-Vianu, M. 1980. Remarques sur l'héroïsation thrace. *Dialogues d'histoire ancienne*, 6, p. 101-111

Boteva, D. 2007a. Dedicators with Roman Names and the Indigenous Cult of the Thracian Horseman (a reprint). *Archaeologia bulgarica*, XI, 3, p. 75-89.

Boteva, D. 2007b. The Bull as a Sacrificial Animal and as Rider's Antagonist on the Votive Plaques of the *Heros equestris*: A Database Analysis. *Jubiliaeus*, VI, p. 158-164.

Boteva, D. 2011. The «Thracian Horseman» Reconsidered. In: Haynes, I. P. (ed.). *Early Roman Trace. New Evidence from Bulgaria (Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series, 82)*. Portsmouth, p. 84-105.

Boteva, D. 2016. Further Considerations on the Votive Reliefs of the Thracian Horseman. In: Panaite, A., Cîrjan, R., Căpiță, C. (ed.). *Moesica et Christiana. Studies in Honour of Professor A. Barnea*. Brăila: Muzeul Brăilei «Carol I» — Editura Istros, p. 309-319.

Dimitrova, N. 2002. Inscriptions and Iconography in the Monuments of the Thracian Rider. *Hesperia*, 71, p. 209-229.

Oppermann, M. 1984. Ikonographische Untersuchungen zur Weihplastik der thrakischen Gebiete in römischer Zeit. In: Schachermeyr, F., Hamm, J., Kirsten, E., Fol, A., Danov, C. (Hg.). *Internationaler thrakologischer Kongress zu Ehren W. Tomascheks. 2—6 Juni 1980, Wien*. Sofia, S. 244-254.

Patton, K. C. 2009. *Religion of the Gods: Ritual, Paradox, and Reflexivity*. Oxford: Oxford University Press.

Pilipović, S. 2008. The Triad Zeus, Herakles and Dionysos. A Contribution to the Study of Ancient Cults in Upper Moesia. *Balkanica*, XXXIX, p. 59-68.

Știrbulescu, C. 2010. Il culto d'Ercole nella provincia Mesia Inferiore. I bassorilievi votivi. In: Angelescu, M. V., Achim, I., Băltăc, A. (ed.). *Antiquitas istro-pontica: mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*. Cluj-Napoca: Mega, p. 463-489.

Надійшла 16.08.22

Kateryna S. Savelieva

PhD, Research Fellow, Department of Archaeology of the Crimea and the North-Western Black Sea Region, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. ORCID: 0000-0002-1899-3923, savelievakat6@gmail.com

THE SCENE WITH A SACRIFICIAL BULL DEPICTED ON A VOTIVE RELIEF FROM TYRAS

In the article the marble relief of the Thracian Horseman, discovered in 1961 in Tyras, and dated by the first half of the 3rd century AD, is analyzed. The relief was found together with another limestone relief in room no. 29 of the large house no. III. It depicts a complex scene with multiple members. In the middle of the relief a rider is depicted. He moves to the right, facing full face. The rider holds a spear in his raised right hand. His horse slowly approaches the kneeling bull with its head down. The dog under the body of the horse attacks the bull. The photo and the drawing show Hercules on the right and the man with the torch on the left. In the background (behind the horse's tail) stands a man with a torch and a tympanum (?). There is an object that looks like a seashell above the man.

The author of the article suggests the following interpretation of the scene: the kneeling bull with bowed head is a sacrificial animal, the rider is a priest preparing to perform or performing a sacrifice, and Hercules is the recipient of the sacrifice. The rhyton held by Hercules emphasizes the meaning of the scene, since this vessel is intended for making or receiving a libation. The man standing on the right with ritual attributes is a dedicant. The shell above the man can be a symbol of rebirth after death. The complete analogies to the scenes depicted on the relief haven't been known yet. However, there are several reliefs with similar individual elements, in particular, those depicting a sacrificial bull.

There is no dedicatory inscription on the plate, so nothing is known about the social status and ethnic origin of the dedicant, nor about the name and epithet of the god to whom it was addressed. We can only make the following assumptions: 1. The house in which votive plates were found belonged to a wealthy family. This is evidenced by finds of coins and gold jewellery. The head of the family obviously belonged to the local elite. 2. Perhaps the owner of the house was Thracian by origin. He could have been a veteran of the Roman army or his descendant. It is known that in the 2nd — the first half of the 3rd centuries AD the Roman garrison was located in Tyras. It was recruited in Lower Moesia. 3. Perhaps a marble relief was made to order. In this case, the customer could choose the plot himself, which reflected an episode from his personal experience, in particular, participation in mysteries. The room in which votive plates were discovered probably served as a home sanctuary (a place where the family performed certain religious activities and placed offerings to the gods).

Key words: Tyras, religion, cult, sacrifice, votive relief, Thracian Horseman, Hercules.

References

- Aleksandrov, O. 2013. *Etnicheski i sotsialen süstav na rimskata armiya*. Veliko Tŭrnovo: Faber.
- Batizat, G., Rosokhatskiy, A. 2005. K izucheniyu mirovozzreniya naseleniya Tiry v antichnyy period. *Visnyk Odes'koho istoryko-krajeznavchoho muzeyu*, 2, s. 4–22.
- Boteva, D. 2011. Posvetitelni relefi na trakiiskiya konnik s izobrazhenie na (kolenichil) bik, napadnat ot lŭv. V: I. Lazarenko (red.). *Terra Antiqua Balcanica et Mediterranea. Sbornik v chest na Aleksandŭr Minchev. Mezhdunarodna konferentsiya Varna, 23 fevruari 2007*. Varna, p. 141–162.
- Venedikov, I. 1972. Trakiiskiyat konnik. *Vekove*, 4, p. 3–14.
- Gocheva, Z. 1981. Antropomorfnyie izobrazheniia bogov u frakiitsev. *Vestnik drevnei istorii*, 2, p. 156–159.
- Gocheva, Z. 2007. Νεοσ Ηρωσ (Κορποσ Ηρωσ), trakiiski konnik (Heros) Heros Equitans. *Societas Classica*, 2, p. 152–159.
- Zubar, V. M. 1990. O nekotorykh aspektakh ideologicheskoi zhizni naseleniia Khersonesa Tavricheskogo v pozdneantichnyi period. In: Zubar, V. M., Bessonova, S. S., Motsia, A. P. (ed.). *Obriady i verovaniia drevnego naseleniia Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, p. 61–84.
- Zubar, V. M. 2002. Po povodu etnicheskoi prinalozhnosti tak nazyvaiemykh votivnykh plitok frakiiskogo kruga iz Tavriki. *Antichnyi mir i arkheologiya*, 11, p. 195–199.
- Zubar, V. M., Krapivina, V. V. 2004. O rimskom garnizone Olvii v seredine III v. *Vestnik drevnei istorii*, 4, p. 166–178.
- Ivanov, M. 2006. Konnikŭt vŭrkhu nadgrobnite pametnitsi ot Dolna Miziya i Trakiya (I–IV v. sl. Khr.). In: Boteva-Boianova, D. (sŭst.). *Obraz i kult v Drevna Trakiia. Aspekti na formiraneto na trakiiskii obrazen ezik*. Sofiya: Faber, p. 80–128.
- Izdimirski, M. 2006. Konnik't v predrimska Trakiya i Akhemenidskata imperiya. In: Boteva-Boianova, D. (sŭst.). *Obraz i kult v Drevna Trakiia. Aspekti na formiraneto na trakiiskii obrazen ezik*. Sofiya: Faber, p. 225–260.
- Karyshkovskii, P. O., Kleiman, I. B., 1985. *Drevnii gorod Tira*. Kyiv: Naukova dumka.
- Krapivina, V. V. 2012. Domashniie sviatilishcha antichnykh pamiatnikov Severnogo Prichernomoriia. *Bosporskie issledovaniia*, XXVI, p. 182–216.
- Kuvshinova, Ye. N. 2000. K voprosu ob izobrazhenii vozlivaushchikh bogov v antichnom iskusstve. In: Akimova, L. I., Kifishin, A. G. (ed.). *Zhertvoprinosheniie. Ritual v iskusstve i kulture ot drevnosti do nashikh dney*. Moskva: Yazyki russkoi kultury, p. 223–230.
- Martemianov, A. P., 2017. Ob uchastii veteranov rimskoi armii v mestnom samoupravlenii i religioznoi zhizni Nizhnei Mezii. *Vestnik drevnei istorii*, 4, p. 915–933.
- Pilipvić, S. 2011. *Kult Bahusa na tsentralnom Balkanu: I–IV vek*. Beograd: Balkanološki institut SANU.
- Popova, R. 2010. *Trakiiska kultura v severnoto Chernomorie do III vek*. Sofiya: Ral Kolobŭr.
- Rabadzhiev, K. 2005. Kherkules v stsena na zhertvoprinoshenie (kŭm obosnovkata na ikonografskiya tip). *Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis*, IV, s. 636–645.
- Rabadzhiev, K. 2014. *Konyat, kolesnitsata i konnikŭt. Kŭm interpretatsiyata na obraza v trakiiskata kultura*. Sofiya: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Okhridski”.
- Rabadzhiev, K. 2015. Kherakŭl (Kherkules) v Trakiiskite provintsii na Rimskata imperiya. *Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis*, V, p. 257–286.
- Son, N. A., 1993. *Tira rimskogo vremeni*. Kyiv: Naukova dumka.
- Tacheva-Khitova, M. 1982. *Istoriya na iztochnite kultove v Dolna Miziya i Trakiya (V v. pr. n. e. — IV v. ot. n. e.)*. Sofiya: Nauka i izkustvo.
- Toporov, V. N. 1992. Yeshche raz o frakiiskom vsadnike v balkanskoi i indoevropeiskoi perspektive. In: Zlydneva, N. V., Toporov, V. N., Tsivian, T. V. (ed.). *Obraz mira v slove i rituale*. Moskva: Institut slavianovedeniia i balkanistiki RAN, p. 3–32.
- Furmanskaia, A. I. 1960. Pamiatniki skulptury iz Tiry. *Kratkie soobshcheniia Instituta Arkheologii USSR*, 10, p. 78–83.
- Furmanskaia, A. I. 1961. *Otchet o rabote Belgorod-Dnestrovskogo otriada Antichnoi ekspeditsii Instituta Arkheologii AN USSR v 1961 g*. Naukovyi arkhiv IA NANU, F. ek. 1961/10–b.
- Furmanska, A. I. 1962. Rozkopky Tiry v 1958 r. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, 11, p. 122–137.
- Furmanska, A. I. 1965. Reliefy vershnykh z Tiry. *Arheologia*, XIX, p. 158–164.
- Furmanskaia, A. I. 1979. Raskopki Tiry v 1962–1963 gg. In: Karshkovskii P. O. (ed.). *Antichnaia Tira i srednevekovi Belgorod*. Kyiv: Naukova dumka, p. 5–19.
- Shcheglov, A. N. 1969. Frakiiskie posviatitelnye reliiefy iz Hersonesa Tavricheskogo. *Materialy i issledovaniia po arheologii SSSR*, 150, p. 135–177.

- Eliade, M. 2000. *Izbrannyye sochineniia: Mif o vechnom vozvrashchenii; Obrazy i simvoly; Sviashchennoie i mirskoie*. Moskva: Ladomir.
- Alexandrescu-Vianu, M. 1980. Remarques sur l'héroïsation thrace. *Dialogues d'histoire ancienne*, 6, p. 101-111
- Boteva, D. 2007a. Dedicators with Roman Names and the Indigenous Cult of the Thracian Horseman (a reprint). *Archaeologia bulgarica*, XI, 3, p. 75-89.
- Boteva, D. 2007b. The Bull as a Sacrificial Animal and as Rider's Antagonist on the Votive Plaques of the *Heros equitans*: A Database Analysis. *Jubilaus*, VI, p. 158-164.
- Boteva, D. 2011. The 'Tracian Horseman' Reconsidered. In: Haynes, I. P. (ed.). *Early Roman Trace. New Evidence from Bulgaria (Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series, 82)*. Portsmouth, p. 84-105.
- Boteva, D. 2016. Further Considerations on the Votive Reliefs of the Thracian Horseman. In: Panaite, A., Cîrjan, R., Căpiță, C. (ed.). *Moesica et Christiana. Studies in Honour of Professor A. Barnea*. Brăila: Muzeul Brăilei 'Carol I' — Editura Istros, p. 309-319.
- Dimitrova, N. 2002. Inscriptions and Iconography in the Monuments of the Thracian Rider. *Hesperia*, 71, p. 209-229.
- Oppermann, M. 1984. Ikonographische Untersuchungen zur Weihplastik der thrakischen Gebiete in römischer Zeit. In: Schachermeyr, F., Hamm, J., Kirsten, E., Fol, A., Danov, C. (Hg.). *Internationaler thrakologischer Kongress zu Ehren W. Tomascheks. 2-6 Juni 1980, Wien*. Sofia, S. 244-254.
- Patton, K. C. 2009. *Religion of the Gods: Ritual, Paradox, and Reflexivity*. Oxford: Oxford University Press.
- Pilipović, S. 2008. The Triad Zeus, Herakles and Dionysos. A Contribution to the Study of Ancient Cults in Upper Moesia. *Balkanica*, XXXIX, p. 59-68.
- Știrbulescu, C. 2010. Il culto d'Ercole nella provincia Mesia Inferiore. I bassorilievi votivi. In: Angelescu, M. V., Achim I., Băltăc A. (ed.). *Antiquitas istro-pontica: mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*. Cluj-Napoca: Mega, p. 463-489.

© С. О. СОРОКІН, Ю. М. СИТИЙ* 2022

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОВПЛИВУ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ТА СІВЕРЯНСЬКОЇ ГОНЧАРНИХ ТРАДИЦІЙ

У статті розглянуто знахідки роменської кераміки, що імітували давньоруський гончарний посуд. Проаналізовано передумови для його появи й теорії дослідників щодо існування такого посуду й часу його появи.

Ключові слова: роменська ліпна й давньоруська кружальна кераміка, взаємовпливи у розвитку керамічного виробництва, Сіверяни, Русь.

Тема взаємин Сіверян і Русі є ключовою в дослідженнях пам'яток кінця I тис. н. е. Дніпровського Лівобережжя. З часу відкриття роменської культури й до сьогодні питання взаємопроникнення окремих елементів матеріальної культури є актуальним та остаточно не вирішеним. Яскравим прикладом, що ілюструє процеси інтеграції різних культур, є керамічні матеріали. Традиції гончарного виробництва будь-якої культури (як наприклад і житлобудівництва) залишаються найбільш консервативними впродовж існування археологічних культур. Первісні технологічні прийоми, форми посудин, види домішок, методи випалу, орнаментация поверхні якщо й змінювалися протягом існування культури, то дуже поступово. Кардинальні зміни відбулися внаслідок певного зовнішнього впливу, причому масового. Таким фактором стало заселення в X ст. Лівобережжя Дніпра (зокрема Подесення) населенням із правого берега Дніпра з яскраво вираженою давньоруською матеріальною культурою. Нові технологічні традиції адаптувалися до місцевих реалій різними шляхами.

Питанню розвитку роменського (сіверянського) гончарства приділяли увагу багато до-

слідників. Загальні тенденції детально розглянуто в працях О. В. Сухобокова (1975; 1992) та О. В. Григор'єва (Григорьев 2000; 2005). Технологічні особливості, типологія й датування висвітлені авторами доволі широко. У процесі накопичення матеріалів із різних частин роменського ареалу з'явилися праці, у яких проаналізовано регіональні особливості наборів кераміки (Григорьев 1988; Приймак 1999; Сарачев 2000; Енуков 2005; Веретюшкин 2008). Зрозуміло, що перехід від ліпного роменського посуду до кружального давньоруського місцевого сіверянського населення не залишився поза увагою. Зважаючи на досить велику територію поширення роменських старожитностей та неоднорідність процесу входження різних регіонів до складу Давньоруської держави, дослідники відзначали локальні особливості цього процесу. Їх детальний розгляд та порівняння дають змогу зробити більш аргументовані висновки про процеси інтеграції Сіверян і Русі. Новітні матеріали, здобуті під час досліджень пам'яток нижнього Подесення та суміжних територій, суттєво доповнюють джерельну базу.

Роменські матеріали в Нижньому Подесенні нечисельні і здебільшого представлені поодинокими фрагментами ліпної кераміки в перевідкладеному стані в нашаруваннях пізніших часів. Знахідки роменської кераміки на пам'ятках із давньоруськими нашаруваннями X ст. окремі дослідники пов'язують із торговельними або данницькими стосунками, а не з місцевим виробництвом корінного (сіверянського) населення. Це пояснюється якраз нечисельністю знахідок та незначною кількістю поселень (Чернігів, Любеч, Седнів, Виповзів). Такі припущення, безумовно, мають право на існування. Разом із тим дослідження останніх років кількох комплексів, що містять у достатній кількості як роменську, так і давньоруську кераміку, дозволяють припускати також інші форми співіснування сіверянського й давньоруського населення. Ще цікавішими є комп-

* СОРОКІН Сергій Олексійович — співробітник Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-7577-1772, kotssorokin@gmail.com

СИТИЙ Юрій Миколайович. — старший науковий співробітник, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, ORCID 0000-0002-6117-3875, yurisytyi@gmail.com

лекси, у керамічному наборі яких на додачу до типового ліпного роменського та кружального давньоруського наявні фрагменти посуду, що мають одночасно чіткі ознаки обох гончарних традицій.

У 2017—2020 рр. експедиція Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка спільно з Інститутом археології НАН України проводили роботи на багатошаровому поселенні Орешня II, що розташоване в південній частині смт Седнів (літописний Сновськ). Роботи проводилися з метою уточнення характеру зв'язку пам'ятки з розташованим поблизу (близько 100 м через яр) городища Орешня. Досліджена площа становила 177 м² при потужності культурного шару до 0,7 м, який містив матеріали епохи бронзи, милоградської культури, пізньозарубинецькі, киево-количинські, роменські, давньоруські X ст. та матеріали другої половини XIII ст. Повністю або частково досліджено котловани 8 споруд та 53 господарських ям різних часів (Скороход, Сита, Сорокін 2019; Скороход та ін. 2020; Скороход, Сорокін, Ситий 2020; Скороход, Ситий, Сорокін 2022). Одночасно роменська й давньоруська кераміки виявлені в заповненні господарських споруд 4, 7 та ям 26, 34, 41, 42, 49 (рис. 1—7). Найпоказовішим є набір кераміки, що походить зі споруди 7. Споруда 7 являла собою котлован, викопаний у материковому ґрунті підквадратної в плані форми з розмірами 1,8 × 1,95 м (глибина 1,44 м від рівня материка). Котлован має більш широку верхню, циліндричну середню частину і дно з підбоєм діаметром 1,25 м.

Стратиграфія заповнення котловану містить значну кількість шарів. У верхніх та середніх шарах виявлено матеріали, які вказують на перетворення котловану споруди на смітник. У нижній частині заповнення виявлено локальне скупчення значної кількості фрагментів кераміки, кісток та вугілля.

Досліджені господарчі ями представлені котлованами здебільшого округлої форми діаметром близько 1,0 м та глибиною до 0,8 м від рівня материка. Ці об'єкти містили однаковий набір посуду, представлений трьома виразними групами.

Перша група складалася з фрагментів типових роменських грубо ліплених горщиків із S-подібним профілем та опуклими формами тулуба (на малюнках профілі виділено синім). Вінця відтягнуті назовні та орнаментовані по

краю мотузковим штампом. Шийки й плічка чітко виділені. По плічках також наявна орнаментация мотузковим штампом. Як внутрішня, так і зовнішня поверхні заглажені, але мають бугристий вигляд через наявність у формувальній масі крупних зерен шамоту. Випал неякісний (пічний). Колір поверхні — бурий із відтінками коричневого або сірого. Товщина стінок посудин — 0,6—1,2 см. Діаметр горщиків по вінцю 15—22 см (рис. 1: 1, 3—7; 5: 1, 3, 6—8; 6: 4, 5).

Друга група — це якісна кружальна давньоруська кераміка (профілі виділено на малюнках жовтим). Вона представлена фрагментами стандартних опуклобоких горщиків із манжетоподібними вінцями та S-подібним профілем. По шийках і плічках трапляється хвилястий орнамент, а тулуб (на більшість висоти) вкрито частим лінійним. Тісто добре промішане, із невеликими домішками піску, інколи дрібної жорстви. Випал якісний, рівномірний (горновий). Колір поверхні — здебільшого з відтінками коричневого. Товщина стінок посудин — 0,4—1,0 см. Діаметр горщиків по вінцю — 15—25 см. За сукупністю ознак ця група кераміки датується другою половиною — кінцем X ст. (рис. 2: 1—5, 7—10; 4: 1—3).

Третя група — кераміка, що поєднувала в собі ознаки як роменського, так і давньоруського посуду (профілі виділено на малюнках червоним). Представлена фрагментами ліплених горщиків, але підправлених на повільному гончарному крузі або поворотному столику (РФК-2, за О. А. Бобринським). Тісто добре промішане, з потужними включеннями крупнозернистого (до 5 мм) шамоту. Випал слабкий, пічний. Поверхні ретельно заглажені, але горбисті через домішки. Загладження внутрішніх поверхонь часто мало різноспрямований хаотичний характер. Колір зовнішньої поверхні — це здебільшого відтінки сірого, інколи коричневого. Товщина стінок посудин становить 10—12 мм. Орнаменти хвилястий та лінійний, повторюються давньоруські варіанти. Хвилястий орнамент на шийках посудин має більш «щільний» малюнок, де «хвилі» розташовані впритул одна до одної, але на тулубі мають, навпаки, дуже розмашистий характер (рис. 1: 2, 8—11; 2: 6, 11; 3: 1, 5—7; 5: 2, 4; 6: 1—3, 6, 7; 7: 3—5; 9). Лінійний орнамент не такий частий і чітко врізаний, як на давньоруських горщиках. Самі лінії не дуже рівні, подекуди переривчасті. Це зумовлено наявністю великої кількості крупнозернистого шамоту, що унеможлиблю-

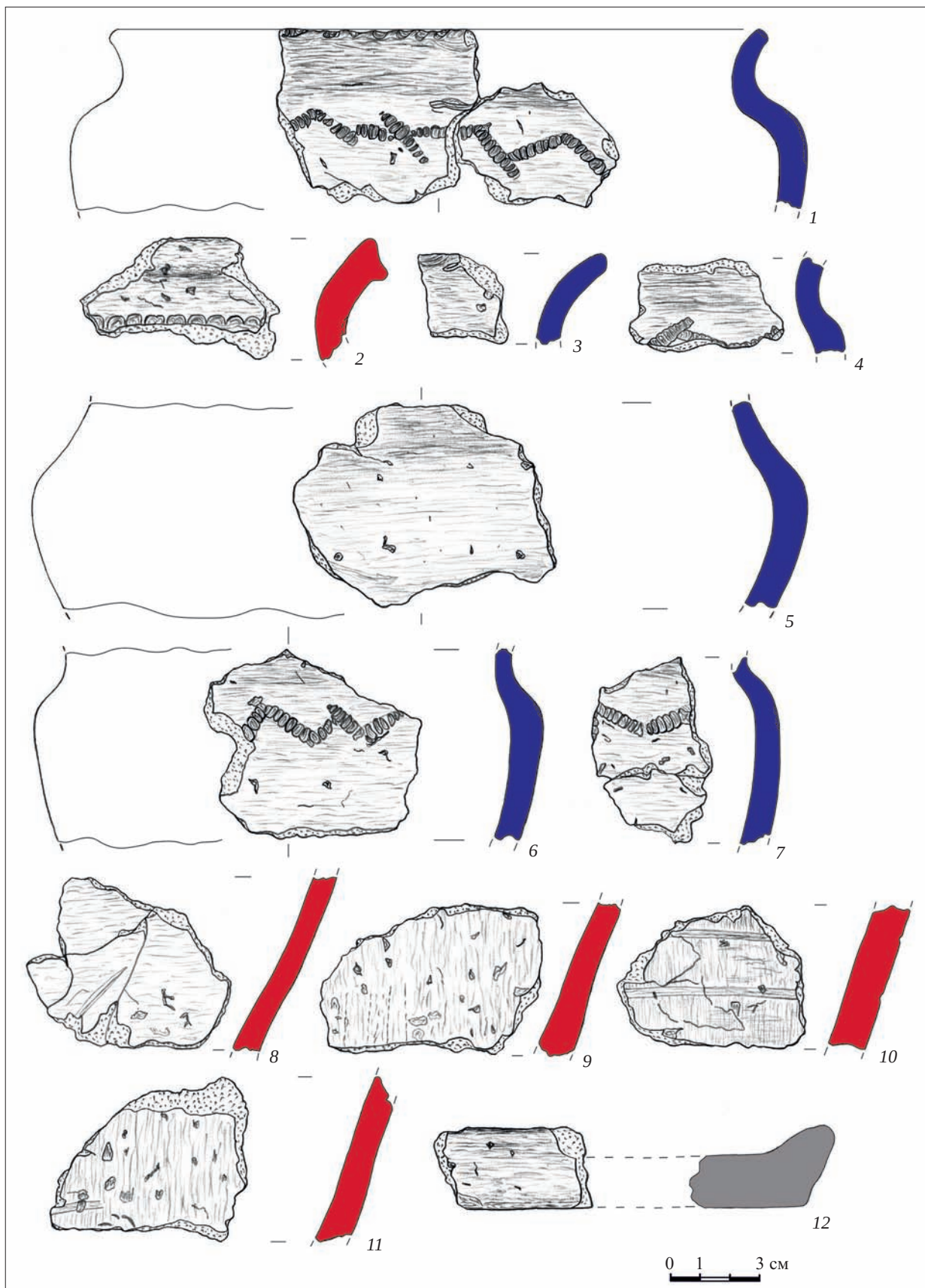

Рис. 1. Поселення Орешня II, споруда 7. Фрагменти кераміки: роменської (1, 3—7), роменських імітацій давньоруського посуду (2, 8—11), ліпна сковорідка (12)

Fig. 1. Oreshnia II settlement, structure no. 7. Fragments of typical for Ancient Rus wheel-made pottery: the Romny culture (1, 3—7), the Romny culture imitation of the Ancient Rus pottery (2, 8—11), a handmade frying pan (12)

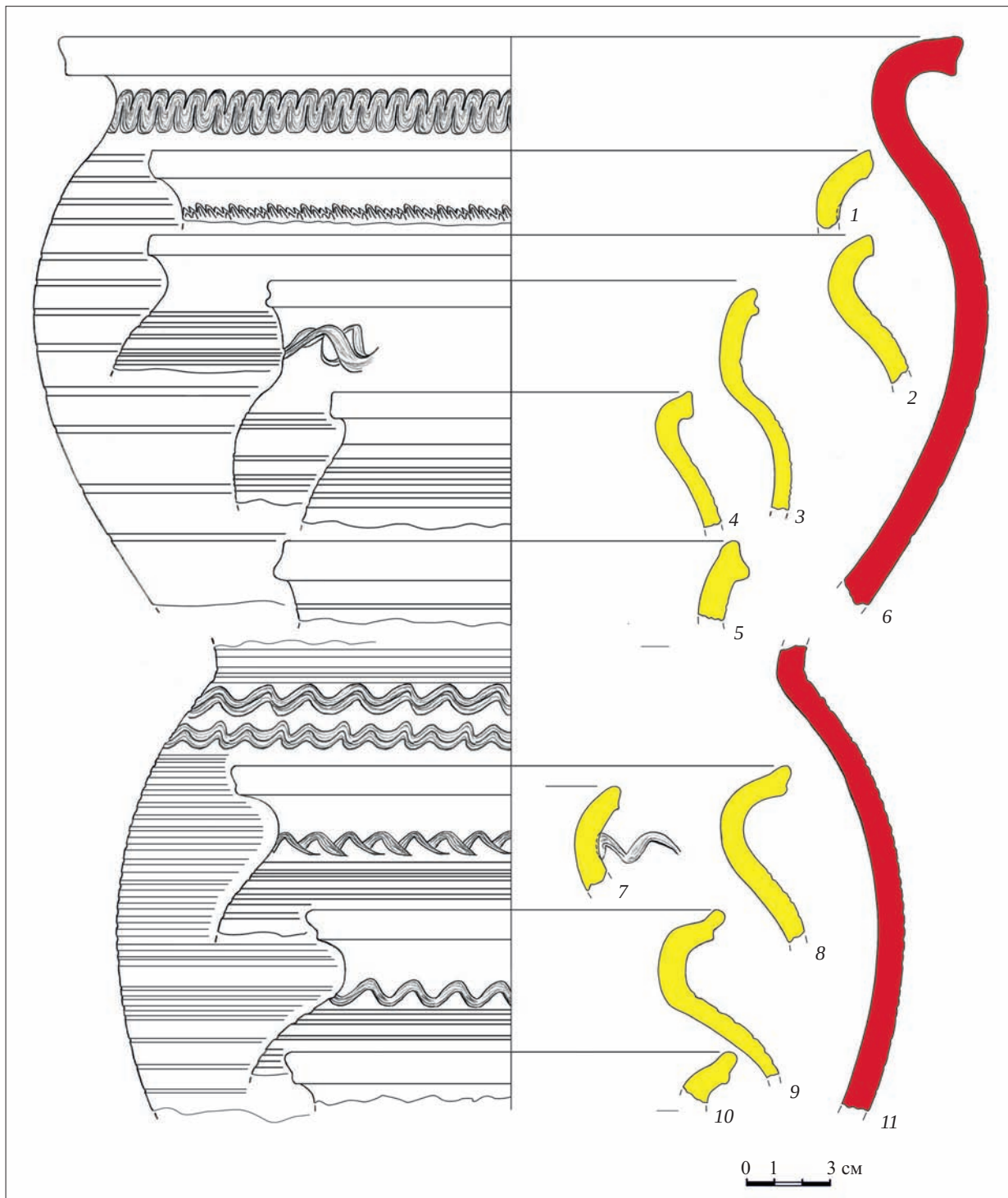

Рис. 2. Поселення Орешня II, споруда 7. Фрагменти типової давньоруської кружальної кераміки (1—5, 7—10), роменських імітацій давньоруського посуду (6, 11)

Fig. 2. Oreshnia II settlement, structure no. 7. Fragments of typical Ancient Rus wheel-made pottery (1—5, 7—10), the Romny culture imitation of the Ancient Rus pottery (6, 11)

вав виконання геометрично якісного малюнку. Профілі посудин повністю ідентичні профілям типових давньоруських горщиків, знайдених поряд (чітко виражений манжет, шийка та плічка, пропорції тулуба). У цілому складається враження ретельного копіювання, виконано-

го, хоч і працьовитим, але недосвідченим і недостатньо обізнаним із технологією майстром.

Привертає увагу повна відсутність на знайдених фрагментах (імітацій давньоруського посуду) будь-яких характерних роменських орнаментів (мотузковий штамп, вдавлення по

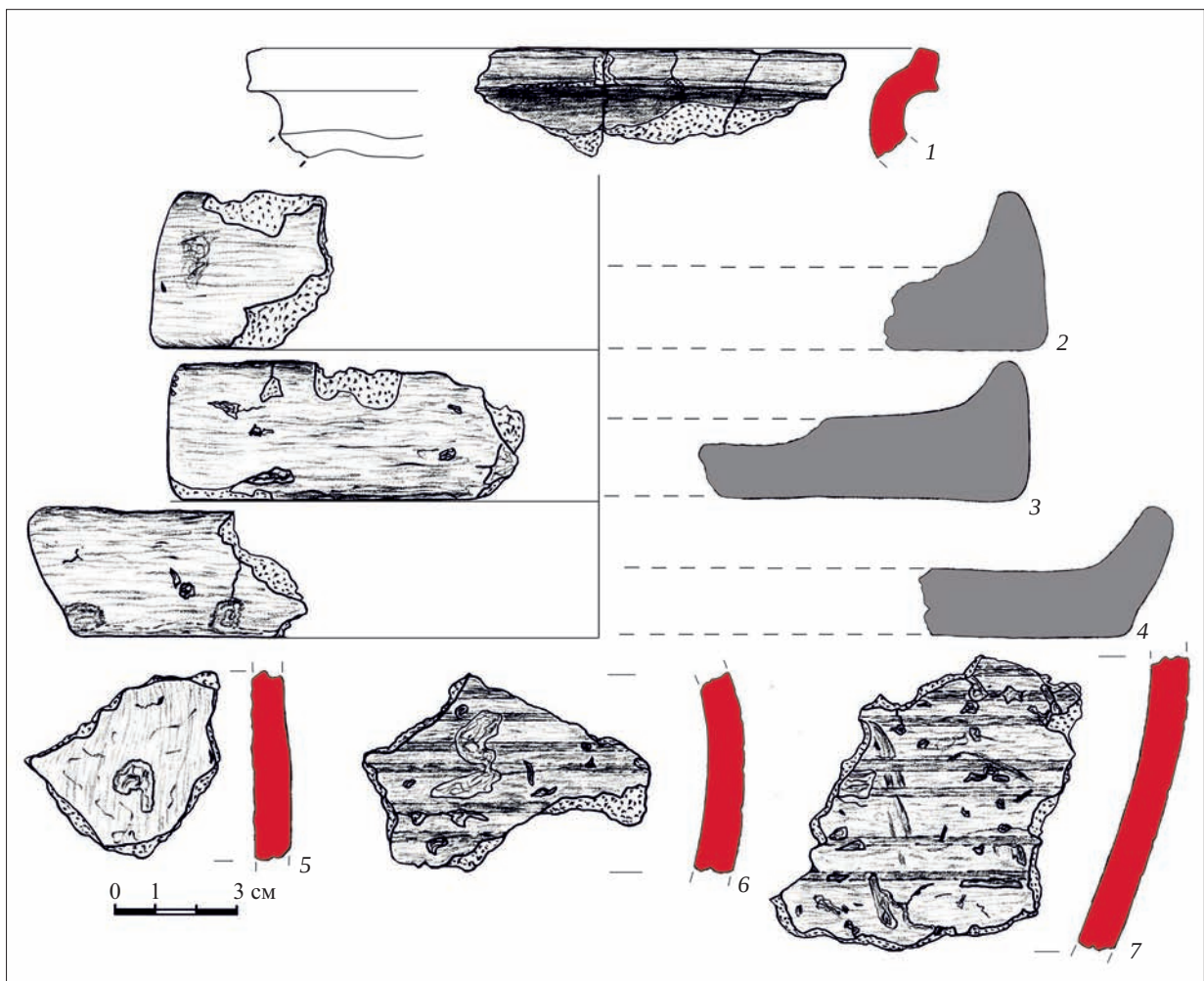

Рис. 3. Поселення Орешня II, яма 42. Фрагменти роменських імітацій давньоруського посуду (1, 5—7), ліплені сковорідки (2—4)

Fig. 3. Orshnia II settlement, pit no. 42. Fragments of the Romny culture imitation of the Ancient Rus pottery (1, 5—7), hand-made frying pan (2—4)

краю вінця). Навпаки, давньоруська типова хвиля та багаторядний лінійний орнамент наявні практично завжди й ретельно пророблені. Орнаментація посуду в стародавніх суспільствах мала етновизначальне та сакральне значення. Відмова від звичних і багатьма поколіннями визнаних символів однозначно вказує на культурну чи «ідеологічну» асиміляцію місцевого сіверянського населення Руссю.

Варто зауважити, що, на нашу думку, застосування усталеного в наукових колах терміна «давньоруська ранньогончарна кераміка» до описаної вище третьої групи посуду є недоцільним. Його слід застосовувати щодо саме давньоруського кружального посуду раннього етапу (кінець IX — початок X ст.), виробленого за всіма технологічними, пропорційними та декоративними канонами, але з певними недоліками в якості виконання. Стосовно кераміки, що ко-

піює горщики кінця X ст. та має помітні технологічні відмінності, цей термін є некоректним.

Також на поселенні Орешня II на багатьох об'єктах із давньоруським кружальним посудом часто трапляються фрагменти типових роменських ліплених сковорідок (профілі виділено на малюнках сірим). Це грубо ліплені, масивні вироби з товщиною дна 2—2,5 см, висотою бортика 3—4 см та діаметром по вінцю 20—26 см (рис. 1: 12; 3: 2—4; 5: 5). Цікавою є наявність значної кількості роменських сковорідок на тлі майже повної відсутності типових кружальних давньоруських, широко розповсюджених на пам'ятках X ст. Різноманітність типів давньоруських горщиків (як за профілями, так і за розмірами посудин) та поодинокі знахідки на пам'ятці фрагментів кружальних сковорідок не дають підстав говорити про відсутність технологічних можливостей або навичок виготовлення цього типу по-

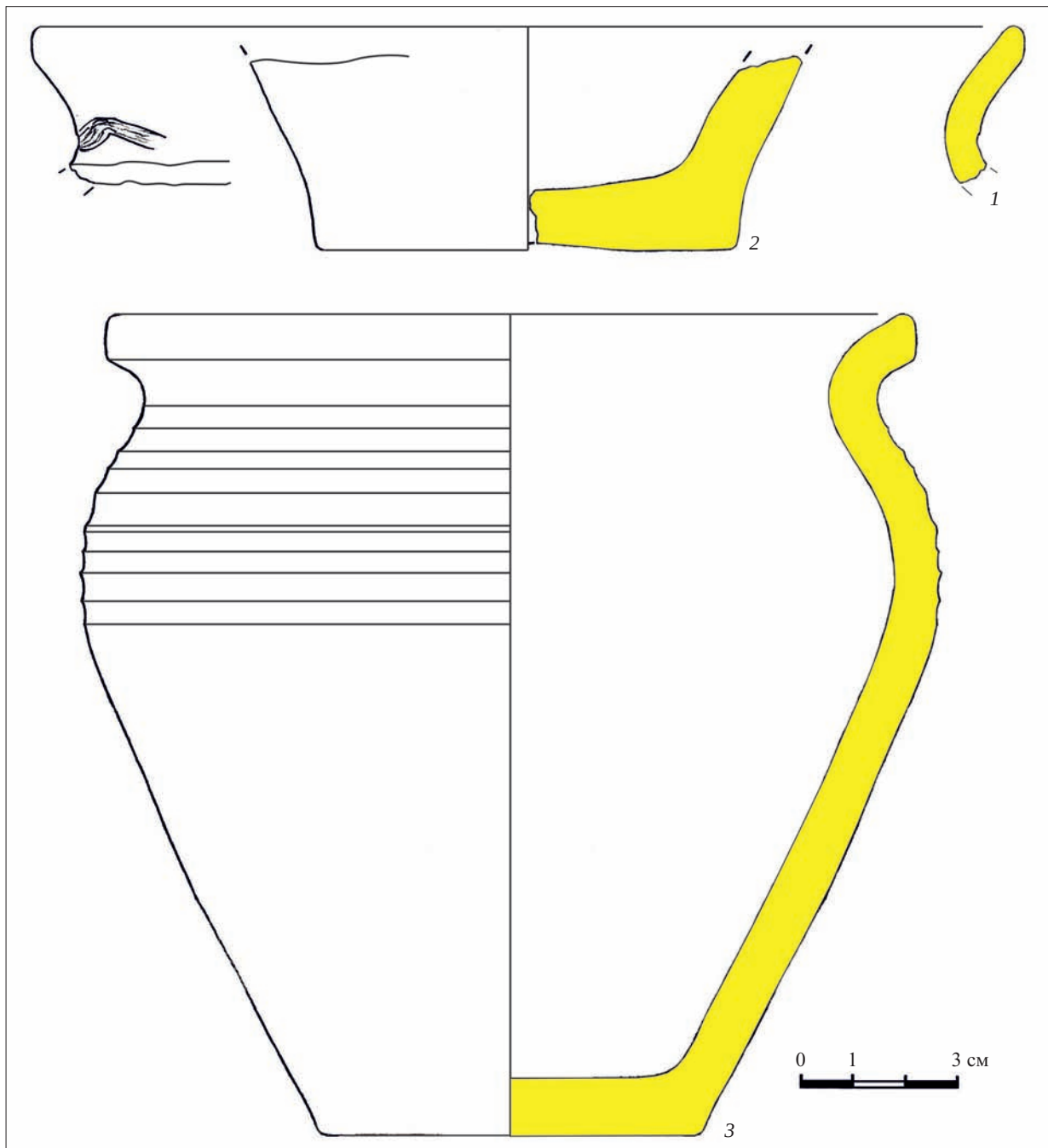

Рис. 4. Поселення Орешня II, яма 42. Фрагменти типової давньоруської кружальної кераміки

Fig 4. Oreshnia II settlement, pit no. 42. Fragments of typical for the Ancient Rus wheel-made pottery

суду. Скоріше за все, маємо приклад локальної спеціалізації за типом посудин.

Неорнаментовані роменські та імітації давньоруського посуду у фрагментах — стінки й придонні частини горщиків розрізнити між собою практично неможливо, тому зараховувати фрагменти до того чи іншого різновиду посуду й робити на цьому статистичні викладки некоректно та необ'єктивно.

Випадки копіювання сіверянами давньоруського посуду також відомі з матеріалів багатьох

інших пам'яток (Горбово, Полтава (Мироненко 1999), Липино, Свердловка I (Черненко, Кравченко, Луценко 2020) та ін.) (рис. 10). Але більшість із них розташовані на їхній «корінній» території, і мотиви таких спроб, час їх появи та шляхи розвитку технологій могли суттєво відрізнитися як поміж саме роменських регіонів, так і між контактними зонами з іншими племенами. На жаль, значна частина схожих матеріалів на сьогодні опублікована дуже фрагментарно (ілюстрації відсутні або малоінформативні), часто у вигляді

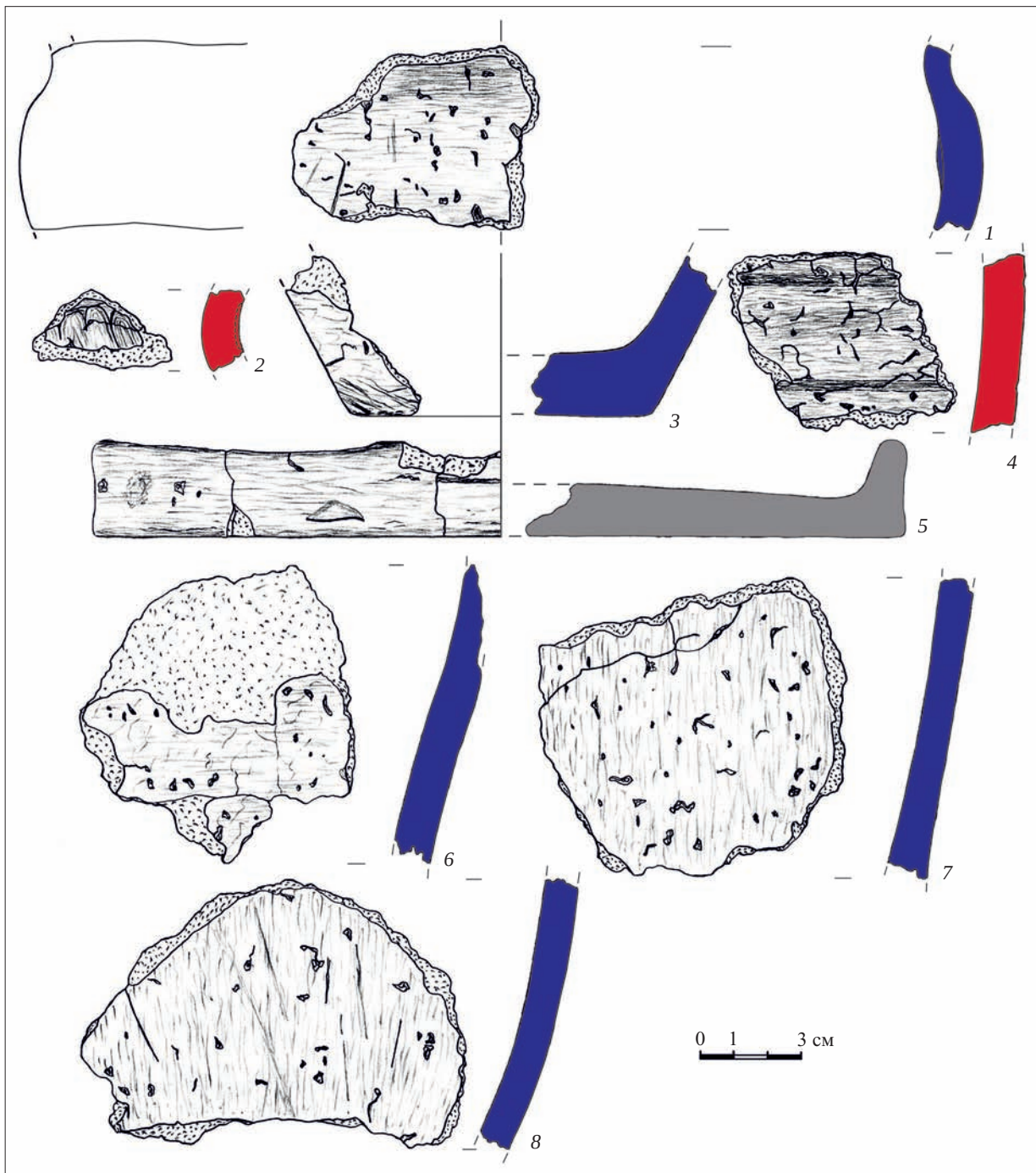

Рис. 5. Поселення Орешня II, яма 42. Фрагменти роменської ліпної кераміки (1, 3, 6—8), роменських імітацій давньоруського посуду (2, 4), ліпна сковорідка (5)

Fig. 5. Oreshnia II settlement, pit no. 42. Fragments of the Romny culture handmade pottery (1, 3, 6—8), the Romny culture imitation of the Ancient Rus pottery (2, 4), a handmade frying pan (5)

лише текстових описів. Це стосується як досліджень О. В. Сухобокова та О. В. Григор'єва, так і пізніших студій, зокрема А. Л. Казакова в Чернігові (Казаков 2020). В окрузі Чернігова на сьогодні відомий тільки один пункт зі схожим до розглянутого вище набором кераміки.

Найближчою до Седнева пам'яткою, на якій були досліджені та опубліковані комплекси, де в

наборах кераміки одночасно містяться як роменські, так і давньоруські матеріали, є Любеч (розташований за 60 км на захід). У працях Б. О. Рибаківа, А. Л. Казакова, О. М. Веремейчик досліджено кілька жител X ст. із керамікою обох культур одночасно (Рибаків 1958, с. 43-44; Казаков, Марченко 1993, с. 33-37; Казаков, Гребень 1991, с. 86-87; Веремейчик 2020, с. 105-120).

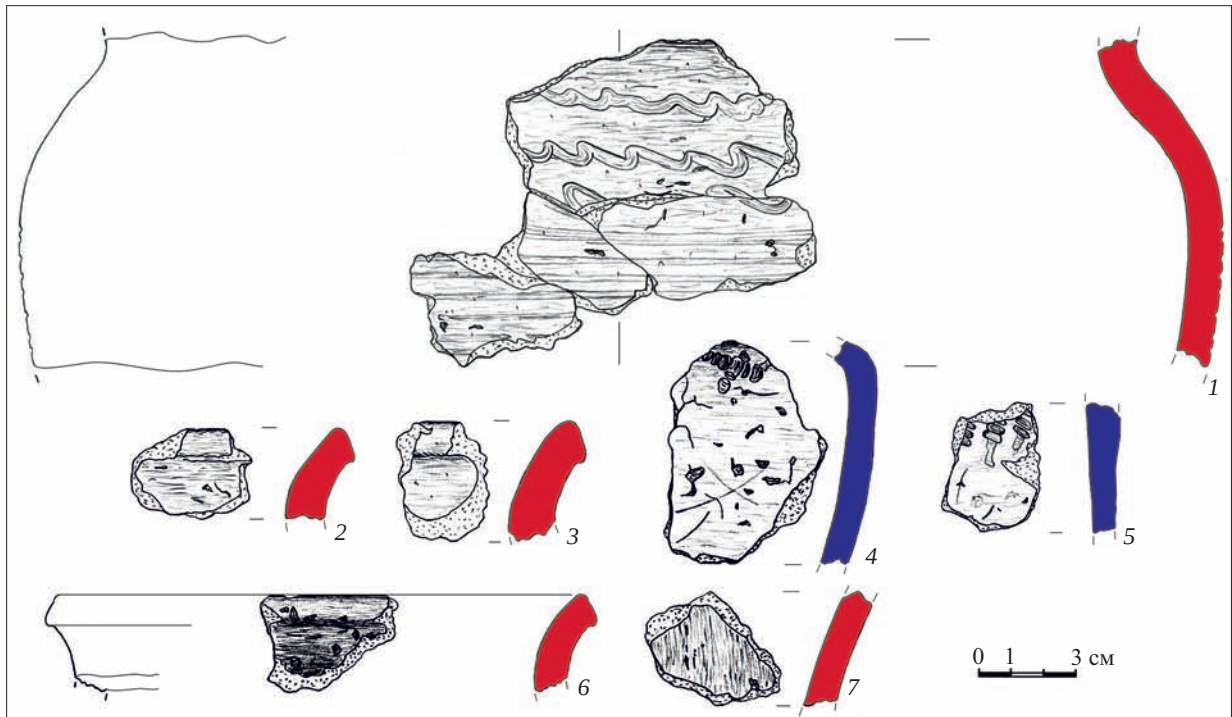

Рис. 6. Поселення Орешня II, споруда 4 (1—3), яма 34 (4), яма 50 (5), яма 41 (6, 7). Фрагменти роменських імітацій давньоруського посуду (1—3, 6, 7), роменської ліпної кераміки (4, 5)

Fig 6. Oreshnia II settlement, a building no. 4 (1—3), a pit no. 34 (4), a pit no. 50 (5), a pit no. 41 (6, 7). Fragments of the Romny culture imitation of the Ancient Rus pottery (1—3, 6, 7), the Romny culture handmade pottery (4, 5)

За даними О. М. Веремейчик, у спорудах із типовою роменською керамікою також знайдено фрагменти ліплених посудин, що ретельно копіюють давньоруські кружальні горщики X ст. (Веремейчик 2020, с. 113-114). Привертає увагу набір кераміки з печі в будівлі 6, розкопаної А. Л. Казаковим у 1989 р. (Казаков, Марченко 1993, с. 31-34). Крім значної кількості фрагментів звичайних ліплених роменських посудин, що містили у формувальній масі у складі домішок велику кількість крупнозернистого шамоту, жорстви та орнаментованих мотузковим штампом або вдавленнями по краю вінця, було реконструйовано цілий горщик досить незвичного на загальному тлі вигляду (рис. 9: 1). Це стандартного середнього розміру, з S-подібним профілем, ліплений роменський горщик. Але, на відміну від інших екземплярів із цього комплексу, поверхня посудини добре зглажена, має світлий червоно-коричневий, а не бурий або темно-сірий колір, край вінця ретельно виділений, орнаментация відсутня. У складі формувальної маси майже відсутні крупні зернини шамоту та жорстви, а переважаючою домішкою є пісок. З огляду на типологічну схожість профілю, складається враження, що в посудині більше давньоруських рис, ніж роменських. Наявність схожо-

го за описом посуду зафіксовано також у Полтаві (Мироненко 1999, с. 50). Розглянуті вище матеріали поселення Орешня II та Любеча дають цікаву картину співіснування та взаємовпливу роменської й давньоруської гончарних технологій. Наявність посуду, що має характерні риси обох традицій, маркує етап спроб переходу від ліпної архаїки до значно прогресивнішої за всіма показниками давньоруської технології. Для повнішого розуміння цього процесу необхідно детальніше розглянути матеріали розкопок і припущення інших дослідників сіверянської гончарної проблематики.

Як зазначено вище, спроби копіювання роменцями давньоруського посуду зафіксовані й на деяких інших пам'ятках сіверянського ареалу. За матеріалами з Гочева, Монастирища (Ромни), Червоного Ранку, Ніцахі О. В. Сухобоков писав про «переростання роменської кераміки в гончарну києворуську» в умовах співіснування культур у X — на початку XI ст. (Сухобоков 1975, с. 85). Але, на жаль, автор не деталізував сам процес «переростання», що залишає місце для різних тлумачень цього визначення. Лише розглядаючи матеріали городища Монастирище (Ромни), О. В. Сухобоков вказує на наявність фрагментів посуду, в орнаментатії

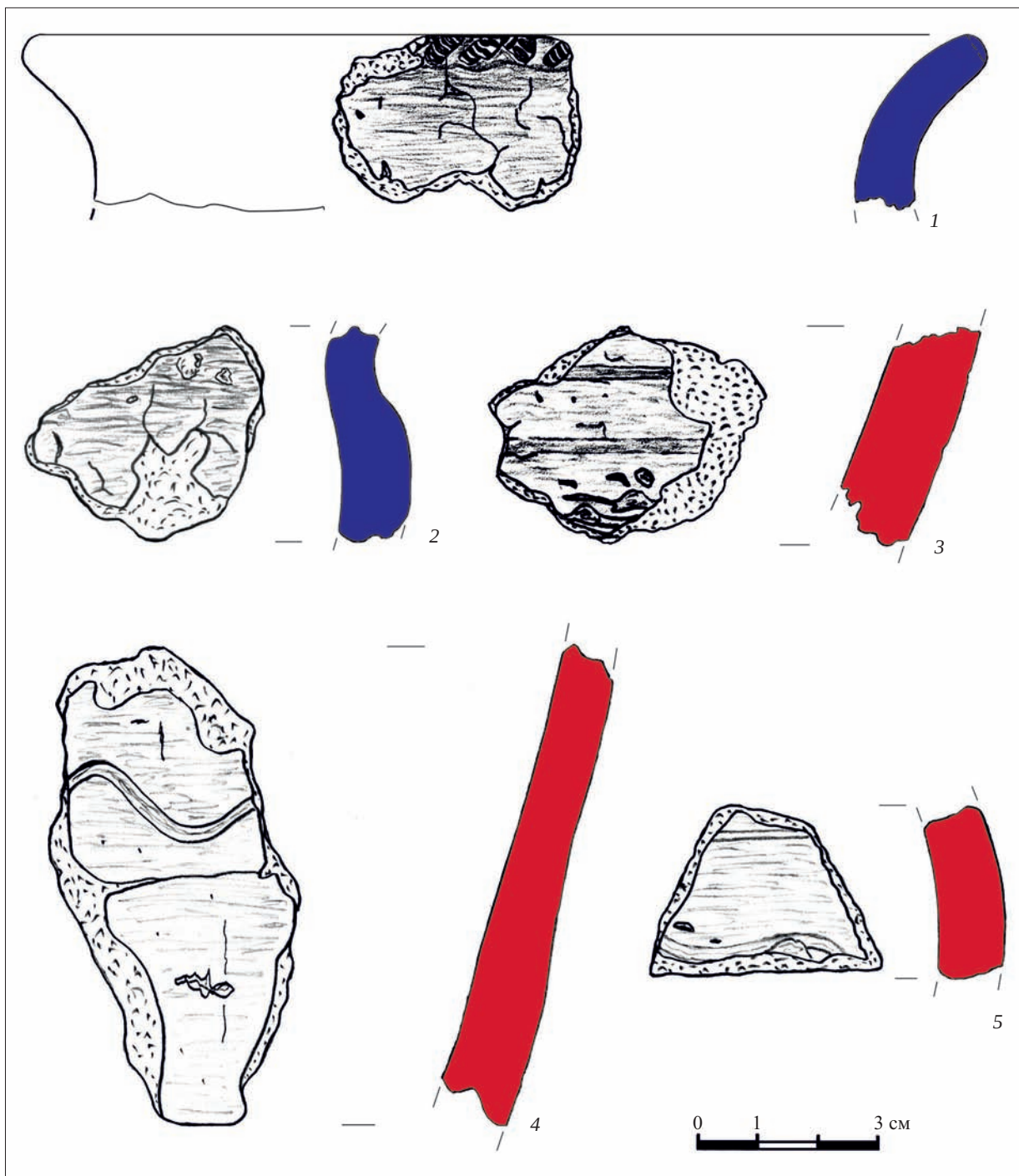

Рис. 7. Поселення Орешня II, культурний шар. Фрагменти роменської ліпної кераміки (1—2), роменських імітацій давньоруського посуду (3—5)

Fig 7. Oreshnia II settlement, a cultural layer. Fragments of the Romny culture handmade pottery (1—2), the Romny culture imitation of the Ancient Rus pottery (3—5)

якого одночасно присутні як роменські (мотузковий штамп), так і давньоруські (лінійний та хвилястий орнаменти) риси (Сухобоков 2004, с. 79). Крім того, автор відзначає спроби виробництва саме «ранньогончарного посуду роменського типу» (Сухобоков 1975, с. 79, рис. 47). За більшістю ознак цей посуд суттєво відрізнявся від давньоруського (профілі, орнамен-

ція, формувальна маса), що свідчить про окремий шлях розвитку гончарних традицій, який зійшов нанівець із приходом більш досконалих давньоруських технологій.

Тему співіснування роменських і давньоруських гончарних технологій досить ретельно розглядав О. В. Григор'єв за матеріалами Новгород-Сіверського, Горбова, Полтави та інших

Рис. 8. Фото роменських імітацій давньоруських посудин із поселення Орешня II
 Fig. 8. Photo of Romny imitations of Ancient Rus vessels from the village of Oreshna II

пам'яток (Григор'єв 2000, с. 157-160). Дослідник окремо (як і О. В. Сухобоков) виділяв виробництво саме роменського ранньокружального посуду та констатував його існування протягом 100 років паралельно з давньоруським, при цьому обидві технології, на думку дослідника, не мали якогось помітного впливу одна на одну (Григор'єв 1993, с. 80). Випадки копіювання роменцями давньоруських горщиків ліпленням способом дослідник схарактеризував як абсурдні з технологічного боку (Григор'єв 1990, с. 171), а самі спроби копіювання — намаганням зменшити дефіцит якісної столової кераміки. У цілому, виробництво класичної давньоруської кераміки на пам'ятках Середнього Подесення в X ст. він уважав малоймовірним, а сам посуд (наявний на пам'ятках) — здебільшого імпортованим із крупних центрів, ближчих до Дніпра (Григор'єв 1993, с. 80-81).

Тезу О. В. Сухобокова про «переростання» роменської гончарної традиції у давньоруську дослідник відкидав. На думку О. В. Григор'єва, місцеві сіверянські керамічні традиції «різко й повністю перериваються» у результаті військового погрому, сліди якого зафіксовані у вигляді горизонтів пожеж на більшості роменських пам'яток (Григор'єв 1993, с. 81).

Якщо для Середнього Подесення та інших віддалених від Дніпра районів Лівобережжя гіпотеза О. В. Григор'єва щодо імпорту давньо-

руської кераміки та виробництва роменської кружальної для покриття дефіциту столового посуду є доволі прийнятною, то на прикладі матеріалів із Седнева та Любеча ця теорія не працює. У X ст. обидві пам'ятки були значними давньоруськими центрами з розвинутою системою ремісничих посадів (до якої входило й поселення Орешня II). Завдяки розташуванню на магістральних торговельних шляхах (Снов—Десна та Дніпро), ще й на невеликій відстані від Чернігова, населення цих центрів мало всі можливості для власного виробництва або придбання посуду в достатній кількості та якості. Отже, появу роменських імітацій давньоруського посуду, принаймні для Седнева та Любеча, неможливо пояснити дефіцитом останнього.

Інша теза О. В. Григор'єва про абсурдність використання роменських технологічних канонів для виготовлення імітацій посуду давньоруського вигляду (Григор'єв, 2000. с. 158), на нашу думку, здебільшого логічна для валового, серійного виробництва. Однак для окремих спроб копіювання застосування звичних для роменського майстра прийомів є цілком зрозумілим і природним.

Загалом, теорія О. В. Григор'єва про різке та повне припинення існування сіверянської керамічної традиції через військовий погром може бути застосована тільки до поселень, на яких він відбувся, ще й зі значним винищенням насе-

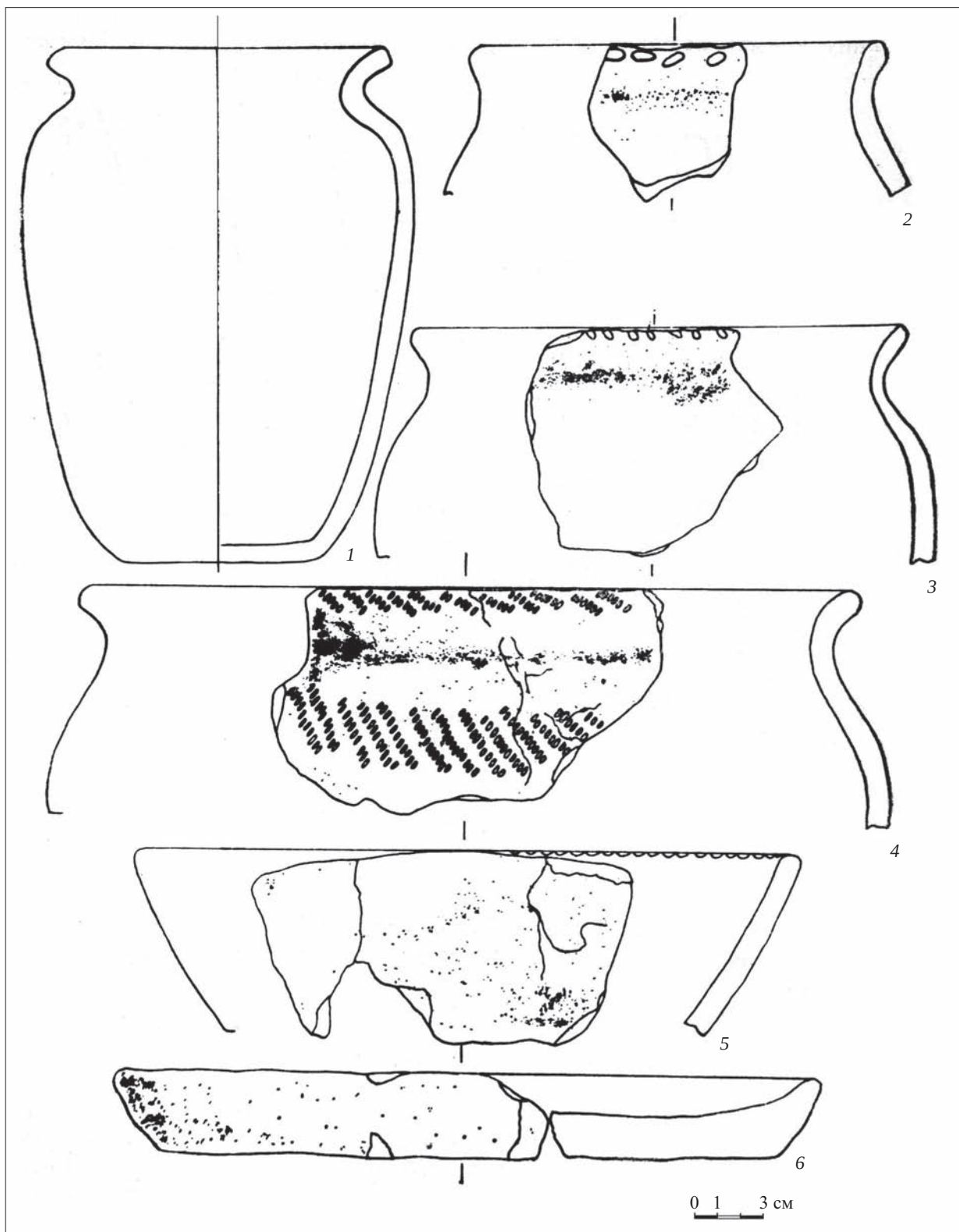

Рис. 9. Ліплений посуд із розкопок 1989 р. у Любечі (за А. Л. Казаковим, В. М. Марченком)

Fig. 9. Handmade pottery from excavations in 1989 in Liubech (after A. L. Kazakov, V. M. Marchenko)

лення. У разі більш-менш мирного підкорення більшість населення зберігалася, і хоча (можливо, й насильницьким шляхом) переходило до нових традицій і технологій, окремі елементи й

навички виробництва (в різних галузях) зберігалися ще досить тривалий час. У таких випадках зміна гончарної традиції відбувалася у вигляді спроб імітації давньоруських форм.

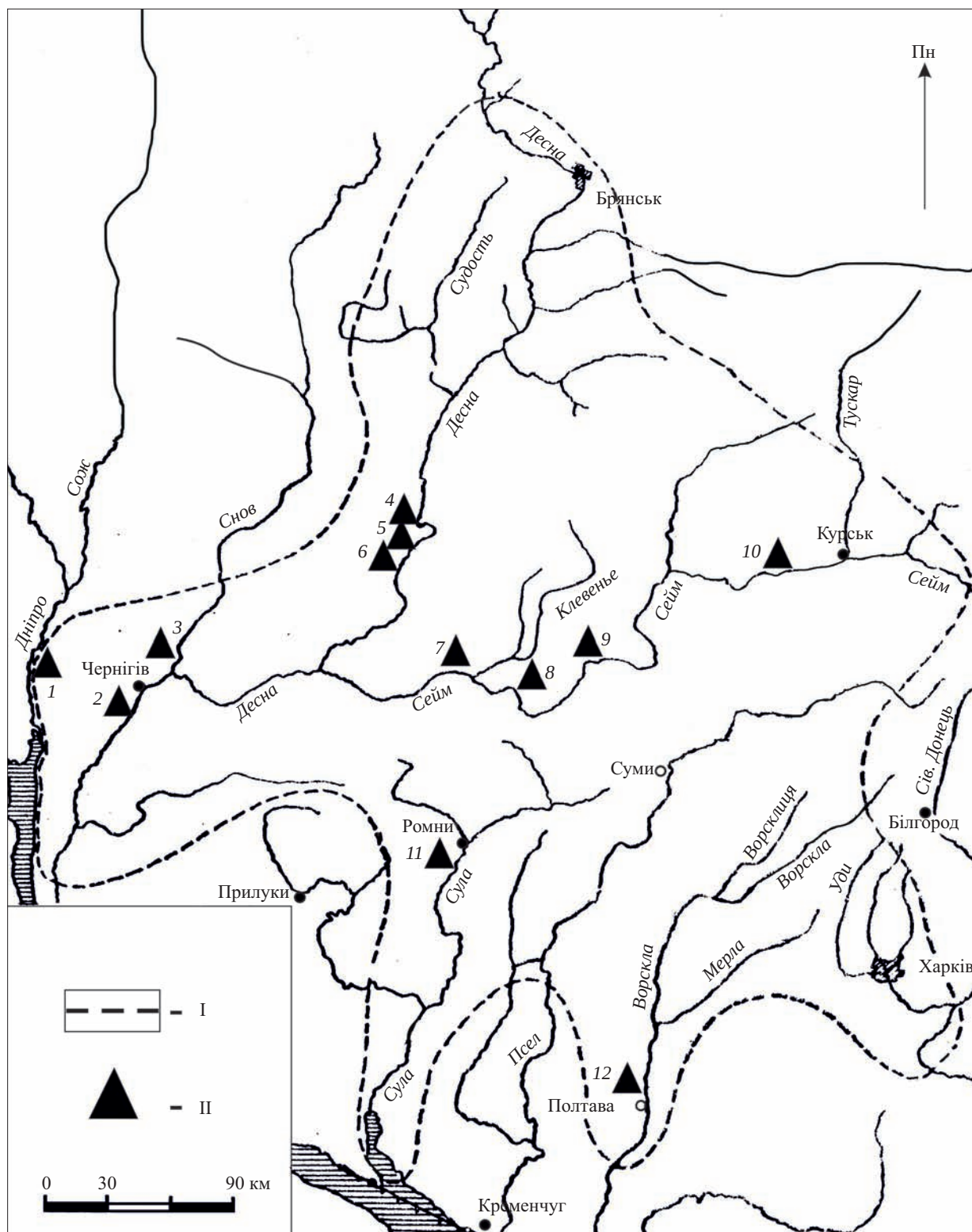

Рис. 10. Карта пам'яток зі знахідками роменських імітацій. I — ареал роменської культури (за О. В. Сухобоковим). II — пам'ятки зі знахідками роменських імітацій давньоруського посуду: 1 — Любеч; 2 — Чернігів; 3 — Седнів; 4 — Новгород-Сіверський; 5 — Горбова; 6 — Свердловка-1; 7 — Червоний Ранок; 8 — Ницаха; 9 — Гочево; 10 — Липино; 11 — Ромни (Монастирище); 12 — Полтава

Fig. 10. Map of sites with the finds of Romny imitations of ancient Rus tableware: 1 — Liubech; 2 — Chernihiv; 3 — Sedniv; 4 — Novhorod-Siverskyi; 5 — Horbove; 6 — Sverdlovka-1; 7 — Chervonyi Ranok; 8 — Nitsakha; 9 — Hochevo; 10 — Lypyno; 11 — Romny (Monastyryshche); 12 — Poltava

Відмінності та особливості розвитку роменської й давньоруської керамічних традицій детально розглянув І. Г. Сарачев на прикладі матеріалів із Полтави (Сарачев 2000, с. 237-242). Дослідник акцентував увагу саме на тонкощах технологічних процесів виготовлення посуду та відкидав можливість «плавного» переходу роменських майстрів до давньоруських гончарних традицій. Аргументується ця позиція відсутністю ознак послідовної трансформації технології виробництва кераміки, що складається з шести етапів (Бобринський 1978, с. 243-244). Загалом, розглядаючи тези І. Г. Сарачева, зауважимо, що у випадку з керамічним комплексом поселення Орешня II, мова не йде також про еволюційний, плавний перехід від однієї традиції до іншої. Відповідно до запропонованої О. А. Бобринським схеми трансформації гончарної технології, на прикладі роменських імітацій давньоруських посудин маємо ознаки третього та четвертого етапів, що характеризуються зміною навичок обробки поверхонь і формоутворення посудин (Бобринський 1978, с. 243). Окремо зазначимо, що, аналізуючи набір кераміки, який походив з ями 5 розкопу 1990 р. на Соборній (Красній) площі в Полтаві (схожий до вище розглянутих комплексів поселення Орешня II за наявністю аналогічних трьох видів кераміки — роменської ліпної, давньоруської кружальної та роменських імітацій давньоруської), І. Г. Сарачев підкреслює його одностайність (Сарачев 2000, с. 242).

На базі досліджень матеріалів Х—ХІІ ст. Липинського археологічного комплексу, розташованого в Курському Посейм'ї, Р. С. Веретюшкін висуває дві гіпотези, що можуть характеризувати процес взаємовпливу роменської й давньоруської гончарних традицій у цьому регіоні. Згідно з першою, роменські майстри наприкінці Х ст. мали досить високий рівень володіння гончарним кругом, що дозволяло їм виготовляти посуд, який імітував типовий давньоруський. На думку дослідника, цей процес проходив під безпосереднім впливом, серед іншого й особистих контактів із носіями давньоруської технології.

У межах другої гіпотези давньоруський посуд із використанням роменських рецептур складання формувальних мас виробляли саме прийшли давньоруські майстри. Це відбувалося або в межах експерименту, або через бажання догодити місцевому сіверянському споживачеві, пропонуючи йому вироби з більш звични-

ми для нього ознаками. Наведеними гіпотезами дослідник підкреслює безпосередні контакти та взаємодію носіїв обох гончарних традицій (Веретюшкін 2008, с. 25).

Гадаємо, що перша гіпотеза виглядає більш реалістично. Населення сіверянської території, яке багато десятиліть тісно контактувало, крім суто торговельних відносин, могло вільно ділитися і виробничими навичками. Поява технологічно розвинутіших та естетично привабливіших виробів помітно вплинула на структуру попиту й виробництва та зумовила зникнення ліпного посуду у виробництві й побуті населення Лівобережжя Дніпра.

Поступово етносоціальне домінування Русі також призвело до кардинальних змін у технологічно-функціональних аспектах господарської діяльності.

Отже, на сьогодні серед дослідників не існує одностайної думки з приводу появи та існування такого технологічного явища, як імітація роменськими гончарями давньоруського посуду. Проте на основі вище розглянутих матеріалів, можна зробити певні загальні висновки:

Роменські імітації давньоруського посуду наявні на багатьох пам'ятках Дніпровського Лівобережжя. Широка географічна розповсюдженість виключає локальність і випадковість явища (рис. 8, 10). Навпаки, це може вказувати на неабияку системність та певну закономірність. Виробництво таких посудин могло бути спробою отримати іншу якість. На системність вказує також наявність однакових для всіх регіонів ознак виробничого процесу, що зафіксовані на більшості пам'яток: роменська формувальна маса — роменська із впливом давньоруської технологія виробництва (РФК-2 за О. А. Бобринським) — горщик давньоруського вигляду.

На короткий період виробництва імітацій вказує невелика кількість такого посуду (стосовно синхронного типового давньоруського). Про це також може свідчити виробництво обмеженої кількості варіантів профілів вінець. Наприклад, у комплексах поселення Орешня II, що одночасно містить як роменську, так і давньоруську кераміку, знайдено лише 1—2 варіанти копій профілів вінець при наявності до десятка синхронних або дуже близьких за часом вінець давньоруських горщиків.

Привертає увагу помітна ретельність і старанність у виготовленні імітацій. Пророблення деталей (профіль вінця, орнаментация, загладжування поверхонь) більш притаманне впра-

вам старанного учня, ніж звичній роботі досвідченого майстра, зайнятого виробництвом великих серій стандартного посуду.

Таким чином, за сукупністю ознак, як деталей, так і в цілому явища, на прикладі роменських імітацій давньоруського посуду можна припустити, що маємо справу зі своєрідними «навчальними» або «тренувальними» виробами, бажанням старими методами і з використанням формувальних мас зробити горщик нової якості та нового вигляду. Імовірність виробничих зв'язків у контактній зоні двох культур відбивалася на взаємовпливах двох гончарних традицій у вигляді використання окремих елементів форм та оздоблення посудин. Шляхи технологічної й виробничої інтеграції сіверян і Русі, принаймні в окремих галузях і регіонах, мали взаємовигідний характер. У різних частинах роменського аре-

алу інтеграційні процеси відбувалися в різні часи впродовж Х—ХІІ ст. О. В. Сухобоков наявність посуду з ознаками обох культур трактував як «досить виразний хронологічний індикатор вживання роменської культури у загальнодавньоруську» (Сухобоков 2004, с. 79). На нашу думку, це явище також маркує момент остаточного та незворотного відмирання роменської гончарної традиції. У керамічних наборах Полтави (Кулатова та ін. 1999; Мироненко 1999) й Липинського комплексу роменські імітації мають ознаки давньоруського посуду першої половини ХІ ст. Але розглянуті вище матеріали Седнева (Орешня ІІ) можна датувати не пізніше межі Х—ХІ ст. Це зумовлено близьким розташуванням Седнева до великих давньоруських центрів Подніпров'я (Чернігів, Київ) та дещо ранішим входженням його до складу Давньоруської держави.

Бобринский, А. А. 1978. *Гончарство Восточной Европы*. Москва: Наука.

Веремейчик, О. М. 2020. Історична топографія Любеча Х—ХІ ст. *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 105-120. <https://doi.org/10.37445/adiu.2020.02.06>

Веретюшкин, Р. С. 2008. К вопросу о взаимодействии роменской и древнерусской гончарных традиций. В: Енуков, В. В. (ред.). *Славяно-Русские древности Днепропетровского Левобережья*. Курск: Курский ГУ, с. 21-28.

Григорьев, А. В. 1988. О роменской культуре в среднем Подесенье. В: Толочко, П. П. (ред.). *Чернигов и его округа в IX—XIII вв.* Киев: Наукова думка, с. 65-74.

Григорьев, А. В. 1990. О соотношении роменской и древнерусской керамики. В: Коваленко, В. П. (ред.). *Чернигов и его округа в IX—XIII вв. Тезисы историко-археологического семинара*. Чернигов, с. 169-172.

Григорьев, А. В. 1993. О роменской и древнерусской керамике на Левобережье Днепра. В: Толочко, П. П. (ред.). *Старожитності Південної Русі*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 76-82.

Григорьев, А. В. 2000. *Северянская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным*. Тула: Гриф и К°, с. 237-242.

Григорьев, А. В. 2005. *Славянское население водораздела Оки и Дона*. Тула: Репроникс.

Енуков, В. В. 2005. *Славяне до Рюриковичей*. Курский край: Научно-популярная серия. Т. 3.

Казаков, А. Л., Гребень, П. Н. 1991. Роменские комплексы Любеча. В: Макушников, О. А. (отв. за вып.). *Гомельщина: Археология, история, памятники*. Тезисы II Гомельской областной научной конференции по историческому краеведению. Гомель, с. 86-87.

Казаков, А. Л., Марченко, В. М. 1993. Південно-західна частина Любечького поселу IX—ХІІІ ст. В: Толочко, П. П. (ред.). *Старожитності Південної Русі*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 30-37.

Казаков, А. Л. 2020. Чернігівські сіверяни. *Археологія та давня історія України*, 2 (35), с. 412-415. <https://doi.org/10.37445/adiu.2020.02.33>

Кулатова, І. М., Мироненко, К. М., Приймак, В. В., Супруненко, О. Б. 1999. Житлово-господарські комплек-

си Х—ХІV ст. з розкопок літописної Лтави 1998 р. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 47-68.

Мироненко, К. М. 1999. Ранньокружальна кераміка роменської культури з поселу літописної Лтави (за розкопками 1997—1998 рр.). В: Супруненко О. Б. (ред.). *Полтавський археологічний збірник: збірник наукових праць*. Полтава: Полтавський літератор, с. 49-55.

Приймак, В. В. 1999. Регіональні особливості роменської культури. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 11-19.

Рыбаков, Б. А. 1958. *Отчет о работе Южно-Русской экспедиции за 1958 г. в Любече*. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1958/25.

Сарачев, И. Г. 2000. Древнерусская круговая керамика в комплексах роменской культуры (по материалам раскопок в г. Полтаве в 1990 г.). В: Григорьев, А. В. *Северянская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным*. Тула: Гриф и К°, с. 237-242.

Скороход, В., Сита, Л., Сорокін, С. 2019. Дослідження Седнівського археологічного комплексу. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 347-349.

Скороход, В., Ситий, Ю., Сорокін, С. 2022. Дослідження в урочищі Орешня у Седневі. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.*, с. 347-348.

Скороход, В., Сорокін, С., Ситий, Ю. 2020. Роботи у літописному Сновську. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 370.

Скороход, В., Сорокін, С., Ситий, Ю., Терещенко, О. 2020. Дослідження в урочищі Орешня у смт Седнів. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.* Київ: ІА НАН України, с. 266-268.

Сухобоков, О. В. 1975. *Славяне Днепропетровского Левобережья в VIII—XIII ст.* Киев: Наукова думка.

Сухобоков, О. В. 1992. *Дніпровське лісостепове Лівобережжя*. Київ: Наукова думка.

Сухобоков, О. В. 2004. Розкопки у літописному Ромні (до 100-річчя роменської археологічної культури). *Археологія*, 4, с. 71-85.

Черненко, О. Є., Кравченко, Р. А., Луценко, Р. М. 2020. Матеріали роменської культури із досліджень городища Свердловське-1 в 2014—2018 рр. *In Scлавения terra*, 3, с. 46-72.

Надійшла 17.06.22

SOME ASPECTS OF THE INTERACTION OF ANCIENT RUS AND SEVERIANS POTTERY TRADITIONS

The article considers the issues of mutual influence of two pottery traditions in the production of tableware — the Ancient Rus and Romny cultures in the 10th — first half of the 11th centuries. Various theories of scientists dealing with this issue are analyzed and new materials of research of archaeological complexes in Sedniv and Liubech in Chernihiv Oblast are put into scientific circulation. The traditions of pottery are the most conservative during the existence of archaeological cultures. Technological techniques, vessel shapes, types of impurities, firing methods, surface ornamentation appear at its beginning and do not change. Radical changes occur only in the case of a certain external influence, and the massive one. Occupation of the Left Bank of the Dnipro River and, in particular, the Desna River region by the bearers of the Ancient Rus culture during the 10th century was such a factor. The technological traditions brought with them were adapted to local realities in different ways. The process of interaction between the two pottery traditions took place on different territories at different times — during the strengthening of the Rus influence on the Severians. The expansion of the borders of Rus led to the emergence of the Ancient Rus pottery among the Severians, and this led to experiments in the manufacture of the Romny culture utensils similar in shape and ornamentation to the Ancient Rus products. There appeared pots made of traditional for the Romny culture molding masses decorated with linear and wavy ornaments with a profiling on top similar to the ancient Rus items. Such experiments did not last long and over time wheel-made ceramic ware completely replaced the traditional handmade one.

Key words: Romny culture handmade ware, Ancient Rus wheel-made ceramics, mutual influences on the development of ceramic production, Severians, Rus.

References

- Bobrinskii, A. A. 1978. *Goncharstvo Vostochnoi Evropy*. Moskva: Nauka.
- Veremeichyk, O. M. 2020. Istorychna topohrafiia Liubecha X—XI st. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (35), p. 105-120. <https://doi.org/10.37445/adiu.2020.02.06>
- Veretiushkin, R. S. 2008. K voprosu o vzaimodeistvii romenskoï i drevnerusskoï goncharynykh traditsii. In: Enukov, V. V. (ed.). *Slaviano-Russkie drevnosti Dneprovskogo Levoberezhia*. Kursk: Kurskii GU, p. 21-28.
- Grigorev, A. V. 1988. O romenskoï kulture v srednem Podesene. In: Tolocho, P. P. (ed.). *Chernigov i ego okrug v IX—XIII vv.* Kyiv: Naukova dumka, p. 65-74.
- Grigorev, A. V. 1990. O sootnoshenii romenskoï i drevnerusskoï keramiki. In: Kovalenko, V. P. (ed.). *Chernigov i ego okrug v IX—XIII vv. Tezisy istoriko-arkheologicheskogo seminaru*. Chernihiv, p. 169-172.
- Grigorev, A. V. 1993. O romenskoï i drevnerusskoï keramike na Levoberezhie Dnepra. In: Tolocho, P. P. (ed.). *Starozhytnosti Pivdennoi Rusi*. Chernihiv: Siverianska dumka, p. 76-82.
- Grigorev, A. V. 2000. *Severianskaia zemlia v VIII—nachale XI veka po arkheologicheskim dannym*. Tula: Gryf i K°.
- Grigorev, A. V. 2005. *Slavianskoe naselenie vodorazdela Oki i Dona*. Tula: Reproniks.
- Enukov, V. V. 2005. *Slaviane do Riurikovichei*. Kurskii krai: Nauchno-populiarnaia seriia. Vol. 3.
- Kazakov, A. L., Greben, P. N. 1991. Romenskie komplekсы Liubecha. In: Makushnikov, O. A. (ed.). *Gomel'shchyna: Arkheolohiia, istoriia, pamiatniki*. Tezisy II Gomelskoï oblastnoi nauchnoi konferentsii po istoricheskomu kraevedeniui. Gomel, p. 86-87.
- Kazakov, A. L., Marchenko, V. M. 1993. Pivdenno-zakhidna chastyna Liubetskoho posadu IX—XIII st. In: Tolocho, P. P. (ed.). *Starozhytnosti Pivdennoi Rusi*. Chernihiv, p. 30-37.
- Kazakov, A. L. 2020. Chernihivski siveriany. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 2 (35), p. 412-415. <https://doi.org/10.37445/adiu.2020.02.33>
- Kulatova, I. M., Myronenko, K. M., Pryimak, V. V., Suprunenko, O. B. 1999. Zhytlovo-hospodarski komplekсы X—XIV st. z rozkopok litopysnoi Ltavy 1998 r. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, p. 47-68.
- Myronenko, K. M. 1999. Rannokruzhna keramika romenskoï kultury z posadu litopysnoi Ltavy (za rozkopkamy 1997-1998 rr.). In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Poltavskyi arkheolohichniy zbirnyk: zbirnyk naukovykh prats*. Poltava: Poltavskyi literator, p. 49-55.
- Pryimak, V. V. 1999. Rehionalni osoblyvosti romenskoï kultury. *Arkheolohichniy litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, p. 11-19.
- Rybakov, B. A. 1958. *Otchet o rabote Yuzhno-Russkoï ekspeditsii za 1958 g. v Liubeche*. Nauchnyi arkhiv Instituta arkheologii AN Ukrainy, f. 64, 1958/25.
- Sarachev, I. G. 2000. *Drevnerusskaia krugovaia keramika v kompleksakh romenskoï kultury (po materialam raskopok v g. Poltave v 1990 g.)*. In: Grigorev, A. V. *Severianskaia zemlia v VIII - nachale XI veka po arkheologicheskim dannym*. Tula: Gryf i K°, p. 237-242.
- Skorokhod, V., Syta, L., Sorokin, S. 2019. Doslidzhennia Sednivskoho arkheolohichnoho kompleksu. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, p. 347-349.

- Skorokhod, V., Sytyi, Yu., Sorokin, S. 2022. Doslidzhennia v urochyschi Oreshnia u Sednevi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2020 r.*, p. 347-348.
- Skorokhod, V., Sorokin, S., Sytyi, Yu. 2020. Roboty u litopysnomu Snovsku. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019 r.*, p. 370.
- Skorokhod, V., Sorokin, S., Sytyi, Yu., Tereshchenko, O. 2020. Doslidzhennia v urochyschi Oreshnia u smt Sedniv. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.*, p. 266-268.
- Sukhobokov, O. V. 1975. *Slaviane Dneprovskogo Levoberezhia*. Kyiv: Naukova dumka.
- Sukhobokov, O. V. 1992. *Dniprovskye lisostepove Livoberezhia*. Kyiv: Naukova dumka.
- Sukhobokov, O. V. 2004. Rozkopky u litopysnomu Romni (do 100-richchia romenskoï arkheolohichnoi kultury). *Arheologia*, 4, p. 71-85.
- Chernenko, O. Ye., Kravchenko, R. A., Lutsenko, R. M. 2020. Materialy romenskoï kultury iz doslidzen horodyshcha Sverdlovske-1 v 2014-2018 rr. *In Sclavenia terra*, 3, p. 46-72.

© І. В. ПОГОРЖЕЛЬСЬКА, С. А. ГОРБАНЕНКО* 2022

СЛОВ'ЯНСЬКІ ТКАНИНИ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ I тис. н. е.: РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ

У науковий обіг уведено дані визначень тканин у слов'ян останньої чверті I тис. н. е. за їхніми відбитками на артефактах, із яких майже всі — на виробках із глини.

К л ю ч о в і с л о в а: слов'яни, остання чверть I тис. н. е., ткацтво, відбитки тканини, основа, підткання, крутка.

Вступ. Зі зрозумілих причин рештки тканин зберігаються до наших днів нечасто. Відбитки ж не можна визнати масовими; в окремих випадках їх появи на металі спричинює збіг обставин археологізації металевих виробів. І лише деякі людські спільноти цілеспрямовано використовували тканини як прокладку між підставою й формівною масою майбутнього виробу з глини. До цього прийому вдавались, зокрема, майстри трипільського часу, хоч такі знахідки походять не з кожної пам'ятки (див. напр.: Новицька 1948; Білосусько 2018 та ін.).

Гончарі ранньозалізної доби також часто робили прокладку між підставою для виготовлення глиняного посуду й формівною масою. З-поміж варіантів такої прокладки є й певна кількість зразків відбитків тканини. Так, для території Лівобережного Лісостепу України А. Л. Щербань станом на 2007 р. зібрав і проаналізував 50 зразків із 12 пам'яток, лише шість із яких виявлено не на денцях горщиків (Щербань 2007, с. 82-92, додаток Б, табл. 4).

Для ранньослов'янського періоду вивчення тканини дуже нерівномірне. Нині з кінця I тис. до н. е. до кінця I тис. н. е. суттєвими дослідженнями охоплені лише матеріали з пам'яток

Черняхів—Синтана-де-Муреш¹, що пов'язано з масштабними розкопками поховальних комплексів. Звідти походить багато знахідок фрагментів тканин (ниток), що збереглися завдяки специфічним умовам — переважно частинки, які «прикипіли» до виробів із кольорових і чорних металів (Гопкало 2017).

У ранньосередньовічних слов'ян обставини виявлення й дослідження даних про тканину склались набагато гірше. У літературі є згадка про те, що всі речі скарбу з Хацьків (третья чверть I тис. н. е.), виявленого 1893 р. за випадкових обставин, були нашиті на тканину чи загорнуті в неї (Бобринский 1901, с. 147). О. М. Приходнюк повідомляв, що Пастирський скарб 1992 р. був загорнений у тонку тканину, яка частково збереглася на грудочках залізного ланцюжка, законсервувались іржею (Приходнюк 1998, с. 96). Станом на тепер нам не вдалося знайти каталогів, аналітичних статей тощо, які б стосувалися матеріалів зі слов'янських пам'яток другої половини I тис. н. е. на території України.

Імовірність знахідок тканини збільшується на пізніших археологічних пам'ятках середньовіччя й модерного часу, що й не дивно: очевидно, що чим менший час археологізації органічних матеріалів, тим кращий стан їх збереженості. Стародавні тканини та подекуди одяг із них виявили археологи і згодом проаналізували фахівці (див., напр.: Новицька 1965; Маєвська 2011; Супруненко та ін. 2006; Погоржельська 2017; Погоржельська, Мойжес 2020; Назар 2021 та ін.). У згаданих випадках ідеться про виявлення матеріалів у похованнях та / або в контакті з металами.

Короткий огляд стану вивчення тканини з археологічних пам'яток території сучасної України засвідчує таке. Джерелом інформації

* ПОГОРЖЕЛЬСЬКА Ірина Володимирівна — молодший науковий співробітник, завідувач реставраційної лабораторії, Державне підприємство «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, zbrojar@ukr.net

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян, Інститут археології НАН України, ORCID 0000-0003-4786-0369, gorbanenko@gmail.com

¹ Нині один відомий нам випадок знахідки відбитків тканини на металевих виробках поза межами черняхівської культури в другій чверті I тис. н. е. походить із Шишиного 5, де було виявлено скарб виїмчастих емалей у культурному шарі поселення київської культури (Обломский 1991, с. 23, 180-181).

Рис. 1. Карта слов'янських пам'яток зі знахідками артефактів із відбитками тканини: 1, 2 — Лтава; 3, 4 — Обухів; 5–8 — Радичівське; 9 — Свердловське; 10, 11 — Старий Збараж I; 12 — Ходосівка, Козаків Яр; 13 — Хотин; 14 — Хрінівка (а — вироби з глини, б — залізо)

Fig. 1. Map of Slavic sites with finds of artefacts with imprints of fabric: 1, 2 — Ltava; 3, 4 — Obukhiv; 5–8 — Radychivske; 9 — Sverdlovsk; 10, 11 — Staryi Zbarazh I; 12 — Khodosivka, Kozakiv Yar; 13 — Khotyn; 14 — Khrinivka (a — clay items, b — iron)

служують відбитки тканин, а також знахідки їхніх решток. Відбитки відомі на виробах із глини, а також на металах за певних обставин археологізації. Другий варіант — знахідки безпосередньо тканини. Видається, що археологи частіше звертають увагу саме на такі матеріали й охочіше передають їх на аналіз, оскільки вони можуть здаватися презентабельнішими та інформативнішими.

Об'єктом цього дослідження є артефакти-носії відбитків тканини (тобто перший тип джерельної бази) останньої чверті I тис. н. е. зі слов'янських пам'яток на території України². Предметом студій стали самі ці відбитки для проведення максимально повного аналізу тканини. Раніше системні дослідження вказаного джерела інформації проведені переважно для матеріалів трипільської культури, а також для ранньої залізної доби. Сьогодні маємо добірку матеріалів для слов'ян останньої чверті I тис. н. е.

Матеріали і методи. На сьогодні базу даних становлять знахідки з восьми поселень, де

звернено увагу на 14 артефактів із відбитками тканини, від одного до чотирьох. У 13 випадках їх виявлено на виробах із глини. До таких насамперед належать горщики, 11 шт. (на стінках зафіксовано 6 випадків із 6 пам'яток, на придонних частинах — 4 із Радичівського 3). Єдиний відбиток на денці походить зі Старого Збаража I. Іще у двох випадках відтиски тканини виявлено на «об'ємних» глиняних виробах: по одному на вальку або грузилі (Свердловське 1) і «хлібці» (Ходосівка). Поки єдиним випадком представлений відбиток тканини на фрагменті виробу із заліза, знайденому в Обухові 2 (рис. 1)³.

Основу бази даних становлять визначення (9) одного з авторів (І. П.); до нього залучено також два раніше виконаних аналізи С. В. Маєвської з літописної Лтави (зразки 1 і 2; Маєвська 2009). Ще три зразки з двох пам'яток (Старий Збараж I — № 10, 11; Хотин — № 13) нині недоступні для детального аналізу, тому всю можливу інформацію про них надано за наведеними фото. Основні показники представлено в таблиці (див. також рис. 2).

² До каталогу долучено хронологічно близький випадок відбитка тканини на давньоруському горщику XI ст. з Хотинської фортеці (зразок 13).

³ Нумерація зразків наскрізна.

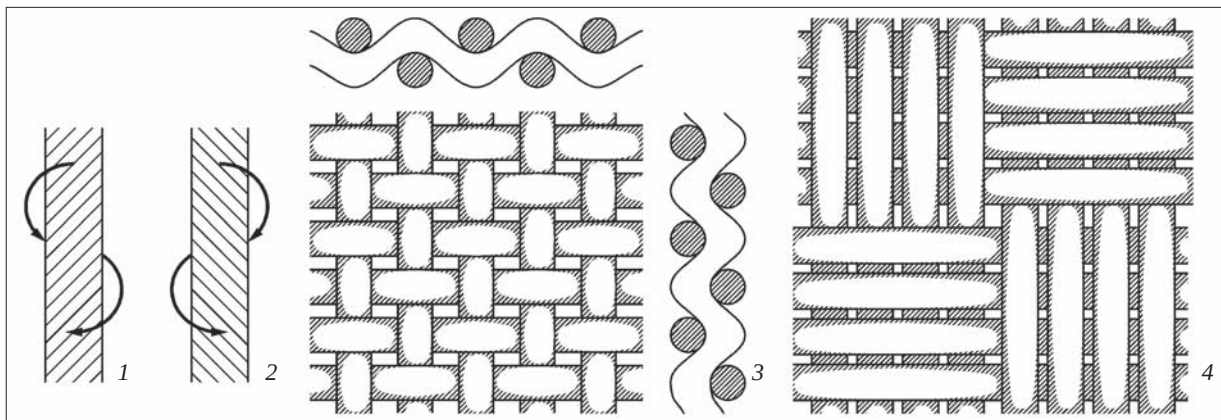

Рис. 2. Схеми виготовлення, крутка нитки: 1 — S-крутка; 2 — Z-крутка; типи ткани: 3 — полотняний; 4 — полотняний, підтип рогожка R 4/4

Fig. 2. Production schemes, thread twisting: 1 — S-twisting; 2 — Z-twisting; types of weaving: 3 — plain weave; 4 — plain weave, subtype of weave mat R 4/4

З метою дослідження відбитків тканини їх було оглянуто за допомогою бінокулярного мікроскопа МБС-9. Збільшення відбувалось у діапазоні від 3,5 до 98. Це може допомогти встановити таку інформацію: 1) тип переплетення; 2) щільність ткани, ниток/см²; 3) товщина ниток, мм; 4) крутка нитки: Z чи S; 5) походження сировини: рослинне чи тваринне (пп. 3—5 — окремо для основи й підткання).

1, 2. Лтава (м. Полтава), обидва горщики походять із печі III в житлі 6 на розкопі III, закладеному по просп. Першотравневому, 21 на Інститутській горі у 2007 р. Житло 6 репрезентує пізню стадію роменської культури й датоване початком XI — другою чвертю XI ст., а піч III — фінальний етап використання житла. Обидва горщики ліплені від руки (Супруненко та ін. 2009, с. 86-111; нижче опис за: Маєвська 2009).

1. Відбиток залишила тканина простого полотняного переплетення з дещо скошеною справа наліво решіткою плетіння. Усі нитки нерівномірні за тониною. Нитки основи визначені за тониною самої нитки та меншим їх скошенням як наслідком того, що для основи взято міцніші нитки, оскільки в процесі виготовлення тканини основа потребувала натягування на верстаті. Основа має тониною 0,30—0,45 мм, відстань між ними — 0,3—1,0 мм.

Нитки підткання тонші — 0,07—0,40 мм, але з меншою відстанню між ними — 0,05—0,80 мм. Така різниця, порівняно з нитками основи, зумовлена технологічним прийомом «прибивання» човником при виготовленні тканини, а нерівномірність — застосуванням вертикального ткацького верстату, де «прибивання» вели вручну, без пристроїв.

Таблиця 1. Характеристики відбитків тканини

Table 1. Characteristics of fabric prints

№	Ткання		Основа			Підткання		
	Тип, рис. 2	Щільність, н./см ²	Сировина	Крутка (рис. 2), °	Товщина, мм	Сировина	Крутка (рис. 2), °	Товщина, мм
1	Полотняне	12 × 15	—	—	0,30—0,45	—	—	0,07—0,80
2	Те саме	10 × 12	—	—	0,35—0,50	—	—	0,03—0,60
3	Те саме	7 × 7	Рослинна	S, 30	—	Рослинна	S, 17	—
4	Те саме	23 × 23	Тваринна	S	≈0,30	Тваринна	S	≈0,30
5	Полотняне	4 × 3	Рослинна	—	0,40	Тваринна	Z, 9	2,50
6	Полотняне, рогожка	6	Рослинна	Z, 11	0,40—0,70	Тваринна	—	1,00—1,30
7	Те саме	6	Рослинна	Z	0,40—0,70	Тваринна	—	1,00—1,30
8	Те саме	6	Рослинна	Z	0,40—0,70	Тваринна	—	1,00—1,30
9	—	—	—	—	—	—	—	—
10	Полотняне	11—12	—	—	—	—	—	—
11	Те саме	11—12	—	—	—	—	—	—
12	Полотняне	7	—	—	—	—	—	—
13	Полотняне	6—8	—	—	—	—	—	—
14	Полотняне	13 × 13	Рослинна	Z, 10	0,40—0,70	Рослинна	Не кручена	—

Кількість ниток основи $\times$ п'іткання 12×15 н./см².

2. Відбиток залишила тканина простого полотняного переплетення зі слідами значного зношення (перекіс решітки, порушення порядку плетення, сліди розриву ниток). Нитки основи розміщуються легко визначуваними візуально парами.

Тонина ниток основи — 0,35—0,50 мм, відстань між ними — 0,20—0,25 мм між нитками однієї пари і 0,30—0,45 мм між нитками різних пар.

Тонина ниток п'іткання різноманітніша — 0,03—0,60 мм, а відстань між ними — 0,06—0,50 мм.

Кількість ниток основи $\times$ п'іткання 10×12 н./см².

3, 4. *Обухів 2*, поселення (Київська обл., р-н), пам'ятка типу Волинцеве—Сахнівка, слов'янські матеріали датовані VIII—IX ст. Фрагмент кераміки з відбитком (зразок 3) виявлений на південній ділянці поселення у 2008 р. в розкопі 5, в об'єкті 8; фрагмент залізної пластини (зразок 4) — на західній ділянці поселення у 2007 р. в житлі-напівземлянці, об'єкт 17 (Петраускас, Шишкін, Абашина 2011).

3. Чіткість відбитка нерівномірна, однак можна припустити, що він залишився від однієї й тої самої тканини. Тип ткацького переплетення — полотняний.

Збереглися відбитки плоских довгих рівномірних волокнин (рис. 3: 1), що засвідчує їх рослинне походження (льон або коноплі).

За скруткою нитки можна поділити на два види: кручені й слабокручені. Кручені нитки мають S-крутку під кутом близько 30° (рис. 3: 1), слабокручені мають ледь помітну S-крутку під кутом близько 17°. Оскільки щільність ткання однакова, а за технологічним процесом нитки основи мають бути міцнішими, можна припустити, що ними є кручені нитки (рис. 3: 1).

Щільність ткання становить 7 н./см² і основи, і п'іткання.

4. При збільшенні можна виявити, що чіткість відбитка доволі рівномірна, проте є нашарування двох верств, верхня з яких має темне забарвлення. Нитки лишили не досить чіткий відбиток, мають неокреслені об'ємні контури, тому можна припустити, що їх було виготовлено з вовни.

Тип ткацького переплетення — полотняний (рис. 4: 1).

Нитки основи й п'іткання майже однакові, товщина становить приблизно 0,3 мм, ледь помітної S-крутки.

Щільність ткання становить приблизно 23 н./см² і основи, і п'іткання.

5—8. *Радичівське 3*, археологічний комплекс: городище, селище й рештки курганного могильника (Чернігівська обл., Коропський р-н), чотири придонних частини горщиків виявлені на селищі в 1991 р. (зразки 5 і 6 — у заповненнях споруд 5 і 6 відповідно; Казаков, Потапов, Олейник 1991, с. 2-5) та на городищі в 1992 р. (зразки 7 і 8 — у заповненні господарської споруди 27; Казаков 2010, с. 109-110).

5. При збільшенні помітно, що чіткість відбитка доволі рівномірна. Нитки лишили відтиск досить чіткий, проте виявити малюнок волокнин складно.

Нитки основи й п'іткання відрізняються за товщиною: товщина нитки основи коливається в проміжку 0,4—0,7 мм, натомість нитки п'іткання — 1,0—1,3 мм.

Відбиток нитки основи де-не-де має сліди поздовжніх плоских волокнин ледь помітної Z-крутки під кутом приблизно 11°, натомість зафіксувати малюнок нитки п'іткання не вдалось. Можливо, тканина мала основу з ниток рослинного походження (льон або коноплі), а п'іткання було вовняне.

Тип ткацького переплетення — полотняний, різновид — рогожка R 4/4 (рис. 4: 2), тобто коли чотири нитки основи перетинають чотири нитки п'іткання, утворюючи таким чином рівномірні квадрати, що в цьому випадку мають розмір 7×7 мм.

Щільність ткання основи складає приблизно — 6 н./см².

Аналогічними відбитку 5 за всіма параметрами є зразки 7 і 8.

6. При збільшенні помітно, що чіткість відбитка доволі рівномірна. Нитки лишили досить чіткий відтиск, при збільшенні зображення в одному з перетинів збереглися ледь помітні відбитки поздовжніх волокнин.

Нитки основи й п'іткання різної товщини. Перші тоненькі, слабо лишили відтиск, проте в одному з них можна зафіксувати їхню товщину 0,4 мм, однак крутку й фактуру встановити неможливо. Нитка п'іткання значно товстіша, складає приблизно 2,5 мм, рельєф відтиску майже рівний, лише в одному елементі переплетення можна зауважити поздовжні волокнини з легким ухилом Z-крутки приблизно в 9°. Можна припустити, що нитки п'іткання були вовняними.

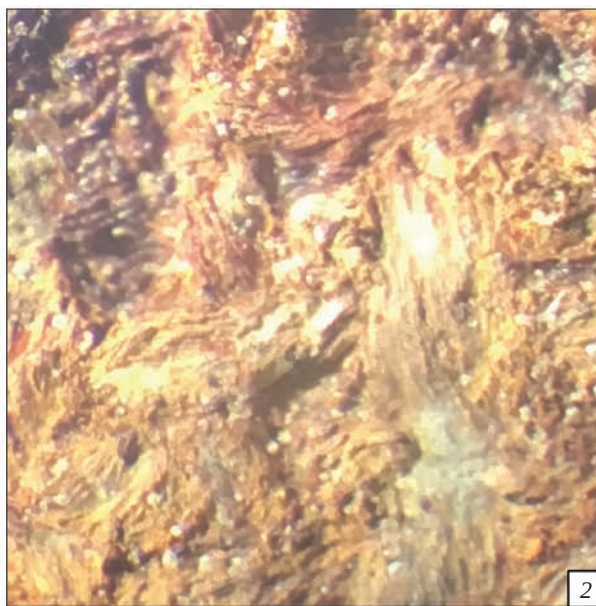
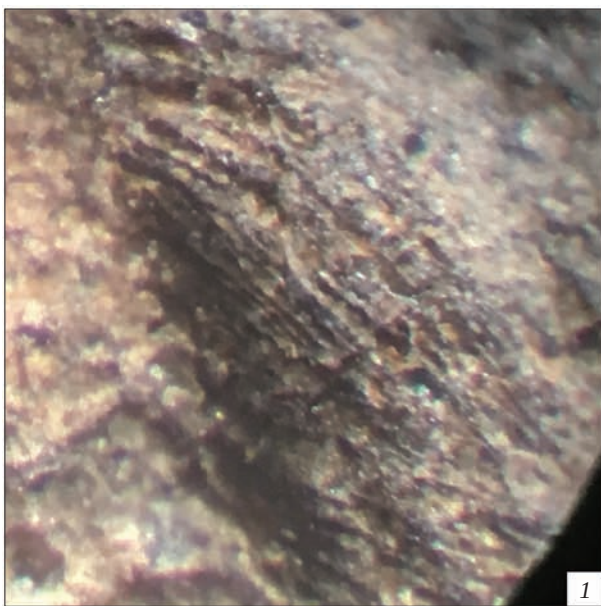

Рис. 3. Зразки макрофотовідбитків плоских поздовжніх волокон: 1 — Обухів 2, зразок 3; 2 — Хрінівка, зразок 15
Fig. 3. Macrophotos of flat longitudinal fibers: 1 — Obukhiv 2, sample no. 3; 2 — Khrinivka, sample no. 15

Тип ткацького переплетення — полотняний, щільність ткани (основи $\times$ піткання) складає приблизно — 4×3 н./см².

9. Сverdlovське 1, городище (Чернігівська обл., Коропський р-н), вальок або грузило, виявлений за піччю 1 споруди 4 2016 р. (Черненко та ін. 2017, рис. 16). Відбитки, які можна вважати відтисками текстилю, нечіткі, мають нерегулярний малюнок. Установити тип ткани, волокнини ниток неможливо.

10, 11. Старий Збараж 1, городище в ур. Замкова Гора (Тернопільська обл., Збаразький р-н). Кераміка ліпна, райковецької культури (два фрагменти кераміки) знайдено в підкліті валу X ст. (1998 р., розкоп 1). Чіткі відбитки тканини ближче до краю на обох фрагментах, та окремі змазані відбитки на «верхній» частині зразка **10**. Матеріал оглянуто за фото (див.: Ягодинська, Горбаненко 2021, рис. 4: 4). Імовірно, тип ткацького переплетення — полотняний. Щільність ткани може становити близько 11—12 н./см².

12. Ходосівка, Козаків Яр, поселення (Київська обл., Обухівський р-н), глиняний вальок, так званий хлібець, із домішками органіки, зокрема проса; виявлений у 1972 р. (Сухобоків 1977; Готун, Горбаненко 2016, рис. 4: 2). При збільшенні можна зауважити, що відтиск має дуже слабку чіткість, структура незрозуміла. Оскільки нитки лишили відбиток не досить чіткий, встановити їхні характеристики неможливо.

Тип ткацького переплетення — полотняний. Щільність ткани становить приблизно 7 н./см².

13. Хотин, територія фортеці (Чернівецька обл.). Горщик виготовлений на гончарному крузі, виявлений у 2013 р. на долівці у південно-західному куті об'єкта 3 — житла-напівземлянки X—XI ст., на внутрішньому дворі фортеці (див.: Ільків, Пивоваров 2013, арк. 11, рис. 22, фото 19—22; Ільків та ін. 2014; 2015). Матеріал оглянуто за фото. Імовірно, на відбитку — тканина простого полотняного переплетіння (?). Щільність ткани може становити 6—8 н./см².

14. Хрінівка, поселення (Вінницька обл., р-н), виявлено фрагмент стінки ліпного горщика, орнаментований прокресленими паралельними й хвилястими лініями. Імовірно, виявлений у житлі 14, найранішому на поселенні (Хавлюк 1979)⁴. При збільшенні помітно, що чіткість відтисків досить рівномірна. Нитки лишили відбиток недостатньо чіткий, проте при збільшенні зображення в одному з перетинів помітно, що збереглися відтиски поздовжніх плоских волокнин, що може свідчити про рослинне походження ниток (льон, конопля; див. рис. 3: 2).

Нитки основий піткання відрізняються за товщиною: товщина першої коливається в проміжку приблизно 0,4—0,7 мм. Однак можна заува-

⁴ Шифр на фрагменті збігається з описом інвентарної книги, але не відповідає кресленику, на якому зазначено інші квадрати.

Рис. 4. Зразки макрофотовідбитків типів полотняного ткання: 1 — Обухів 2, зразок 4, просте переплетення: 2 — Радичівське 3, зразок 5, різновид переплетення рогожка R 4/4

Fig. 4. Samples of macro prints of plain weaving types: 1 — Obukhiv 2, sample no. 4, simple weave: 2 — Radychivske 3, sample no. 5, variation of weave mat R 4/4

жити, що нитки піткання майже не кручені, а нитки основи мають ледь помітну Z-крутку під кутом близько 10° (див. рис. 3: 2).

Тип ткацького переплетення — полотняний, щільність ткання становить близько 13 н./см^2 і основи, і піткання.

Обговорення. Огляд наукової літератури уможливило аналіз *стану й перспектив* дослідження тканин давнини з археологічних пам'яток території України в цілому і можливості поповнення знань про тканини у слов'ян зокрема. Дослідження тканини можливі за двома типами джерел: за відбитками тканин на артефактах та безпосередньо вивчення залишків тканин.

Перше джерело переважно відображає технологію виробництва горщиків, при якій тканину поміщали між підставою й майбутнім виробом. Репрезентує переважно трипільську культуру й матеріали ранньої залізної доби. З-поміж матеріалів останньої чверті I тис. н. е. у слов'ян такий технологічний прийом наразі достеменно не зафіксований — маємо матеріали зі Старого Збаража I, де відбиток покриває лише частину дна, а також і придонну частину з відбитком подібної структури на схожому фрагменті ліпленого від руки горщика. Вважаємо, що він свідчить, скоріше, про випадкове потрапляння тканини, а не про технологічний прийом. Також маємо матеріали з Радичівського 3, де відбитки зафіксовані в придонній частині. Відповідно, неможливо сказати, чи поміщали

тканину (ганчірку?) під денце, а потім просто затерли його, чи маємо справу з випадковим потраплянням.

Попри те, використання іншої прокладки між підставою й формівною масою, а саме у вигляді збіжжя (переважно проса), для матеріалів зі слов'янських пам'яток доволі типово. Таким чином, якщо для трипільських матеріалів і доби раннього заліза можна сподіватися на виявлення відтисків тканини на денцях горщиків, то для слов'янських пам'яток такі відбитки варто вважати випадковими.

Презентована тут добірка відбитків переважно стала результатом наших (С. Г.) багаторічних студій із палеоетноботаніки (та уважності колег: 1 пам'ятка, 2 зразки — опубліковано (Маєвська 2009); 1 пам'ятка, 2 зразки — інформація й матеріали від Я. В. Володарця-Урбановича й О. В. Петраускаса; 2 пам'ятки, 5 зразків — інформація й матеріали від Р. А. Кравченка; 4 пам'ятки, 5 зразків — С. Г.), для чого десятки колекцій виробів (сукупно з десятків тисяч одиниць) із глини зі слов'янських поселенських пам'яток підлягали тотальному огляду. Такі відбитки на виробах із глини є збігом обставин, при якому вже сформований, але ще не випалений виріб випадково контактував із тканиною (ганчірка в руках майстра, одяг?). Отже, відтиски тканини на виробах із глини за способом «нанесення» поділяються на: 1) технологічний прийом і 2) випадковість. Матеріали

зі слов'янських пам'яток належать до другого способу. Тому ми змушені констатувати, що вироби з глини не є надійним джерелом інформації для подальшого поповнення бази даних про тканини слов'ян останньої чверті I тис. н. е.

І вже до зовсім випадкових можна зарахувати відбитки на металі, які утворились лише завдяки збігу обставин археологізації таких виробів поряд із предметами з тканини та відповідними умовами «зберігання». Наведені тут приклади демонструють, що переважно й «закономірно» такі відбитки можна виявити на металевих предметах із закритих комплексів — поховань і депозитів. Єдиним винятком поки є якраз знахідка в Обухові 2, де металеву пластину виявили в житлі. Імовірно, маємо справу з надзвичайно «вдалим» збігом обставин, за яких артефакти з тканини й металу опинилися поряд і перебували доволі довго для того, щоб іржа заліза утворила візерунок тканини.

Так само процеси окислення металів часто призводять і до *консервації тканини*, що перебуває поряд. Це найкраще помітно передусім завдяки добірці знахідок у черняхівських похованнях. Хоча й там на тисячі досліджених об'єктів припадають лише десятки знахідок.

Імовірність же виявлення тканин без «консервуючих» металів поряд пов'язана з умовами «зберігання» та часом матеріалів. Очевидно, що в новіших об'єктах (пізньосередньовічних і ранньомодерних / модерних) будь-які вироби мають кращу збереженість. Велика кількість знахідок власне тканини походить із поховань, себто миттєво «законсервованих» об'єктів.

Отже, знахідки власне тканини (та й відбитків на металевих предметах) насамперед можливі в закритих комплексах (похованнях і депозитах) завдяки 1) «консерванту» з окислів металів; 2) нетривалому проміжку часу археологізації. Різницю між виявленням відбитків тканини на металевих виробах і власне тканини поряд із ними з погляду імовірності виявлення вважаємо несуттєвою відмінністю «стану збереженості» матеріалу.

Що ж стосується слов'ян останньої чверті I тис. н. е., гадаємо, що знахідки тканин / їхніх відбитків на металі / поруч із ним — практично неможливі, оскільки відповідні закриті комплекси (поховання трупопокладення) не притаманні для цього періоду або ж їх («скарби»-депозити, поза межами археологічних пам'яток) виявляють вкрай рідко і за випадкових обставин (часто — не фахівці-археологи). Отже, це джерело

навіть чи поповнить ближчим часом інформацію про тканини у слов'ян.

Тканини. Зважаючи на вибірковість і незначну кількість вивченого матеріалу, думаємо, що загальний аналіз ще не на часі. Однак попередні спостереження все таки можна зробити.

Місцеве виготовлення тканини у слов'ян під сумнів не ставиться. Про це насамперед свідчать численні знахідки пряслиць на слов'янських пам'ятках, зокрема й на згаданих у нашій публікації. Біологічними визначеннями засвідчено також існування основних джерел постачання сировини: рослинного (льон і коноплі) й тваринного (вівці й кози — основні постачальники сировини для вовняних ниток) походження. Про те, що дрібну рогату худобу могли стригти, опосередковано свідчать знахідки пружинних ножиць (добірку див.: Горбаненко, Журавльов 2021, с. 77, 119; джерела: там само, с. 165-172).

У більшості випадків якості відбитків уможливила аналіз сировини для виготовлення ниток. За відбитками плоских довгих рівномірних волокнин встановлено використання сировини рослинного походження: льону або конопель. За не досить чіткими відбитками ниток із нечіткими об'ємами можна припустити також і використання сировини тваринного походження (вовна). Частина тканин мала змішану структуру: основу тканини становили нитки з рослин, а піткання було вовняним. Нині такі приклади тканини з комбінованим використанням ниток із різної сировини достеменно відомі лише з Радичевського 3. Цей приклад важливий тим, що нитки з рослинної сировини за рахунок довгих волокон зносостійкіші, і саме їх використано в основі тканини. Утім, зважаючи на невелику вибірку, про поширеність / пріоритетність тих чи інших тканин за сировиною поки що говорити зарано.

Тканини мали однаковий вид ткацького переплетення — полотняний. Його зафіксовано в усіх випадках (лише для Свердловського 1 тип не встановлено): на семи пам'ятках побутував звичайний різновид (див. рис. 2: 3; 4: 1), лише на одній із цих пам'яток зафіксовано також і тип рогожка, R 4/4 (див. рис. 2: 4; 4: 2). Навіть незважаючи на незначну вибірку, з упевненістю можна стверджувати, що простий вид ткання переважав, що й зрозуміло. Поширеність типу рогожка варто залишити під питанням.

Товщина ниток основи й піткання (від 0,03 до 2,5 мм) суттєво варіює. Утім, найменші по-

казники (зі Лтави) радше вказують на зношеність тканини, а не на дійсну товщину виготовлених ниток. Авторка визначень С. В. Маєвська звертає увагу на ознаки, що можуть засвідчувати зношуваність текстилю. Для зразка 1 — скошена решітка плетіння; для зразка 2 — перекис решітки, порушення порядку плетіння, сліди розриву ниток (Маєвська 2009).

Від товщини ниток залежить щільність ткання, яка суттєво різниться: від 4×3 до $(13 \times 13) - (12 \times 15)$ н./см² за відбитками на виробі із глини. За щільністю суттєво відрізняється відбиток на залізній пластині — 23×23 н./см². Очевидно, що тканини були різної якості. Відбиток на пластині утворився від тканини, виготовленої з найтоншої нитки, імовірно — із найтоншої тканини. Зважаючи на різну природу походження відбитків на кераміці й на цій пластині (перші — у ході виготовлення, друга — внаслідок збігу обставин), можна припустити, що поряд із виготовленням виробів із глини гончарі могли тримати поруч із собою ганчір'я із грубої тканини. Що стосується залізної пластини, не виключаємо, що вона від початку могла бути якимось чином прикріплена до тканини.

Нитки в текстилях переважно мали два види крутки — S і Z; лише в одному випадку з можливих, проаналізованих нами (І. П.), крутка відсутня або майже не помітна. Кут круток, який удалось зафіксувати, коливається в межах від 9° до 30°. У цьому випадку слід звернути увагу не на усереднені показники, а на пари основа / підткання. Дані про градус крутки, які можна порівняти між собою, отримано лише для двох пар — зразки 3 і 10. За ними, градус крутки основи переважає цей показник для підткання ($30 : 17$ і $10 : >0$ відповідно). Оскільки більша крутка спричинює кращу міцність нитки, ці приклади засвідчують, що основу тканини виготовляли з міцнішої нитки задля зносостійкості тканини.

Різниця у крутці (S чи Z) не відображає технологічних процесів. Натомість різний напрям крутки може мати певний сакральний, обереговий характер. У цьому плані цікаво зауважити, що на пряслицях (виробах, які мають безпосередній стосунок до виготовлення ниток) іноді нанесені різноманітні символи, серед яких — оберегові солярні символи, ліво- й правосторонні (добірку для кінця I тис. до н. е. — I тис. н. е. див.: Володарець-Урбанович 2018; посилення на джерела див. там само).

Таким чином, для слов'ян останньої чверті I тис. н. е. нині достеменно встановлено існування тканин полотняного ткання різної якості й сировини. Залишається лише сподіватись, що подальші пошуки й дослідження уможливлять конкретизацію висновків за регіонами, хронологією тощо. Подальші порівняльні територіальний і хронологічний аналізи поки що вважаємо передчасними.

Висновки. Дотепер тканини у слов'ян останньої чверті I тис. н. е. на території сучасної України не були предметом досліджень. Їх вивчення сьогодні доступне за відбитками тканин на виробі із глини (13), а також на залізній пластині (1); знахідки власне тканин цього періоду нам невідомі. Такі відбитки слід визнати випадковими, а їх знахідки — надзвичайно рідкісними. Отже, навряд чи можна розраховувати на подальше швидке наповнення цієї бази даних, хоча й сподіваємось, що представлена публікація сприятиме приверненню уваги дослідників.

Місцеве виготовлення тканин під сумнів не ставиться. Потенційно про існування сировини свідчать біологічні визначення (рослини — льон і коноплі; тварини — вівці / кози) та існування можливості збирання вовни (пружинні ножиці). Безпосередньо виготовлення ниток засвідчують знахідки пряслиць.

За відбитками волокон встановлено існування ниток і рослинного, і тваринного походження. У чотирьох випадках із Радичівського 3 засвідчено використання міцнішої нитки рослинного походження для основи, а тваринного — для підткання, чим досягалась краща зносостійкість тканини.

Тканини мали полотняний вид переплетення — переважно найпростіший, але з Радичівського 3 походить складніший його тип — рогожка R 4/4. Поширеність цього типу варто залишити під питанням.

Визначено широкий діапазон товщини ниток, від 0,03 до 2,5 мм. Утім, найтонші з них, імовірно, засвідчують зношення тканини. Відповідно, суттєво відрізнялась і щільність тканин. Відбиток із найщільнішим тканням — 23×23 н./см² — походить із залізної пластини. Імовірно, випадкові відбитки на кераміці засвідчують, що в гончаря під руками могла бути ганчірка, до того ж із грубої тканини.

Типи крутки (S і Z) навряд чи відображають технологічні процеси; натомість можуть засвідчувати обереговий характер виготовлення ниток. Технологічно важливішим є показ-

ник кута скручування (надання міцності нитці), який указує на використання міцніших ниток для основи тканини.

Отже, виготовлення тканин у слов'ян останньої чверті I тис. н. е. на території сучасної України слід визнати переважно простим (хоча й не примітивним). Майстри використовували різну сировину, знали її переваги і могли комбінува-

ти нитки при виготовленні тканини для поліпшення її зносостійкості. Те саме засвідчує й використання ниток із різним кутом скручування.

Подяки. Автори вдячні М. О. Авраменко, Я. В. Володарцю-Урбановичу, О. В. Грабовській, В. М. Данилейку, В. В. Ільчишину, Р. А. Кравченку, О. В. Петраускасу, Є. В. Синиці, С. П. Тараненку, О. Є. Черненко, М. О. Ягодинській.

Білоусько, В. 2018. Відбитки тканин на кераміці трипільської доби із фондової збірки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». *Переяславка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*, 13 (15): Збірник наукових статей V обласної наукової археологічної конференції «Археологія Київщини: дослідження, знахідки, проблеми охорони», с. 8-13.

Бобринский, А. А. 1901. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы*. III. Санкт-Петербург: Главное управление Уделов.

Володарец-Урбанович, Я. В. 2018. Свастика у славян (по материалам археологических культур второй половины I тыс. н. э.). *Revista Arheologică*, XIV, 2, с. 27-50.

Гопкало, О. В. 2017. Остатки одежды из погребений культуры Черняхов—Сынтана-де-Муреш. *Археологія і давня історія України*, 1 (22): Археологія: дослідження, експерименти, реконструкції, с. 22-39.

Горбаненко, С. А., Журавльов, О. П. 2021. *Літописні слов'яни передодня утворення Давньої Русі: тваринництво чи мисливство*. Київ; Харків: ІА НАН України Майдан; Литовська академія наук.

Готун, І. А., Горбаненко, С. А. 2016. Землеробство жителів слов'янського поселення в уроч. Козаків яр у Ходосівці. *In Sclavenia terra*, 1, с. 153-171.

Ільків, М. В., Пивоваров, С. В. 2013. *Звіт про проведення археологічних досліджень на території Хотинської фортеці у 2013 році*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 2013.

Ільків, М. В., Пивоваров, С. В., Михайлина, Л. П., Мисько, Ю. В. 2014. Роботи на території Хотинської фортеці у 2013 р. *Археологічні дослідження в Україні 2013 р.*, с. 271-272.

Ільків, М. В., Пивоваров, С. В., Михайлина, Л. П., Калініченко, В. А. 2015. Дослідження на території Хотинської фортеці. *Археологічні дослідження в Україні 2014 р.*, с. 271-273.

Казаков, А. Л. 2021. *Отчет о работах Радичевской экспедиции в 1992 г. (городище Радичевское-3 в ур. Хотинское Коронской р-н Черниговская обл.)*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64.

Казаков, А. Л., Потапов, И. А., Олейник, Г. Л. 1991. *Отчет об исследованиях Радичевского городища в 1991 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1991/129.

Маєвська, С. В. 2009. Дослідження відтисків текстильного плетіння на кераміці. Додаток. В: Супруненко, О. Б., Пуголовок, Ю. О., Мироненко, К. М., Шерстюк, В. В. *Дослідження посаду літописної Лтави*. 2: Інститутська гора, 1. Київ; Полтава: ІА НАН України, ЦП НАНУ, ЦОДПА, с. 120-122.

Маєвська, С. В. 2011. Залишки текстильних виробів з давньоугорських поховань неподалік с. Дмитрівки на Нижньому Пслі. *Археологія і давня історія України*, 7: Мадяри в Середньому Подніпров'ї, с. 125-129.

Назар, В. 2021. Маловідома пам'ятка гаптування з поховання архімандрита Києво-Печерської лаври Єлісея Плетенецького (†1624). В: Тараненко, С. (ред.). *30 нарисів археологічних досліджень Києво-Печерської лаври*. Київ: Мистецтво, с. 208-215.

Новицька, М. А. 1948. До питання про текстиль трипільської культури. *Археологія*, II, с. 44-61.

Новицька, М. О. 1986. Гаптування в Київській Русі (за матеріалами розкопок на території України). *Археологія*, XVIII, с. 24-38.

Обломский, А. М. 1991. *Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I—V вв. н. э.* Москва; Сумы.

Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г., Абашина, Н. С. 2011. Новые исследования раннеславянского поселения Обухов 2. *Stratum plus*, 5, с. 61-88.

Погоржельська, І. В. 2017. Дослідження та наукова реконструкція одягу угорського типу за археологічними знахідками. *Археологія і давня історія України*, 1 (22): Археологія: дослідження, експерименти, реконструкції, с. 238-242.

Погоржельська, І. В., Мойжес, В. В. 2020. Поховання 32 у нефі церкви Ужгородського замку. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія, 2 (43), с. 224-236.

Приходнюк, О. М. 1998. Пастирський скарб 1992 року. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1—2, с. 94-99.

Супруненко, О. Б., Масєвська, С. В., Артем'єв, А. В., Горбенко, С. О. 2006. *Кургани з похованнями золотоординського часу поблизу Волошиного у пониззі Псла*. Старожитності околиць Комсомольська, III. Київ; Полтава: УТОПК; ІА НАН України; ЦОДПА управління культури Полтавської облдержадміністрації.

Супруненко, О. Б., Пуголовок, Ю. О., Мироненко, К. М., Шерстюк, В. В. 2009. *Дослідження посаду літописної Лтави*. 2: Інститутська гора, 1. Київ; Полтава: ІА НАН України, ЦП НАНУ, ЦОДПА.

Сухобоков, О. В. 1977. До питання про пам'ятки волинцевського типу. *Археологія*, 21, с. 50-65.

Хавлюк, П. І. 1979. *Науковий звіт про археологічні дослідження на території Південного Побужжя експедиції Вінницького педінституту в 1979 р.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1979/61.

Черненко, О. Є., Кравченко, Р. А., Горбаненко, С. А., Горобець, Л. В., Ковальчук, О. М., Сенюк, О. Г., Сергєєва, М. С. 2017. Свердловське I: біогосподарська діяльність мешканців роменського городища на Чернігівщині. *Археологія і давня історія України*, 1 (22): Археологія: дослідження, експерименти, реконструкції, с. 266-301.

Щербань, А. Л. 2007. *Прядіння і ткацтво у населення Лівобережного Лісостепу України VII — початку III століття до н. е. (за глиняними виробами)*. Київ: Молодь.

Ягодинська, М. О., Горбаненко, С. А. 2021. Землеробство в межиріччі Дністра та Ікви у давньоруський час (за археологічними даними). *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 408-424. <https://doi.org/10.37445/adu.2021.01.29>

Надійшла 03.06.2022

SLAVIC FABRICS OF THE LAST QUARTER OF THE 1st MILLENNIUM AD: STUDY RESULTS

The article is devoted to the analysis of the state of research and the introduction into scientific circulation of data on Slavic fabrics of the last quarter of the first millennium AD. In order to establish potential research opportunities, the general state of the study of fabrics in Ukraine according to archaeological remains is examined.

Until now, the fabrics of the Slavs of the first quarter of the 1st millennium AD on the territory of modern Ukraine have not been studied. Their study is now available on the basis of fabric prints on clay products (13), as well as on the iron plate (1); the findings of actual fabrics of this period are currently unknown to the researchers. Such prints should be considered accidental, and their findings are extremely rare. It is hardly possible to count on further fast filling of this database.

Local fabrication is not in doubt. Potentially, the existence of raw materials is evidenced by biological definitions (plants — flax and hemp; animals — sheep / goats) and the existence of the possibility of getting wool (spring scissors). The findings of spindle whorls directly certify the manufacture of threads.

According to the imprints of the fibers, the existence of threads of both plant and animal origin was established. In four cases from Radychivske 3, the use of a stronger thread of vegetable origin for the warp and of animal thread for wefting was witnessed. In this way a better wear resistance of the fabric was achieved.

The fabrics were plain weave, mostly the simplest, but from Radychivske 3 comes their more complex type — mat R 4/4. The prevalence of this type should be left in question.

A wide range of thread compressibility is indicated. It is from 0.03 to 2.5 mm. However, the thinnest of them probably indicate the wear of the fabric. Accordingly, the tissue density also differed significantly. The imprint with the densest weave — 23×23 n./cm², comes from an iron plate. Probably, accidental prints on ceramics indicate that the potter may have had a rag of coarse cloth under his hands.

Twist types (S and Z) are unlikely to reflect technological processes; instead, they may indicate the protective nature of the manufacture of threads. The twist angle (giving strength to the thread), which indicates the use of stronger threads for the warp is more important.

Thus, the production of fabrics by the Slavs of the first quarter of the 1st millennium AD on the territory of modern Ukraine should be considered predominantly simple (though not primitive). Craftsmen used different raw materials, knew their benefits and could combine threads in the manufacture of fabric to improve its durability. The same is evidenced by the use of threads with different twisting angles.

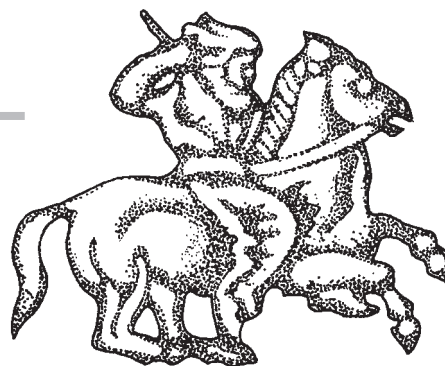
Key words: the Slavs, the last quarter of the 1st millennium AD, weaving, fabric imprints, warp, weft, twist.

References

- Bilousko, V. 2018. Vidbytky tkanyn na keramitsi trypilskoi doby iz fondovoi zbirky Natsionalnoho istoryko-etnohrafichnoho zapovidnyka "Pereiaslav". *Pereiaslavika: Naukovi zapysky Natsionalnoho istoryko-etnohrafichnoho zapovidnyka "Pereiaslav"*, 13 (15): Zbirnyk naukovykh statei V oblasnoi naukovi arkheolohichnoi konferentsii "Arkheolohiia Kyivshchyny: doslidzhennia, znakhidky, problemy okhorony", p. 8-13.
- Bobrinskii, A. A. 1901. *Kurgany i sluchainye arkheologicheskie nakhodki bliz mestechka Smely*. III. Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie Udelov.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2018. Svastika u slavian (po materialam arkheologicheskikh kultur vtoroi poloviny I tys. n. e.). *Revista Arheologică*, XIV, 2, p. 27-50.
- Gopkalo, O. V. 2017. Ostatki odezhdy iz pogrebenii kultury Cherniakhov-Syntana-de-Muresh. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (22): Arkheolohiia: doslidzhennia, eksperymenty, rekonstruktsii, p. 22-39.
- Horbanenko, S. A., Zhuravlov, O. P. 2021. *Litopysni sloviany peredodnia utvorennia Davnoi Rusi: tvarynnytstvo chy myslyvstvo*. Kyiv; Kharkiv: IA NAN Ukrainy Maidan; Lytovska akademiia nauk.
- Hotun, I. A., Horbanenko, S. A. 2016. Zemlerobstvo zhyteliv slovianskoho poselennia v uroch. Kozakiv yar u Khodosivtsi. *In Sclavenia terra*, 1, p. 153-171.
- Ilkiv, M. V., Pyvovarov, S. V. 2013. *Zvit pro provedennia arkheolohichnykh doslidzhen na terytorii Khotynskoi fortetsi u 2013 rotsi*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2013.
- Ilkiv, M. V., Pyvovarov, S. V., Mykhailyna, L. P., Mysko, Yu. V. 2014. Roboty na terytorii Khotynskoi fortetsi u 2013 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013 r.*, p. 271-272.
- Ilkiv, M. V., Pyvovarov, S. V., Mykhailyna, L. P., Kalinichenko, V. A. 2015. Doslidzhennia na terytorii Khotynskoi fortetsi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2014 r.*, p. 271-273.
- Kazakov, A. L. 2021. *Otchet o rabotakh Radichevskoi ekspeditsii v 1992 g. (gorodishche Radichevskoe-3 v ur. Khotinskoe Koropskoi r-n Chernigovskaia obl.)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64.
- Kazakov, A. L., Potapov, I. A., Oleinik, G. L. 1991. *Otchet ob issledovaniakh Radichevskogo gorodishcha v 1991 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1991/129.

- Maievska, S. V. 2009. Doslidzhennia vidtyskiv tekstylnoho pletennia na keramitsi. Dodatok. In: Suprunenko, O. B., Puholovok, Yu. O., Myronenko, K. M., Sherstiuk, V. V. *Doslidzhennia posadu litopysnoi Ltavy*. 2: Instytutska hora, 1. Kyiv; Poltava: IA NAN Ukrainy, TsP NANU, TsODPA, p. 120-122.
- Maievska, S. V. 2011. Zalyshky tekstylnykh vyrobiv z davnouhorskykh pokhovan nepodalik s. Dmytrivky na Nyzhnomu Psli. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 7: Madiary v Seredniomu Podniprovi, p. 125-129.
- Nazar, V. 2021. Malovidoma pamiatka haptuvannia z pokhovannia arkhimandryta Kyievo-Pecherskoi lavry Yelyseia Pletenetskoho (†1624). In: Taranenko, S. (ed.). *30 narysiv arkeolohichnykh doslidzhen Kyievo-Pecherskoi lavry*. Kyiv: Mystetstvo, p. 208-215.
- Novytska, M. A. 1948. Do pytannia pro tekstyl trypilskoï kultury. *Arheologia*, II, p. 44-61.
- Novytska, M. O. 1986. Haptuvannia v Kyivskii Rusi (za materialamy rozkopok na terytorii Ukrainy). *Arheologia*, XVIII, p. 24-38.
- Oblomskii, A. M. 1991. *Etnicheskie protsessy na vodorazdele Dnepra i Dona v I-V vv. n. e.* Moskva; Sumy.
- Petrauskas, O. V., Shishkin, R. G., Abashina, N. S. 2011. Novye issledovaniia ranneslavianskogo poseleniia Obukhov 2. *Stratum plus*, 5, p. 61-88.
- Pohorzelska, I. V. 2017. Doslidzhennia ta naukova rekonstruktsiia odiahu uhorskoho typu za arkheolohichnymy znakhidkami. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (22): Arkheolohiia: doslidzhennia, eksperymenty, rekonstruktsii, p. 238-242.
- Pohorzelska, I. V., Moizhes, V. V. 2020. Pokhovannia 32 u nefi tserkvy Uzhhorodskoho zamku. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriya: Istorii*, 2 (43), p. 224-236.
- Prykhodniuk, O. M. 1998. Pastyrskyi skarb 1992 roku. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1-2, p. 94-99.
- Suprunenko, O. B., Maievska, S. V., Artemiev, A. V., Horbenko, S. O. 2006. *Kurhany z pokhovanniamy zolotoordynskoho chasu poblyzu Voloshynoho u ponyzzi Psli*. Starozhytnosti okolyts Komsomolska, III. Kyiv; Poltava: UTOPIK; IA NAN Ukrainy; TsODPA upravlinnia kultury Poltavskoi obladerzhadministratsii.
- Suprunenko, O. B., Puholovok, Yu. O., Myronenko, K. M., Sherstiuk, V. V. 2009. *Doslidzhennia posadu litopysnoi Ltavy*. 2: Instytutska hora, 1. Kyiv; Poltava: IA NAN Ukrainy, TsP NANU, TsODPA.
- Sukhobokov, O. V. 1977. Do pytannia pro pamiatky volyntsevskoho typu. *Arheologia*, 21, p. 50-65.
- Khavliuk, P. I. 1979. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Pivdennoho Pobuzhzhia ekspedytsii Vinnytskoho pedinstytutu v 1979 r.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1979/61.
- Chernenko, O. Ye., Kravchenko, R. A., Horbanenko, S. A., Horobets, L. V., Kovalchuk, O. M., Seniuk, O. H., Serhieieva, M. S. 2017. Sverdlovske 1: biohospodarska diialnist meshkantsiv romenskoho horodyshcha na Chernihivshchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (22): Arkheolohiia: doslidzhennia, eksperymenty, rekonstruktsii, p. 266-301.
- Shcherban, A. L. 2007. *Priadinna i tkatstvo u naselennia Livoberezhnogo Lisostepu Ukrainy VII — pochatku III stolittia do n. e. (za hlynianymy vyrobamy)*. Kyiv: Molod.
- Yahodynska, M. O., Horbanenko, S. A. 2021. Zemlerobstvo v mezhyrichchi Dnistra ta Ikvy u davnoruskyi chas (za arkheolohichnymy danymy). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (38), p. 408-424. <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.01.29>

© БОБРОВСЬКИЙ Т. А., НЕЧИТАЙЛО П. О.,
ГОЛУБ В. М., ТИМЧУК Д. В.* 2022

ЗНАХІДКА ДАВНЬОРУСЬКОЇ СВИНЦЕВОЇ ГРАМОТИ В МІСТІ ПОЛОННОМУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Статтю присвячено знахідці 2021 р. в м. Полонному на Хмельниччині свинцевої грамоти з нанесенням на ній кириличним текстом XII ст. Проаналізовано археологічний контекст та основні характеристики артефакту, запропоновано прочитання й тлумачення змісту викарбуваного на ній тексту, обґрунтовано його датування за палеографічними ознаками.

Ключові слова: Київське князівство, давньоруська епіграфіка, кирилична палеографія, грамоти на бересті та свинці.

Восени 2021 р. під час охоронних археологічних розкопок на території літописного міста Полонного (сучасне м. Полонне Хмельницької обл.) було знайдено унікальний артефакт давньоруського часу — цілісно збережену згорнуту свинцеву пластину з прокресленим на ній кириличним текстом (рис. 1). За археологічним контекстом знахідку попередньо датовано кінцем XI — першою половиною XII ст.

На початку 2022 р. художник-реставратор Віктор Голуб завершив комплекс заходів щодо розгортання, розчищення та консервації арте-

факту. Це дало можливість вивчити в повному обсязі напис, нанесений на обидві сторони свинцевої пластини. Зрештою, за оформленням та змістом тексту напису знахідку визначено як грамоту — зразок давньоруського листування з використанням рідкісного свинцевого носія¹. Нижче наводимо попередні результати вивчення означеного документа в контексті археологічних обставин його знайдення.

Місто Полонне розташоване в Шепетівському р-ні Хмельницької обл. обабіч р. Хомори (притоки р. Случ). Уважається, що місто було засноване не пізніше 996 р., хоча перша літописна згадка про нього датована щойно 1169 р.² Стародавнє місто, імовірно, розташовувалося на правому березі річки в центрі сучасного населеного пункту і зосереджувалося в середині та довкола двох городищ (№№ 1 та 2), укріплення яких представлені земляними укріпленнями (дотепер добре збереглися вали XVII—XVIII ст. довкола городища № 1). Епізодичні археологічні дослідження на території міста здійснювалися у 1992—1993, 2008, 2013, 2019 роках, внаслідок чого було виявлено різнохарактерні та різночасові об'єкти: залишки наземних будівель, гос-

* БОБРОВСЬКИЙ Тимур Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Національний заповідник «Софія Київська», ORCID: 0000-0002-3221-4279, bobrovskij@ukr.net

НЕЧИТАЙЛО Павло Олександрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Державне підприємство «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба» Інституту археології НАН України, ORCID: 0000-0002-6849-2705, kparchaeology@gmail.com

ГОЛУБ Віктор Миколайович — художник-реставратор творів із металу вищої категорії, ORCID: 0000-0003-2162-865X, dove66@ukr.net

ТИМЧУК Дмитро Вадимович — технічний директор Кам'янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції, Державне підприємство «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба» Інституту археології НАН України, nadto@ukr.net

¹ Дотепер у межах Східної Європи було відомо лише дві свинцеві грамоти середньовічного часу. Обидві походять із Новгороду і датуються, відповідно, першою чвертю XII ст. та другою половиною XII — початком XIII ст. (Зализняк 2004, с. 261). В Україні це перша знахідка давньоруського документа на свинцевому носії та четверта, враховуючи грамоти XII—XIII ст. на бересті, знайдені в Звенигороді на Львівщині (Луцик 2020, с. 361).

² Очевидно, що «рання» дата походить від року освячення київської Десятинної церкви, якій було придане м. Полонне (Винокур, Мегей 1996, с. 8). На нашу думку, дата «прикріплення» міста до храму не обов'язково має кореспондуватися з роком освячення храму та може бути визначена в хронологічному діапазоні від 996 р. до 1169 р., коли Полонне згадане як «десятинний, святої Богородиці град» (ПСРЛ 1927, с. 358).

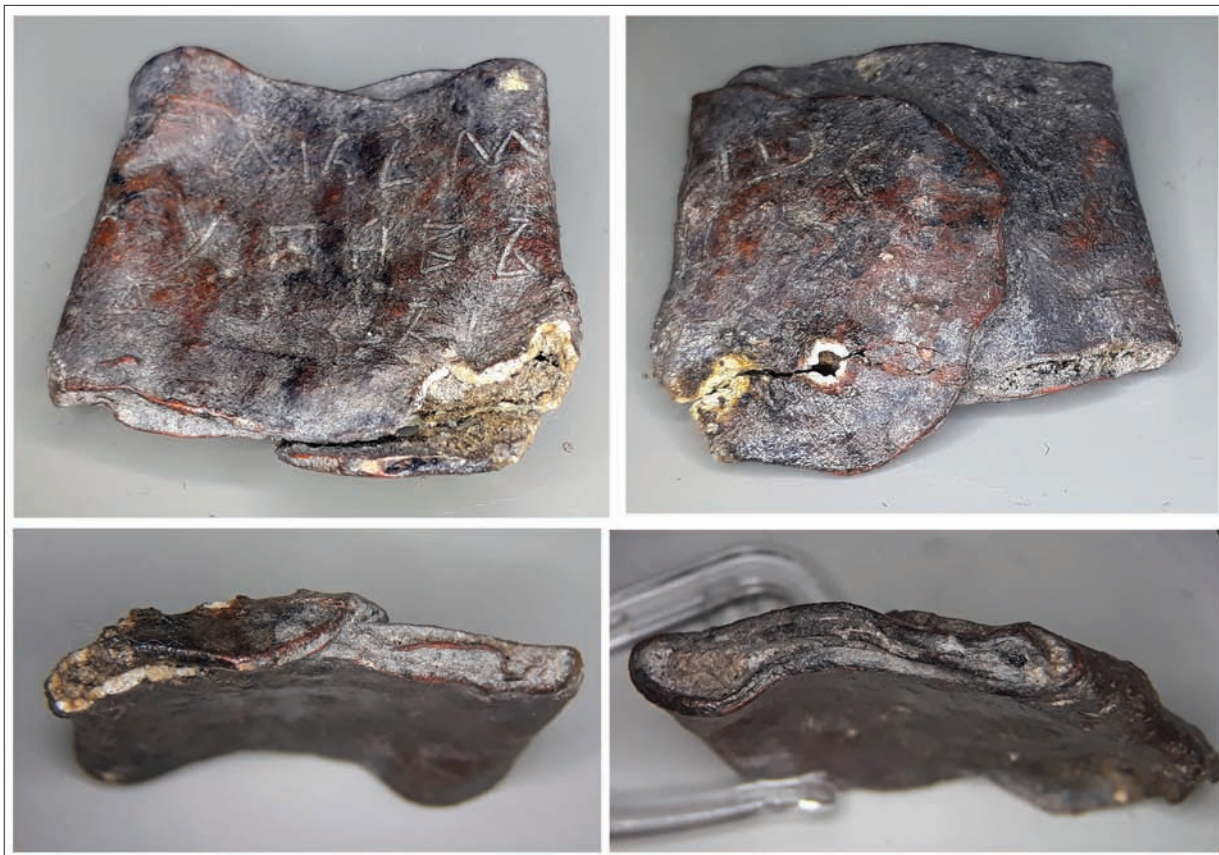

Рис. 1. Свинцева пластина з написом (вигляд до реставрації)

Fig. 1. The lead plate with an inscription (view before restoration)

подарські ями, поховання та підземні споруди XII—XIX ст. (Винокур, Мегей 1996; Ридуш, Нечитайло 2010; Нечитайло та ін. 2020)³.

Восени 2021 р. архітектурно-археологічна експедиція Державного підприємства «Науково-дослідний центр Охоронної археологічної служби України» Інституту Археології НАН України під керівництвом П. О. Нечитайла та Д. В. Тимчука здійснила охоронні дослідження в садибі № 37 по вул. Говорун у м. Полонному. Досліджена ділянка розташована на правому березі р. Хомори, на природному узвишші, штучно підсиленому ескарпованим фортечним валом XVII—XVIII ст., який обмежує зазначену садибу зі сходу (рис. 2: 2). Виходячи з уявлень стосовно історичної топографії давньоруського Полонного територія дослідженої в 2021 р. ділянки розташовується в межах городища № 1, яке можна розглядати як залишки міського поселення XII—XIII ст., у XVII—XVIII ст. перетвореного на фортецю (Винокур, Мегей 1996, с. 9-12, 19).

³ Варто зазначити, що, всупереч гіпотезі Й. С. Винокура, в місті досі не виявлено археологічних матеріалів, які б можна було упевнено датувати X—XI ст.

Від зазначеного валу ділянка досліджень мала відчутний ухил у північно-західному напрямку (її абсолютні висотні позначки від 242 до 237 м за балтійською шкалою), а за 140 м на південний захід від ділянки збереглася будівля костелу XVIII ст., освяченого на честь св. Анни. Культурний шар у межах дослідженої ділянки був частково знищений фундаментами та підвальними приміщеннями розібраних будівель XX ст. Лише південно-західна частина садиби лишалася вільною від забудови, тому саме тут і було в 2021 р. закладено розкоп площею 200 м² (рис. 3).

Культурні нашарування, простежені в розкопі, представлені кількома гумусними шарами, що перекривали бурі та світлі материкові суглинки. До глибини 0,5—0,6 м від сучасної поверхні шар був насичений будівельним сміттям XIX—XX ст., нижче траплялись фрагменти кераміки XVII—XVIII ст., ще нижче — заповнення могильних ям XIII—XV ст., а також залишки нашарувань давньоруського часу. Крім могильних ям пізньосередньовічних поховань, у материк на дослідженій ділянці були заглиблені господарські ями та льох XVIII ст., два об'єкти XII ст. і споруда з уламками райковецької ліпної

Рис. 2. Розташування ділянки досліджень 2021 р. (2) у м. Полонному

Fig. 2. The location of the 2021 research site (2) in Polonne city

кераміки VIII—IX ст. (за визначенням А. Б. Бардецького). Крім того, на поверхні материка були зібрані окремі фрагменти кераміки раннього залізного віку. Звертає на себе увагу неглибоке залягання на дослідженій ділянці поховань XIII—XV ст., що, можливо, пов'язано з переплануванням цієї території задля облаштування в ранньомодерний час дороги на місці сучасної проїзної частини вул. Говорун (рис. 3).

Знахідку, про яку йдеться в цьому повідомленні, було зроблено в давньоруському шарі, що перекривав об'єкт, який отримав у польовій документації порядковий № 4 (рис. 3: хрест у колі). Знахідку виявлено на глибині 1 м від сучасної поверхні під час прокопування ґрунту під дном могильної ями поховання № 8, де було зафіксовано пляму насиченого горілою деревиною гумусу з керамікою XII ст. та кістками тварин. Діаметр плями становив близько 1 м, а її товщина не перевищувала 4 см, що дозволяє розглядати об'єкт № 4 як залишки відкритого вогнища, розташованого на рівні денної поверхні XII ст. (рис. 4). Пляма вогнища була частково порушена похованнями № 8 та 10 XIII—XV ст., а також господарською ямою № 2 XVII—XVIII ст. Кераміка з об'єкта № 4 представлена фрагментами

вінець кружальних горщиків із завершеннями, характерними для кінця XI — першої половини XII ст. (рис. 5). Свинцеву грамоту було знайдено у верхній частині об'єкта № 4, в прошарку, що, ймовірно, утворився після того, як вогнище припинило функціонування. Зокрема, про це свідчить відсутність слідів будь-якої дії вогню на самому предметі та інших знахідках, що походять зі згаданого прошарку.

Як уже зазначалося, знайдений предмет являв собою згорнуту у п'ять щільних шарів свинцеву пластину розмірами $2,75 \times 2,5 \times 0,75$ см та вагою 15,73 г зі слідами подряпання на її поверхні кириличних літер. Стан збереженості предмета на момент його знахідки був незадовільний: значні деформації, тріщини, часткова мінералізація металевої основи, щільні корозійні нашарування, перемішані з ґрунтом. На перших етапах розгортання пластини напис кирилицею в три рядки було виявлено також на її внутрішній стороні. У процесі копінг роботи (при збільшенні до 23х) укріплено слабкі ділянки та місця згинів, видалено щільні корозійні нашарування та залишки ґрунту до максимального виявлення літер. На жаль, на мінералізованих ділянках із горбистою поверхнею напис

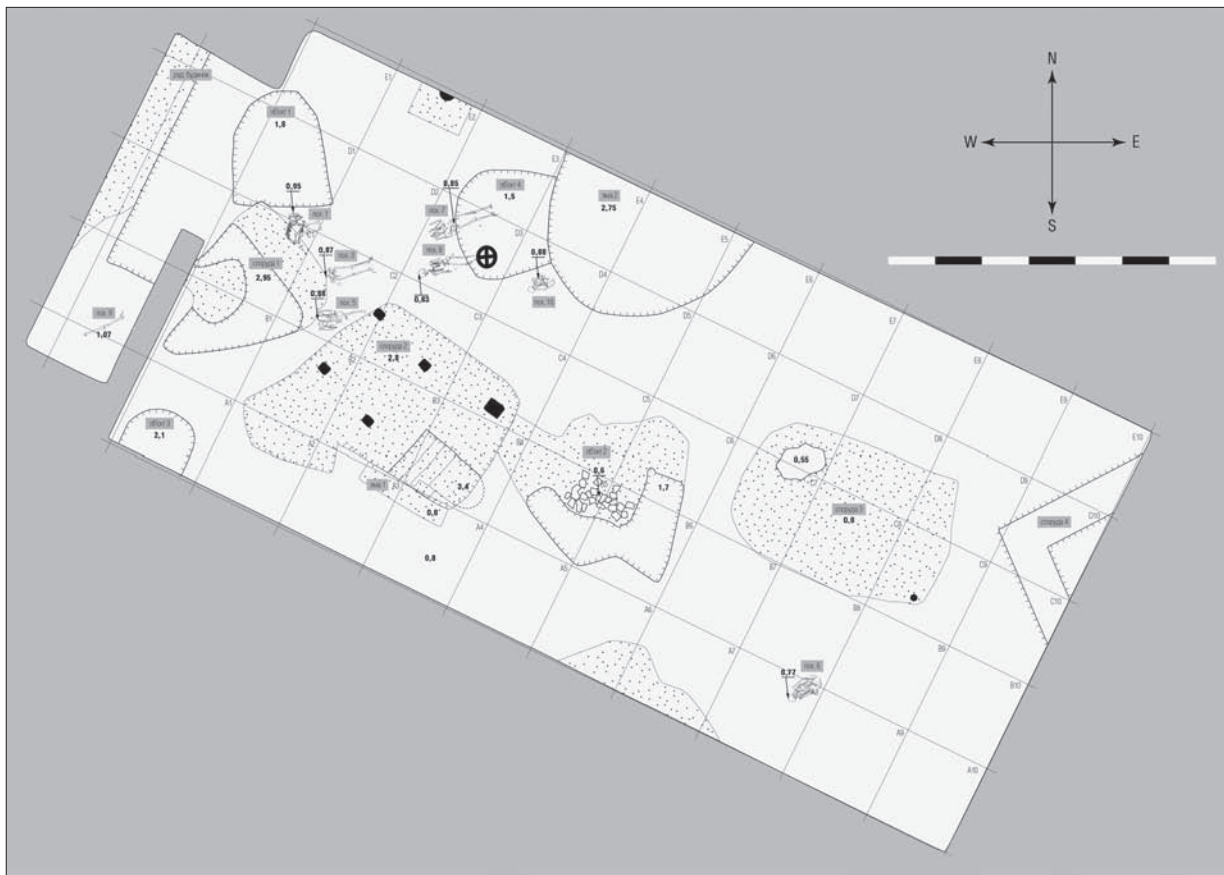

Рис. 3. План розкопу 2021 р. з позначеним хрестом у колі місцем знахідки

Fig. 3. Excavation plan for 2021 with the location of the find marked with a cross in a circle

виявлено частково. Це зумовлено тим, що процес корозії свинцю супроводжувався збільшенням об'єму предмета та значним спотворенням рельєфу його поверхні.

Загалом, за результатами реставраційно-консерваційних заходів встановлено, що пластину довжиною 11,3 см, шириною 2,2 см, товщиною 2,0–2,5 мм (в розгорнутому стані) було виготовлено зі свинцевого сплаву шляхом розклепування, через що її краї набули нерівних хвилястих контурів⁴.

На обох боках пластини гострим твердим предметом по свинцю продряпано напис кириличними літерами розмірами 0,5—0,7 × 0,4—0,5 см у шість рядків — по три з кожного боку предмета на всю його довжину (рис. 6). Текст на обох поверхнях пластини зберігся практично повністю, за винятком окремих знаків, пошкоджених корозією металу вздовж правого краю зворотного боку та на місцях подальших згинів.

⁴ Детальніше стан знахідки, методику й процес реставрації відображено у відповідній документації (Голуб 2022). Звертаємо увагу, що зовнішньою поверхнею цієї пластини тут і далі вважається та, яка була зовнішньою в сувої до його розгортання.

У результаті прочитання тексту на зовнішній поверхні пластини вдалося зафіксувати близько 65 знаків у такій послідовності (рис. 6: А; 7: А):
ГРАМОТАОТ—ЫТРАТАКЪМИЧЕ
ВИ:ИКЪГЫР—[ОВ]И:СЪКУПИВЪША
СК[О]Т[Ы]А—Е—[М]ИЧАВЕДИКЫЕВ[У]

На звороті пластини зафіксовано 60 знаків у такій послідовності (рис. 6: В; 7: В):
ГРАМОТАКЪМИЧЕ[ВИ]—М[Л]
АТЦ[Ы]ИБОЛИТЪАДОРОЖЪ—[И]Щ[Л]
НЪТИНЕВЪДАЛЪАИДИДОМ[ОВ]И

Абсолютна більшість знаків в обох текстових частинах ідентифікується впевнено, що дозволяє за нормами старослов'янської мови достовірно поділити їх на слова та, за винятком кількох лакун, реконструювати зміст:

ГРАМОТА ОТ? ЫТРА ТА КЪ МИЧЕ|ВИ :
И КЪ ГЫР?(ОВ)И : СЪКУПИВЪША | СКОТЫ
А ?Е? (М)ИЧА ВЕДИ КЫЕВ(У)
(на зовнішньому боці),

ГРАМОТАКЪМИЧЕ(ВИ) ?? М(Л)|АТЦ(Ы)И
БОЛИТЪ А ДОРОЖЪ ?(И) ПС(Л?) | НЪ ТИ НЕ
ВЪДАЛЪ А ИДИ ДОМ(ОВ)И
(на звороті).

Рис. 4. Загальний вигляд об'єкта 4 з півдня

Fig. 4. General view of the object no. 4 from the south

Виходячи зі стандартного для давньоруських берестяних грамот початку обох частин тексту, можна стверджувати, що вони являють собою окремі документи — послання, виконані за поширеним формуляром «грамота від когось до когось» (Зализняк 2000, с. 281). У нашому випадку в обох частинах ми маємо одного адресата — особу на ім'я Міч. Форма імені МИЧЬ («Міч»), хоча й невідома з інших давньоруських джерел, засвідчена в означеному документі тричі: двічі МИЧЕВИ (у давальному відмінку) та один раз МИЧА (у родовому). Можливо, це ім'я походить із Болгарії, де схоже написання, як похідне від Михайло, трапляється на монетах середини XIII ст., що їх приписують царю Мічо (Мічі) Асеню (Сотиров 2004).

На зовнішньому боці грамоти через розподільні двокрапки зазначено ім'я ще одного адресата — особи на ім'я Гирл (?). Оскільки таке ім'я невідоме в давньоруській антропонімії, у нас немає впевненості в точності його реконструкції. Форму ГЫРЛЪ («Гирл», відповідно, ГЫРЛОВИ у давальному відмінку) ми обрали лише через можливість її походження від слова ГЪРЛО (у значенні «горлянка» або

«голос»), але чоловічого роду та з припустимою заміною Ъ на Ы, більш характерною для пізнішого часу XIV—XV ст. (Соболевский 1888, с. 52; Срезневский 1893, с. 616).

Там само є також ім'я відправника послання, у якому не прочитується перша літера, утім її гіпотетично можна реконструювати як Х, а ім'я, відповідно, як Хитр (?). Ім'я ХЫТРЬ («Хитр», відповідно, ХЫТРА у родовому відмінку) може походити від прикметника ХЫТРЫИ у значенні «майстерний», «обізнаний», «розумний», «спритний» (Срезневский 1912, с. 1430–1431). У випадку з такою реконструкцією тексту наступне слово ТА є сполучником у значенні «і» або «та й» (Там само, с. 911). Утім, не можна виключати, що ім'я відправника в називному відмінку мало форму ?ЫТРАТЪ (щось на зразок ВЫТРАТЪ, тобто «Витрат», яке у родовому відмінку має форму ВЫТРАТА), однак такі антропоніми нам досі також не відомі.

На звороті в тексті, адресованому самому лише Мічеві, немає імені відправника, натомість фігурують ще дві особи, першу з яких названо, на нашу думку, за фахом — МЛАТЦЫИ (імовірно, у значенні «обмолотник», тобто,

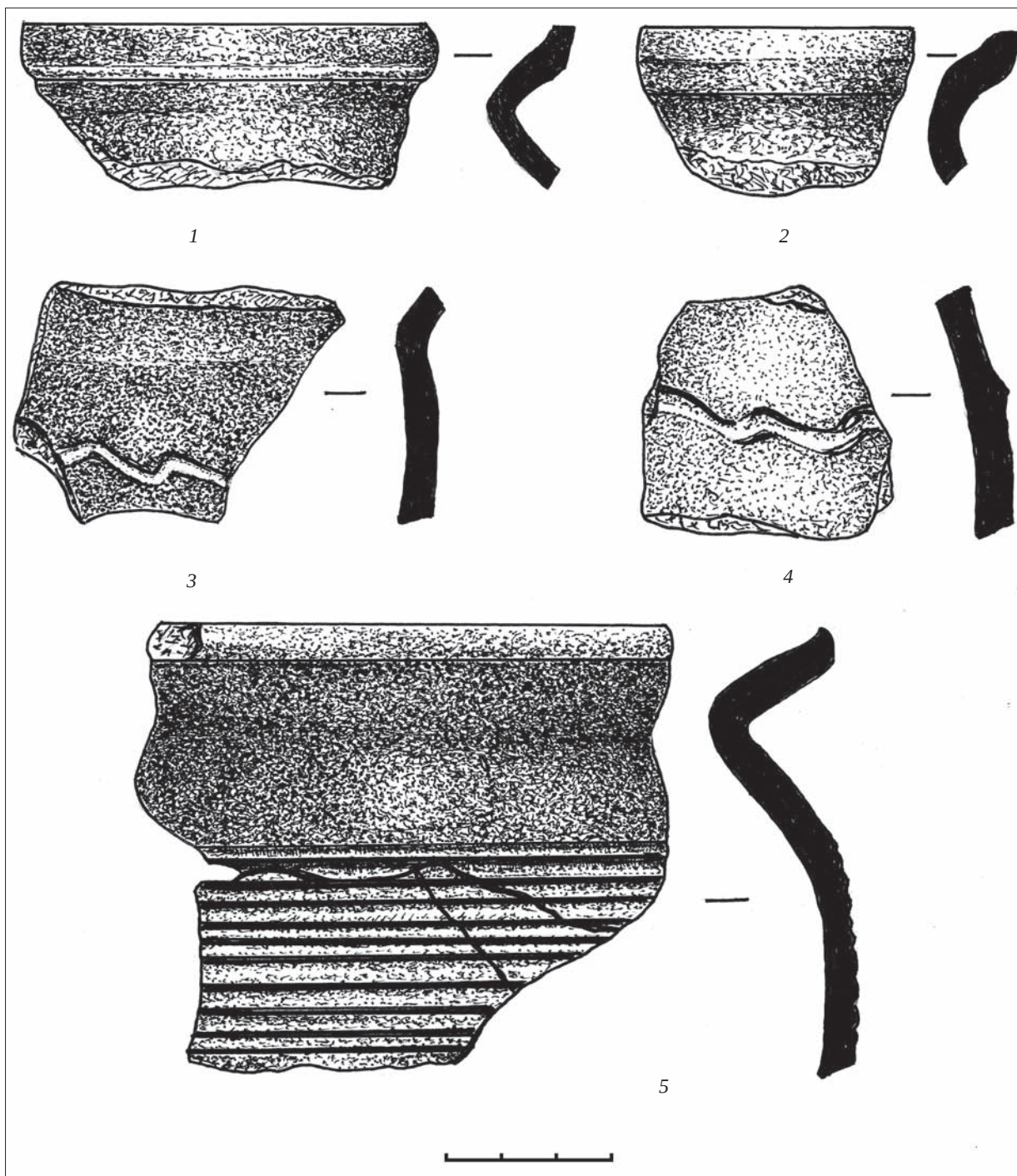

Рис. 5. Промальовки фрагментів керамічних посудин із заповнення об'єкта 4

Fig. 5. Sketches of the fragments of ceramic vessels from the filling of object no. 4

той, хто займається обмолотом на жнивах), а другу за ім'ям — ДОРОЖЬ («Дорож»).

МЛАТЦЬИ, на нашу думку, є субстантивованим прикметником або дієприкметником, що найімовірніше походить від дієслова МЛАТИТИ у значенні «обмолочувати» (Срезневский 1902, с. 158). Можна також припустити, що перехідним словом у цьому випадку виступає наразі невідомий іменник

МЛАТЕЦЬ, який позначав або фахову приналежність, або ж якийсь інструмент, що використовувався при обмолоті. Також не можна виключати, що цей іменник є зменшувальною формою від іменника МЛАТЬ («молот»), який має стосунок скоріше до ковальського ремесла, аніж до сільськогосподарської діяльності (Словарь... 1991, с. 552). Ім'я ДОРОЖЬ («Дорож») знаходимо в Першому Новгород-

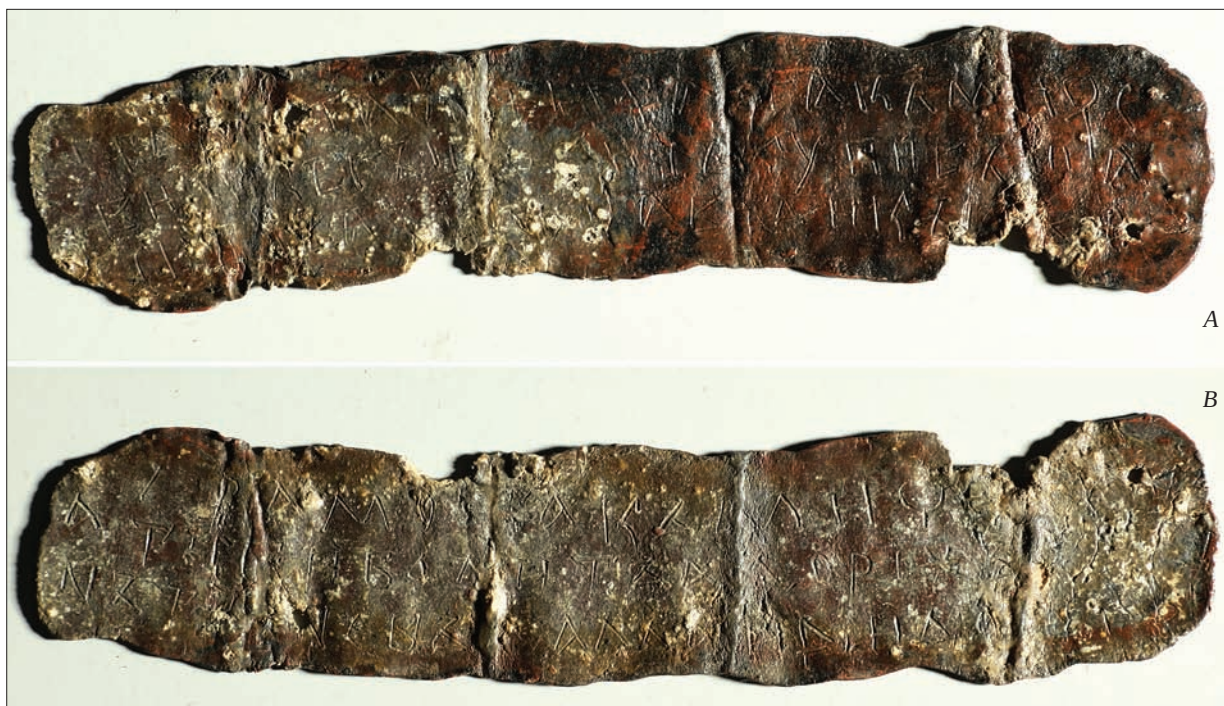

Рис. 6. Свинцева пластина з написами у розгорнутому стані після реставрації

Fig. 6. The lead plate with inscriptions in the unfolded condition after restoration

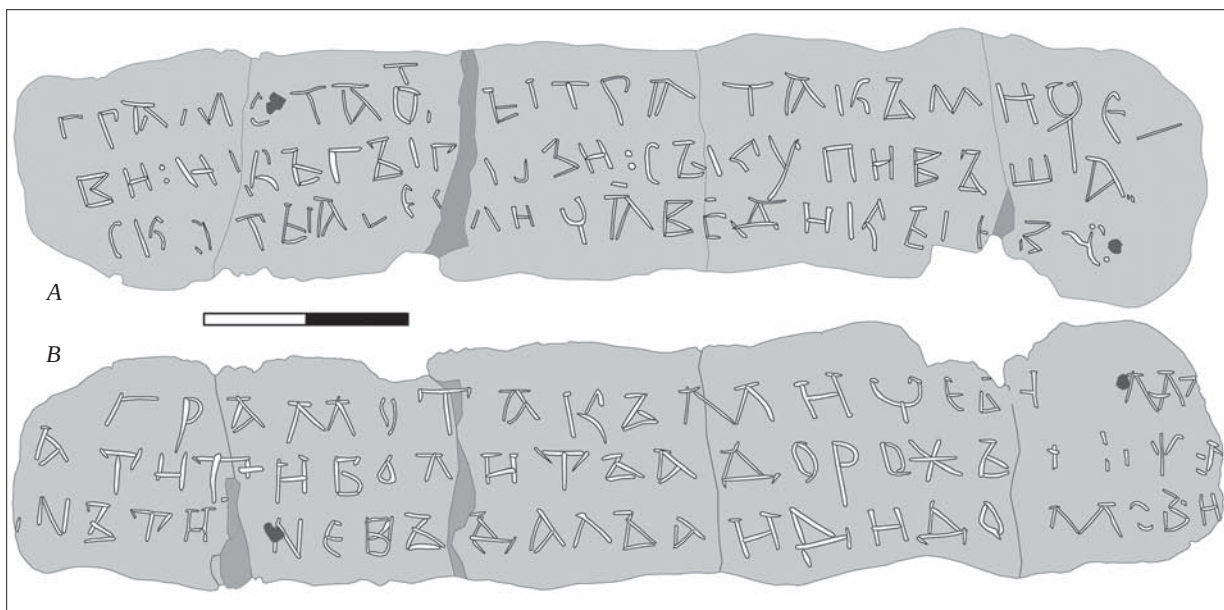

Рис. 7. Промальовки написів на свинцевій пластині

Fig. 7. Sketches of the inscriptions on a lead plate

ському та Суздальському літописах, де ним названо володимирського воєводу князя Юрія Всеволодовича, який здійснював розвідку під час відступу князівського війська з Володимира до Ярославля в 1238 р. (Тупиков 1903, с. 133; ПСРЛ 1928, с. 519). Інші втрачені літери в тексті (ззовні — у третьому слові нижнього рядка, на звороті — у четвертому слові

верхнього рядка та в п'ятому середнього рядка) реконструюються більш-менш вірогідно за контекстом:

грамота отъ Хытра(?) та къ Мичеви и къ Гырлови(?): ськупивъша скоты, а без Мича ведеи Кыеву // «грамота від Хитра і Мічеви, і Гирлови: коли вдвох збереже докупити худобу, без Міча жени її до Києва»,

грамота къ Мичеви: се(?) млатцыи(?) болить, а Дорожъ ти(?) псаль(?), нъ ти не въдалъ, а иди домови // *«грамота Мичеви: за-раз обмолотник хворіє, а Дорожъ тобі писав, але тобі не передав, тож мусиш йти додому»*⁵.

Перш ніж детальніше інтерпретувати прочитаний текст свинцевої грамоти з Полонного, звернімося до мовних і палеографічних особливостей цього документа. Текст грамоти на обох її боках виконано т. зв. наддіалектною або стандартною формою давньоруської мови, яку до-

⁵ Прийменник БЕЗ (граматично припустимим є також давньоруське написання БЕС) реконструюється в нижньому рядку тексту на зовнішній поверхні грамоти за змістом та узгодженням у словосполученні, до якого він належить. Можлива відсутність кінцевого «єра» (-ѣ) в цьому прийменнику також є досить поширеною (Срезневский 1893, с. 64-68). Реконструкції модальної частки або прислівника СЕ у значенні «ось» або «зараз» (Срезневский 1912, с. 347-348), а також займенника ТИ («тобі») на звороті грамоти є доволі гіпотетичними й зумовлені текстовим змістом. Вони, в принципі, можуть бути замінені якимись іншими, не менш відповідними змісту допоміжними словами.

слідники вважають київською говіркою XI—XIV ст. (Зализняк 2004, с. 5). У тексті практично відсутні церковнослов'янізми, хоча окремі граматичні норми саме старослов'янської літературної мови в ньому є. Зокрема, це проявляється у застосуванні в двоїні дієприслівника СЪКУПИВЪША (від СЪКУПИТИ у значенні «зібрати до купи») або вживання прислівника ДОМОВИ у значенні «додому» (Срезневский 1893, с. 702; 1912, с. 728). Утім, звичайно, низка питань, пов'язаних із мовними особливостями зазначеного документа, потребує більш детального вивчення, тож лінгвістичному аналізу цієї грамоти планується присвятити окрему публікацію.

Палеографічні особливості тексту зі свинцевої грамоти з Полонного, виконаного кириличним півуставом, дозволяють стверджувати, що написи на зовнішньому її боці та звороті були зроблені різними людьми. Найяскравіше це проявляється у відмінностях у накресленні графем А, И, К, М, Р,

Таблиця 1. Палеографічне датування напису на зовнішній стороні грамоти

Table 1. Paleographic dating of the inscription on the outer side of the lead plate

Графеми	Графічні моделі	Палеографічне датування	
Г	3: без бічної засічки	1025 – (1140 – 1220) – 1450	?
Р	II: петля кутом вгору	(1025 – 1280) – 1380	
Р	9а: петля широко відкрита зі зломом	1120 – 1280	
Р	9б: петля широко відкрита округла	1140 – 1300	
Р	11: літера цілком у рядку	1025 – (1120 – 1320) – 1410	
А	Іб: основний вигляд, пласкі вгорі	(1025 – 1400) – 1450	
А	ІІб: опуклі, пласкі вгорі	(1100 – 1410) – 1450	
А	1: покриття	(1025 – 1280) – 1320	
А	2: верхня засічка	(1025 – 1320) – (1380) – 1450	
Т	2: без бічних засічок	1025 – (1120 – 1300) – 1450	
О	2: пласкі вгорі	1025 – 1360	
Ы	II: без перетинки	1100 – (1300 – 1450)	
Ъ	2: відкрита петля	(1025 – 1200) – 1240	
І	Іа: прості, без засічок	(1025 – 1220) – 1450	
І	ІІб: прості з засічками	(1025 – 1300) – 1450	
К	1: великий верх, коротка ніжка	(1025 – 1200) – 1280	
Ч	Іа: верхівка у вигляді чаші або келиха	(1025 – 1380) – 1410	
В	Іа: перелом, що торкається щогли	(1025 – 1220) – 1320	
В	ІІб: перелом, що не торкається щогли	(1025 – 1340) – 1400	
Ш	II: піднята платформа	(1025 – 1240) – (1400) – 1450	
Д	1: покриття	(1025 – 1280) – 1360	
У	4: літера цілком в рядку	1025 – (1140 – 1300) – 1450	
У	6: спинка з фігурним завершенням	1025 – (1180 – 1300)	
графіка	розподільні дві точки (:) написання У після приголосної	(1025 – 1320) – (1400) – 1450	
графіка	написання У після приголосної	1100 – (1220 – 1450)	
мова	редуковані Ъ збережені	1025 – 1220	
мова	редуковані Ъ без прояснення	1025 – 1200	
мова	двоїна у дієслові	1025 – 1260	
мова	іменники у давальному відмінку на -ОВИ, -ЕВИ	(1025 – 1120) – (1220) – 1300	
мова	написання КЫЕВУ замість КЪ КЫЕВУ	1025 – 1180	
формуляр	вживання іменника ГРАМОТА	1025 – 1180	
формуляр	вживання звороту «...ОТЬ ... КЪ...»	1025 – 1400	
	Палеографічне датування тексту	1140 – 1180	

Т, Ч, Ї⁶, а також підтверджується невеличкою розбіжністю в палеографічному датуванні обох частин грамоти: для зовнішнього боку датування визначено в межах 1140—1180 рр., а для зворотного — 1100—1160 рр.⁷ Сукупне палеографічне датування

⁶ На зовнішній поверхні: А — плосковерхі з покриттям, И, М, Т — без засічок, К — із верхньою косою, що перекриває нижню, Р — з відкритою петлею кутом вгору, Ч — у вигляді келиха, Ї — без перетинки. На звороті: А — гостроверхі з покриттям або засічкою, И, М, Т — із верхніми засічками, К — із верхньою косою, що спирається на нижню, Р — із замкнутою округлою петлею, Ч — у вигляді широкої чаші, Ї — з високою перетинкою, «молоточком» та широким покриттям. Означені палеографічні відмінності відображені на окремій світлинці (рис. 8).

⁷ Палеографічний аналіз тексту грамоти виконано за методикою позастратиграфічного датування берестяних грамот, розробленою А. А. Залізником (Залізник 2000). При цьому для тексту на зовнішньому боці виділено 32 хронологічно вагомі графічні моделі та текстові ознаки (табл. 1), серед яких датування в межах 1140—1180 рр. безпосередньо зумовлене трьома з них (накресленням Р із широко відкритою округлою петлею, застосуванням у формулярі слова ГРАМОТА, безприйменниковим написанням КЫЕВУ в значенні «до Києва»). Для тексту на зворотному боці зафіксовано 28 хронологічно вагомих графічних моделей і текстових ознак (табл. 2), із яких датування в межах 1100—1160 рр. безпосередньо зумовлене двома (накресленнями гостроверхої А з опуклою петлею та В із нижньою петлею кутом уперед).

обох частин тексту дозволяє окреслити хронологію знахідки в межах 1140—1160 рр. (тобто близько середини XII ст.), а ймовірно і в ширших межах другої — третьої чвертей XII ст.⁸ Тож, як бачимо, в цілому палеографічне датування знахідки не суперечить хронології її археологічного контексту.

Таким чином, у 2021 р. у м. Полонному було знайдено написаний на свинцевій пластині лист, складений водночас двома авторами-відправниками. Перший із них — чоловік на ім'я Хитр (?) — видряпав на зовнішньому боці пластини основне послання грамоти, яке по суті є розпорядженням до двох робітників або молодших родичів Міча та Гирла (?), що мали разом зібрати докупи худобу, яку після того один із них (Гирл) самостійно мав відігнати до Києва⁹. На звороті

⁸ Більш архаїчна палеографія напису на звороті грамоти може свідчити, що його виконала старша людина, яка навчалася грамоти на 10—20 років раніше, ніж автор тексту на зовнішній поверхні документа.

⁹ Очевидно, автор послання (Хитр) займався скуповуванням і перепродажем великої рогатої худоби. Принаймні саме в цьому значенні в грамоті використано іменник СКОТЫ (Срезневский 1912, с. 387), оскільки до нього застосовано дієслово ВЕДИ, неможливе для тлумачення цього самого іменника в значенні «троші або майно» (Там само, с. 388).

Таблиця 2. Палеографічне датування напису на звороті грамоти.

Table 2. Paleographic dating of the inscription on the outer side of the lead plate

Графеми	Графічні моделі	Палеографічне датування	
Г	3: без бічної засічки	1025 – (1140 – 1220) – 1450	
Р	1а: округла петля та пряма щогла	(1025 – 1320) – 1360	
А	1а: опуклі, гостроверхі	1100 – 1450	
А	1: покриття	(1025 – 1280) – 1320	
А	2: верхня засічка	(1025 – 1320) – 1380) – 1450	
М	2: верхні засічки	(1025 – 1280) – 1450	
К	3б: верхня засічка на короткій щоглі	(1025 – 1410) – 1450	
Ъ	1: петля кутом вперед	1025 – 1200	?
И	1а: довгі верхні засічки	(1025 – 1300) – 1450	
И	1б: короткі верхні засічки	(1025 – 1400) – 1450	
Ч	1а: верхівка у вигляді чаші або келиха	(1025 – 1380) – 1410	
Ц	4: літера цілком в рядку	1025 – (1160 – 1300) – 1450	
Ы	1а: висока перетинка	(1025 – 1280) – 1400	
Ы	2: «молоточок» та широке покриття	(1025 – 1140) – 1200	
Б	2: відкрита петля	(1025 – 1240) – 1380	?
Л	1: покриття	(1025 – 1280) – 1360	
Л	2: верхня засічка	(1025 – 1380) – 1450	
Д	2: верхня засічка	1025 – 1400	
Ж	1а1: пряма зірка	(1025 – 1120) – 1200	
В	1б: перелом, що не торкається щогли	(1025 – 1340) – 1400	
В	IV: розгалуження	1025 – (1280 – 1400) – 1450	
В	1: нижня петля кутом вперед	1025 – 1160	
графіка	Ъ > Ъ	(1025 – 1140) – 1180	?
мова	редуковані Ъ збережені	1025 – 1220	
мова	редуковані Ъ без прояснення	1025 – 1200	
мова	іменники у давальному відмінку на -ОВИ, -ЕВИ	(1025 – 1120) – 1220) – 1300	
мова	написання дієслова ВЪДАТИ	(1025 – 1280) – 1400	
формуляр	вживання іменника ГРАМОТА	1025 – 1180	
	Палеографічне датування тексту	1100 – 1160	

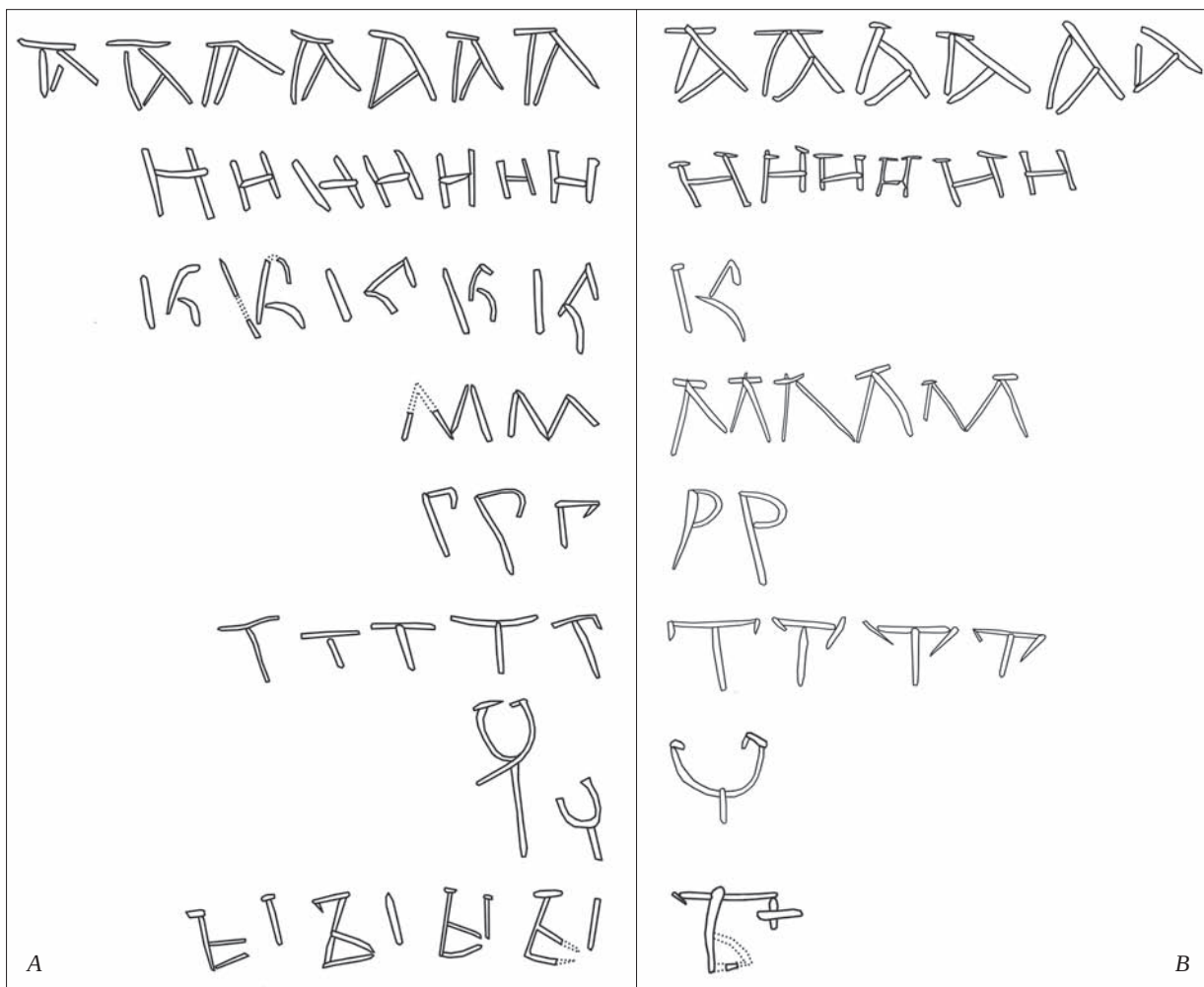

Рис. 8. Відмінності у начерках деяких графем на зовнішній (А) та зворотній (В) сторонах свинцевої пластини
Fig. 8. Differences in the sketches of some graphemes on the outer (A) and reverse (B) sides of the lead plate

пластини інший автор, що лишився безіменним, зробив приписку-доповнення, адресоване самому лише Мічеві, у якому інформував останнього про хворобу робітника, задіяного в обмолоті на жнивах (?), і необхідності у зв'язку з цим адресатові грамоти повернутися додому¹⁰. На нашу думку, у грамоті-«приписці» також фігурує повідомлення, що це є не перший лист до Міча з цього приводу, але попередній, написаний яки-

мось Дорожем, за невідомих обставин не був переданий ним адресатові¹¹.

Отже, грамота з Полонного є типовим зразком давньоруського ділового письма, приклади якого раніше спостерігалися в берестяних грамотах XI — XIV ст., знайдених у великій кількості в Новгороді (понад 1100 екземплярів), а в менших обсягах — у Москві, Пскові, Смоленську, Вітебську тощо і навіть в українському Звенигороді (3 фрагменти). Текст грамоти з Полонного, крім розпоряджень підлеглим, містить інформацію про певні господарські і навіть побутові подробиці з життя якоїсь давньоруської родини XII ст.: торгівлю худобою, хворобу робітника, за-

¹⁰ Особливої уваги заслуговує дієслово БОЛИТЬ (у третій особі однини теперішнього часу), написане з прикінцевим «єр», а не «єрь», як мало би бути (Словарь... 1988, с. 294-295). Імовірно, це є свідченням застосованої в тексті на звороті грамоти одноєрової (виключно через Ъ) системи запису. За визначенням А.А. Залізняка давньоруські одноєрові тексти (тобто такі, в яких Ъ записано через Ь) датуються не пізніше 1180 р., що цілком відповідає запропонованій нами хронології грамоти з Полонного (Залізняк 2000, с. 276-277). Крім того, одноєрова система письма є додатковим свідченням на користь різниці в почерках на різних сторонах грамоти, оскільки в тексті на зовнішньому її боці в кількох випадках використано накреслення графеми Ъ через «єрь».

¹¹ Відсутність імені відправника в грамоті-приписці, можливо, свідчить, що ця частина послання мала авторство того ж Хитра, але була надиктована комусь іншому, хто й викарбував сам текст на звороті пластини. Цікаво, що автор цього тексту у слові ВЪДАЛЪ спочатку замість В написав П, напевно, збираючись вжити дієслово ПОДАЛЪ (або ПЕРЕДАЛЪ), однак відразу виправився.

йнятого на жнивах, негаразди у відправленні кореспонденції тощо. При цьому важко точно встановити, де саме було написано грамоту. Якщо вважати, що кореспонденція чомусь не була відправлена, таким місцем могло бути саме Полонне, але не можна виключати, що відправник її написав, перебуваючи в Києві, де він очікував на худобу, яку йому мали привести підлегли. Це могло бути також якесь інше поселення, при цьому Київ у грамоті було позначено лише як адресу призначення в операції з худобою, а Полонне могло бути пунктом, у якому здійснювалося збирання худоби, або ж було проміжним містом, де грамота опинилася транзитом. У будь-якому випадку, з огляду на місце знахідки та зафіксований у ній топонім, можна припустити, що листування, як і згадані в грамоті операції з худобою, відбувалися в межах Київського князівства XII ст., а стан, у якому грамоту було знайдено, свідчить, що адресати не отримали її або принаймні не встигли розгорнути та прочитати¹².

¹² Не можна виключати й такої версії: написана в Полонному, ця грамота не була відправлена адресатам через облогу міста у 1169 р., коли половці «*пригъхаша к Полному къ стѣи Бѣѣ граду к десятиному . и к Стѣмъчю . и вѣша села безъ оутеча . с людми . с мужи и с женами . конѣ . и скотѣ . и вѣцѣ погнаша в Половцѣ*» (ПСРЛ 1927, с. 358).

Винокур, І. С., Мереї, В. П. 1996. Археологічні дослідження в м. Полонному (1992—1993 рр.). *Місту Полонному — 1000 років*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Полонне, Україна, 15—17 червня 1995 р. Полонне, с. 8–20.

Голуб, В. 2022. *Паспорт реставрації археологічного предмету — свинцева пластинка з написом (грамота?)*. Київ (на правах рукопису).

Зализняк, А. А. 2000. Палеография берестяных грамот. В: Янин, В. Л., Зализняк, А. А. *Новгородские грамоты на бересте*. Т. X. Москва: Русские словари, с. 134–429.

Зализняк, А. А. 2004. *Древненовгородский диалект*. 2-е изд., доп. Москва: Языки славянской культуры.

Луцук, І. 2020. Звенигородська берестяна грамота № 2: відкриття, прочитання, інтерпретації. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 24. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, с. 361–372. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2020-24-361-372>

Нечитайло, П., Тимчук, Д., Омельченко, О., Ярославська, Т., Дрегалю-Соколовський, О., Дацик, О. 2020. Дослідження підземних споруд у м. Полонне по вулиці Пушкіна. *Археологічні дослідження в Україні 2019*. Київ: Інститут археології НАН України, с. 322–325.

ПСРЛ *Полное собрание русских летописей*. 1927—1928. Т. 1: Лаврентьевская летопись. Вып. 2—3. Ленинград: Изд-во Академии Наук СССР.

Такими є попередні результати вивчення свинцевої грамоти XII ст., знайденої в м. Полонному Хмельницької обл. 2021 р. Безумовно, дослідження цього унікального артефакту мають бути продовжені, і це стосується не лише лінгвістичних особливостей зафіксованого на ньому тексту. Стосовно важливості мовознавчого аналізу тексту грамоти, зазначимо, що відомі лінгвісти Олексій Гіппіус та Дмитро Січінава запропонували замість МЛАТЦЫИ БОЛИТЬ читати МАТИ ТИ БОЛИТЬ у сенсі «мати-но хворіє», що є цілком ймовірним та граматично досконалим варіантом, за який автори висловлюють щиру вдячність колегам. Цікаві результати можуть дати хіміко-технологічні дослідження складу свинцевого сплаву, із якого виготовлено носій грамоти. Потрібно також здійснити детальну макрозйомку грамоти, оскільки складається враження, що на її поверхні збереглися дрібніші кириличні знаки від тексту, написаного раніше та знищеного під час вторинного використання свинцевої пластини. Нарешті, подальші археологічні розвідки в самому Полонному можуть сприяти з'ясуванню, до якої саме частини стародавнього міста належала ділянка, де було знайдено грамоту тощо, а відповідно, й зрозуміти обставини її появи в стародавньому місті.

Ридуш, Б. Т., Нечитайло, П. А. 2010. Исследование искусственных подземных полостей в г. Полонное Хмельницкой области, Украина. *Спелеология и спелеология: развитие и взаимодействие наук*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Набережные Челны, РФ, 2009. Набережные Челны, с. 253–256.

Словарь древнерусского языка (XI—XIV вв.). 1988. Т. I. Москва: «Русский язык».

Словарь древнерусского языка (XI—XIV вв.). 1991. Т. IV. Москва: «Русский язык».

Соболевский, А. И. 1888. *Лекции по истории русского языка*. Киев.

Сотиров, И. 2004. Монетосеченето на цар Мичо (Миче)—«Симеона цара» и събитията в България през 1256—1263 г. *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 1. София: Национален археологически институт с музей; Българска академия на науките, с. 117–136.

Срезневский, И. И. 1893, 1902, 1912. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным источникам*. Т. 1—3. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук.

Тупиков, Н. М. 1903. *Словарь древнерусских личных собственных имен*. Санкт-Петербург: Типография И. Н. Скороходова.

Надійшла 11.11.22

Tymur A. Bobrovskiy¹, Pavlo O. Nechytailo², Victor M. Holub³, Dmytro V. Tymchuk⁴

¹ PhD, Senior Research Fellow, National Reserve «Sofia Kyivska», ORCID 0000-0002-3221-4279, bobrovskij@ukr.net

² PhD, State Enterprise Research Centre "Ukrainian Protective Archaeological Service" at the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID: 0000-0002-6849-2705, kparchaeology@gmail.com

³ Highest category artist-restorer of the metal items, ORCID: 0000-0003-2162-865X, dove66@ukr.net

⁴ Technical director of the Kamianets-Podilskyi architectural-archaeological expedition, State Enterprise Research Centre "Ukrainian Protective Archaeological Service" at the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, nadto@ukr.net

FIND OF AN ANCIENT RUS LEAD LETTER AT POLONNE IN KHMELNYTSKYI OBLAST

In 2021, during the excavations at one of the settlements of the chronicle city Polonne, belonging to the Kyiv principality (modern Polonne city, Khmelnytskyi Oblast), in an object of the 12th century, a lead plate rolled into a scroll was found.

As a result of the restoration, the plate was cleaned of dirt and oxides, unfolded and fixed. At the same time, Cyrillic texts were found on both sides of the plate. Further study of the texts made it possible to identify the find as a letter on a lead item, with two messages written on it in the Ancient Rus (Ancient Kyiv) language.

The text of the message on the front side is read as "A letter from Khytr(?) to Mich and Gyrl(?): having gathered the cattle together, and without Mich lead to Kyiv". On the back — "A letter to Mich: now the one who was engaged as a thresher is sick, and Dorozh wrote you, but didn't give it to you, so go home". The content of both letters was interpreted by the authors as an order from a certain entrepreneur to his employees to collect the cattle and transport it to Kyiv, with a note addressed to one of the employees, explaining the need for him to return back home to replace a sick worker who threshed grain.

Paleographic analysis allows establishing that the texts on different sides of the charter were written by different people, and their dating can be determined within the second — third quarters of the 12th century. The letter from Polonne city is the fourth find among Ancient Rus non-parchment documents in Ukraine and the third one among the lead letters of the 12th — 13th centuries in Eastern Europe.

Keywords: Kyiv principality, Ancient Rus epigraphy, Cyrillic paleography, birch and lead letters.

References

- Vynokur, I. S., Mehei, V. P. 1996. Arkheologichni doslidzhennia v m. Polonnomu (1992—1993 pp.). *Mistu Polonnomu — 1000 rokiv. Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Polonne, Ukraina, 15—17 chervnia 1995 r. Polonne, p. 8-20.
- Holub, V. 2022. *Pasport restavratsii arkeolohichnoho predmetu — svyntseva plastynka z napysoom (hramota?)*. Kyiv (on the rights of the manuscript).
- Zalizniak, A. A. 2000. Paleografia berestianych gramot. In: Yanin, V. L., Zalizniak, A. A. *Novgorodskie gramoty na bereste*. T. X. Moskva: Russkie slovari, p. 134-429.
- Zalizniak, A. A. 2004. *Drevnenovgorodskii dialekt*. 2-izd., dop. Moskva: Yazyki slavianskoi kultury.
- Lutsyk, I. 2020. Zvenyhorodska berestiana hramota no. 2: vidkryttia, prochyttannia, interpretatsii. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 24. Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, p. 361-372. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2020-24-361-372>
- Nechytailo, P., Tymchuk, D., Omelchenko, O., Yaroslavskaya, T., Drehalo-Sokolovskiy, O., Datsyk, O. 2020. Doslidzhennia pidzemnykh sporud u m. Polonne po vulytsi Pushkina. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019*. Kyiv: Instytut arkeolohii NAN Ukrainy, p. 322-325.
- (PSRL) *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 1927—1928. T. 1: Lavrentevskaia letopis. Vyp. 2—3. Leningrad: Izd-vo Akademii Nauk SSSR.
- Ridush, B. T., Nechitailo, P. A. 2010. Issledovanie iskusstvennykh podzemnykh polostei v g. Polonnoe Khmel'nitskoi oblasti, Ukraina. *Speleologiya i Speleotologiya: razvitie i vzaimodeistvie nauk*. Materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii, Naberezhnye Chelny, RF, 2009. Naberezhnye Chelny, p. 253-256.
- Slovar drevnerusskogo yazyka (XI—XIV vv.)*. 1988. T. I. Moskva: Russkii yazyk.
- Slovar drevnerusskogo yazyka (XI—XIV vv.)*. 1991. T. IV. Moskva: Russkii yazyk.
- Sobolevskii, A. I. 1888. *Lektsii po istorii russkogo yazyka*. Kyiv.
- Sotirov, I. 2004. Monetosecheneto na tsar Micho (Miche) — "Simeona tsara" i subytiata v Bulgaria prez 1256-1263 g. *Numizmatika, sphragistika i epigraphika*, 1. Sophia: Natsionalen arkeologicheskii institut s muzey; Bulgarcka academia na naukite, p. 117-136.
- Sreznevskii, I. I. 1893, 1902, 1912. *Materialy dlia slovaria drevnerusskogo yazyka po pismennym istochnikam*. T. 1-3. Sankt-Peterburg: Tipografiia Imperatorskoi Akademii Nauk.
- Tupikov, N. M. 1903. *Slovar drevnerusskikh lichnykh sobstvennykh imen*. Sankt-Peterburg: Tipografiia I. N. Skorokhodova.

© Д. Г. ДЯЧЕНКО* 2022

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ Т-ПОДІБНОГО РОГОВОГО ВИРОБУ З МОГИЛЬНИКА ОСТРІВ

Статтю присвячено Т-подібному роговому контейнеру з поховання 37 західнобалтського могильника Острів у Пороссі. Розглянуто історію вивчення, ареал поширення, хронологію та інтерпретацію функціонального призначення цієї категорії предметів.

Ключові слова: Поросся, могильник Острів, кінець X — початок XII ст., військове спорядження, роговий контейнер.

Із 2017 р. Архітектурно-археологічна експедиція Інституту археології НАН України проводить планомірні дослідження комплексу пам'яток давньоруського часу поблизу сіл Острів та Сухоліси в Білоцерківському р-ні Київської обл. Пріоритетним напрямом є археологічне вивчення ґрунтового могильника Острів, розташованого на високій надзаплавній терасі правого берега р. Рось.

Пам'ятка унікальна тим, що репрезентує ізольований у часі й просторі синкретичний речовий комплекс групи вихідців із Південно-Східної Балтії, у першу чергу — представників західнобалтських племен куршів, прусів і скальвів. Загальний історичний та археологічний контексти свідчать, що поява цієї популяції на південних кордонах Давньої Русі могла відбутися в 30—40-і рр. XI ст. Група зберігала свою особну матеріальну культуру нетривалий час, очевидно, припинивши існування до початку XII ст.

Однією з особливостей пам'ятки є високий ступінь мілітаризації громади, яка залишила могильник: предмети озброєння були виявлені в 25 чоловічих інгумаціях із 99 загалом досліджених поховальних комплексів протягом 2017—2021 рр. Зброя та характеристики її тактичного застосування вже були представлені науковій спільноті (Baranov, Ivakin 2018). Не менш цікавими видаються й окремі категорії

військового спорядження, зокрема матеріали поховання 37, яке було досліджене 2018 р.

Захоронення здійснено за типовим для могильника Острів поховальним обрядом: кістяк чоловіка 20—25 років лежав випростано на спині, з витягнутими руками й ногами, головою орієнтований на північ із невеликим відхиленням на схід (рис. 1: 1). Оскільки поховання було неглибоко (0,35 м від сучасної денної поверхні) запущене в потужні нашарування пізньоримського та ранньослов'янського часу, решток поховальної споруди та контури поховальної ями простежити не вдалося (рис. 2: 1). Активне розорювання території могильника й активність грабіжників із металодетекторами спричиняють численні пошкодження поховальних комплексів. На жаль, не стало винятком і поховання 37: грабіжницька яма праворуч від стегнової кістки понівечила покладене тут при захороненні небіжчика вістря сулиці (рис. 2: 3). Пошкодженням виявилось й калачеподібне кресало, дрібні уламки якого зафіксовано вздовж стегнової кістки на глибині 0,2 м (рис. 2: 5). У ногах спочилого розташовувався точильний брусок видовженої прямокутної форми з рожевого сланцю (рис. 2: 4) та гомілкova куряча кістка — рештки заупокійної їжі (рис. 1: 1). Поруч із ними зафіксовано доволі незвичний масивний предмет — рогову ємність (рис. 1: 2), яку автори першої публікації інтерпретували як релікварій (Баранов, Івакін 2020, с. 307).

Ємність, або контейнер Т-подібної форми, виготовлено з нижньої частини розгалуження рогу благородного оленя. Технологічний процес передбачав зрізання верхньої шорсткої поверхні рогу, видалення губчастої кісткової тканини та полірування міцної компактною кістковою тканиною (Сергєєва 2015, с. 75-76). Таким чином отримували доволі легкий (190 г.) виріб зі значним внутрішнім об'ємом, твердими й тонкими стінками. Відстань між двома повздовжніми розсохами становить 13,3 см, між верхнім отвором і твердою стінкою предмета — 11,3 см. Бічні отвори не симетричні:

* ДЯЧЕНКО Дмитро Геннадійович — молодший науковий співробітник відділу археології Києва, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0003-2849-7381, ostrivproject@gmail.com

Рис. 1. Поховання 37. Польові фото: 1 — загальний вигляд; 2 — місце розташування рогового контейнера; 3 — рештки залізної пластини і тканини.

Fig. 1. Burial no. 37. Field photos: 1 — general view; 2 — location of the antler item; 3 — remains of an iron plate and fabric.

діаметр більшого — 4,7 см, меншого — 4 см, верхнього — 2,8 см. Біля краю останнього розташовувалися два просвердлені дрібні отвори, здійснені для фіксації покритишки з органічних матеріалів із подальшим підвішуванням до пояса за допомогою мотузки (рис. 3: 1). Інші отвори були перекриті більш щільно, що виключало можливість їх регулярного відкриття: при розчистці комплексу, біля меншого бічного отвору виробу було виявлено залізну пластину (рис. 3: 2), а також — залишки тканини (рис. 3: 3), в яку та була загорнута. Хоча пластина деформована, цілком логічно припустити, що за формою вона повторювала обрис отвору.

Знахідка контейнера незвична тим, що таких предметів поки що не виявлено на території Південно-Східної та Східної Балтії. Не характерні вони й для Південної Русі X—XIII ст.: усі відомі нині рогові ємності пов'язані з давньоруським містом Воїнь, розташованим при впадінні р. Сули в р. Дніпро, територія якого тепер повністю затоплена водами Кременчуцького водосховища (Довженко, Гончаров, Юра 1966, с. 80, 140, табл. XXIII). Наявність у Воїн-

ській Греблі незавершених екземплярів дозволила М. С. Сергєєвій визначити цей пункт як виробничий осередок і пов'язати з ним роговий контейнер зі зображенням княжого знаку Рюриковичів, виявлений під час досліджень давньоруського городища біля с. Жовнин — літописного міста Желні (Сергєєва 2012, с. 143). У зв'язку зі знахідкою останнього С. Р. Кілієвич повідомляла про подібний контейнер із розкопок Вишгородського городища (Кілієвич 1965, с. 193), однак, окрім цієї короткої згадки, будь-яка інформація про предмет нині відсутня.

На території Північної Русі виявлено лише два контейнери Т-подібної форми, обидва походять із культурних нашарувань Новгород: перший датований XI—XII ст. (Фараджєва 2009, с. 59, рис. 4: 3), другий — XIII ст. (Колчин и др. 1985, с. 98, рис. 183). Один екземпляр походить з курганного могильника Навасьолкі, розташованого в Північно-Західній Білорусі, матеріали котрого зберігаються в зібраннях Державного археологічного музею у Варшаві, однак чіткої інформації про археологічний контекст та його датування наразі немає (Piaszykówna 1951, s. 119, рис. 3; Плавінські 2022, с. 37, с. 157, іл. 41: 3).

Поза межами давньоруських земель такі артефакти трапляються значно частіше. Нині найповніший каталог створив Я. Горецький; він складається з понад 110 екземплярів. Т-та Y-подібних рогових контейнерів та їх заготовок, що хронологічно охоплюють кінець VII—XIII ст. (Górecki 2005). Окрім того, існує чимало праць, присвячених комплексному вивченню контейнерів із території середньовічної Європи (Schulze-Dörrlamm 2001; Kavánová 1995; Profantová 1992; Becker 1989; Dostał 1981).

Вважається, що масова поява рогових ємностей у Європі пов'язана з переселенням у Паннонську рівнину авар (Profantová 1992, S. 640). Дійсно, для кочових народів євразійських степів традиція виготовлення контейнерів та ремінних розподільовачів із рогу оленя характерна з давніх часів (Schäfer 2010, S. 307-318). У літературі побутує думка, що найдавнішим зразком є знахідка Y-подібного виробу з поховання 99 Дирейстурського могильника в західному Забайкаллі, що датується I ст. до н. е. (Давыдова, Миняев 1993, с. 56, 64, рис. 5: 2). Існують аналогії й серед сарматських старожитностей (Глебов, Иванов 2007, с. 163).

На противагу цьому наводяться факти виготовлення рогових контейнерів уже на початку I тис. н. е. в римській Британії (Schulze-Dörrlamm 2001, s. 530). Крім того, наголошується на відсутності таких виробів у ранньоаварських похованнях та їх появи в захороненнях середньоаварського періоду на території колишніх римських провінцій в Подунав'ї, де на кінець VII ст. все ще проживало романізоване населення. На підтвердження цієї думки наводять екземпляри, орнаментовані в стилі середземноморської зображальної традиції (Schulze-Dörrlamm 2001, S. 532-533).

Враховуючи те, що такі вироби трапляються на території Європи ще в праісторичні часи (Trantalidou, Andreasen 2015, p. 55-57), варто зробити висновок, що зручна для обробки форма рогу благородного оленя сприяла активному використанню цієї сировини для людських потреб упродовж багатьох епох. Тому цілком логічно припустити, що такі ємності були відомі як ранньосередньовічному населенню Європи, так і прийшлому тюркському етносу. Водночас міграція авар могла сприяти стрімкому підвищенню попиту на подібні вироби.

Аналізуючи відомі на 1992 р. знахідки, Н. Профантова розділила їх на чотири культурно-хронологічні й територіальні групи

(Profantová 1992, S. 714). До першої вона віднесла екземпляри, виявлені в аварських похованнях VII—VIII ст., визначивши їх як найчисельнішу та найдавнішу групу. Проте вже на рубежі VII—VIII ст. T-подібні контейнери з'являються у слов'янських кремаціях (Protase 2005, p. 95, pl. XXVII; Kavánová 1995, S. 190), а їх виробництво фіксується в нашаруваннях останньої третини VII — початку VIII ст. в Мікульчице (Kavánová 1995, S. 188).

Знахідки із західнослов'янських пам'яток, насамперед із укріплених поселень Середнього Подунав'я, увійшли в групу II, за Н. Профантовою. Найбільший осередок — Мікульчице, де було виявлено 32 контейнери та їх заготовки. Переважна більшість екземплярів датувалися IX ст., хоч, як уже було зазначено, траплялися й більш ранні вироби. T-подібних ємностей тут виявлено 13 одиниць (Kavánová 1995, S. 184-185, 187).

Із впливом великоморавського осередку пов'язують подальше поширення контейнерів на території Європи. На це вказує географія знахідок та зв'язок орнаментальних сюжетів (Górecki 2005, s. 117-125). Так, із ними пов'язана група III, що локалізується на східному узбережжі Адріатичного моря, переважно в південнослов'янських поховальних пам'ятках Далмації IX ст. (Schulze-Dörrlamm 2001, S. 550, Abb. 11; Górecki 2005, s. 116), а також група IV: вироби IX — початку X ст. з Великопольщі (Florkiewicz, Wołoszyn 2018, s. 462) та більш пізні ємності із межиріччя Ельби й Одери (Herrmann 1985, S. 281, Biermann 2008, S. 253-254). Поодинокі знахідки в VIII — першій половині X ст. трапляються й поза межами окреслених груп (Górecki 2005, s. 114, рис. 11).

У той самий хронологічний проміжок традиція використання рогових контейнерів цілком самостійно розвивалася в ареалі салтовомаяцької культури, що також свідчить на користь теорії про їх кочівницьке походження (Семенов-Зусер 1952, с. 282, рис. 5; Плетнева 1962, с. 250, рис. 6; Гадло 1968, с. 222, рис. 1; Красильников 1979, с. 82; Флєрова 2001, с. 104-106; Флєрова, Флєров 2005, с. 56-58; Глебов, Иванов 2007, с. 158-160; Колода 2012, с. 332-339; Гриб 2014, с. 319-332).

Цікаво, що протягом X ст. кількість рогових ємностей стрімко скорочується як у Центральній, так і в Південно-Східній Європі, що дозволяє визначити основні осередки виробництва та використання синхронних острівсько-му зразку екземплярів.

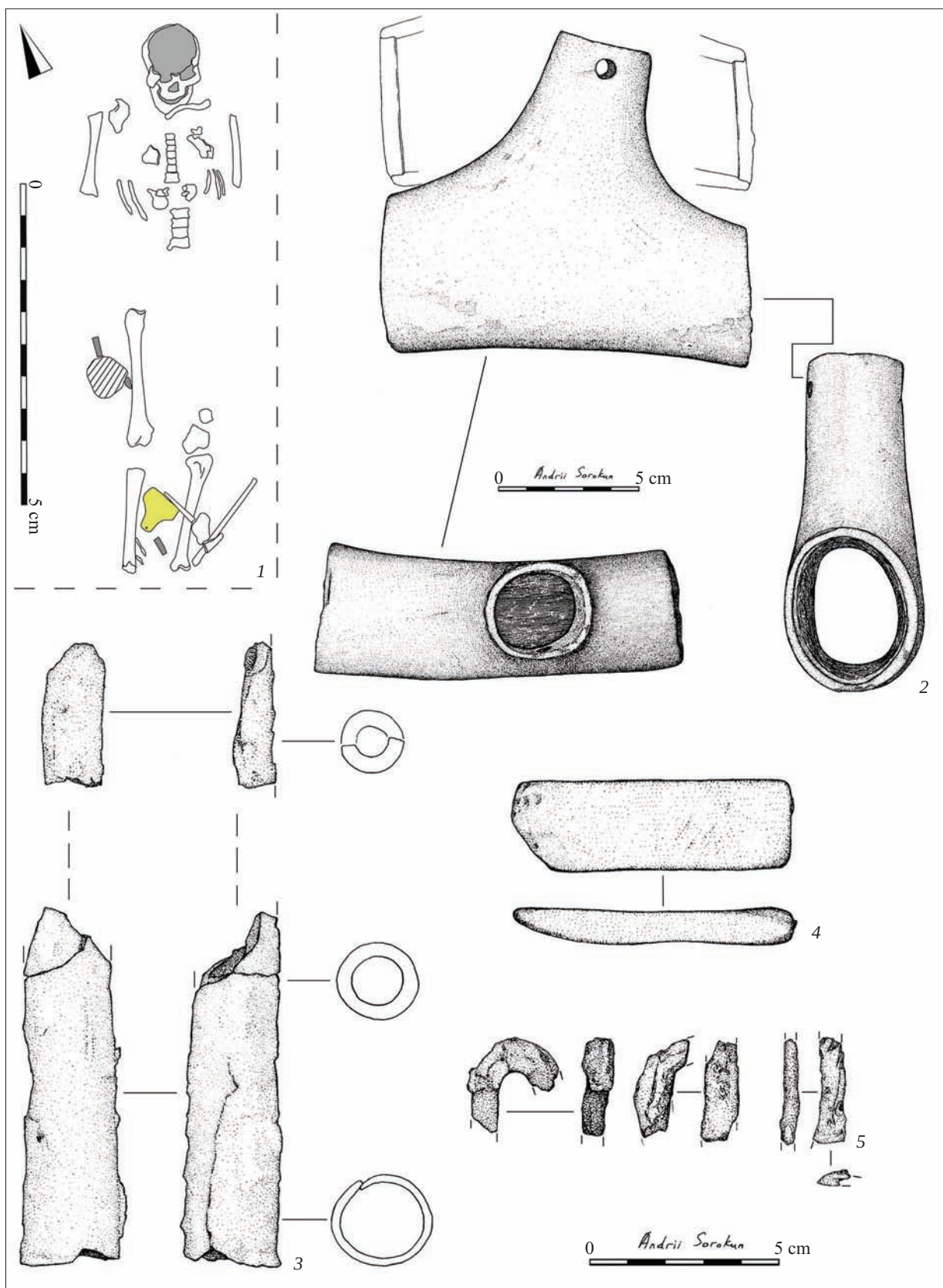

Рис. 2. Поховання 37. Рисунки: 1 — креслення; 2 — роговий контейнер; 3 — вістря сулиці; 4 — точильний брусок із рожевого сланцю; 5 — калачеподібне кресало.

Fig. 2. Burial no. 37: 1 — a drawing; 2 — a container; 3 — fragments of pilum; 4 — a rectangular sharpening stone of pink slate; 5 — a bowed steel.

Найбільший попит на Т-подібні роги-ві контейнери в Х—ХІІ ст. існував серед західнослов'янського населення в межиріччі Ельби та Одери, на півночі сучасної Німеччини (Schulze-Dörrlamm 2001, S. 550, Abb. 11). На укріплених поселеннях і поблизу них виявлено близько двох десятків Т-подібних ємностей із рогу (Górecki 2005, s. 105-107, Biermann 2008, S. 253-254). Найбільшим осередком є Берлін-Шпандау, де зафіксовано п'ять контейнерів та п'ять напівфабрикатів (Becker 1989, S. 101-142). Крім того, заготовки виявлені в Фергітці, Лихуві, Кетціні, Варені та Волліні (Tesch 2007, p. 235). Із цими виробничими центрами пов'язують єдину нині відому знахідку в Скандинавії, виявлену в Сигтуні у шарі ХІ ст., оздоблену в стилі Маммен (Tesch 2007, p. 228, fig. 2, 3). Другою половиною ХІІ ст. датований відомий роговий контейнер, прикрашений рельєфним зображенням двох драконів, що був знайдений в 1874 р. при археологічних дослідженнях південніше кафедрального собору Пресвятої Богородиці в Ерфурті (Schulze-Dörrlamm 2001, S. 538-540, Abb. 6).

На території Польщі серед старожитностей кінця Х—ХІІ ст. зафіксовано не менше шести Т-подібних ємностей: неорнаментований контейнер із відкритого поселення поблизу городища Чермно (Florkiewicz, Wołoszyn 2018, s. 459-461, гус. 2: 1—2), прикрашений плетеним декором із городища Заводз'є (Piaszykówna 1950, s. 116), неорнаментована заготовка з городища Ополе (Bukowska-Gedigowa 1986, s. 132, гус. 51: 1), декорований тасьмою та трилисником із городища Санток (Górecki 2005, s. 108). Ще два контейнери виявлено поблизу західного мосту в Острові Ледницькому (Kola, Wilke 2000, s. 94).

У Нижньому Подунав'ї відомо нині три екземпляри. Кінцем Х—ХІІ ст. датований Т-подібний контейнер, оздоблений по всій верхній орнаментом «пташине око», що був виявлений при дослідженні Західної брами Внутрішнього міста Пліски. (Михайлов 1974, с. 238, обр. 38). До цього ж періоду належить ємність, прикрашена сітчастим орнаментом, що походить із візантійської фортеці Діногетія поблизу Гарвену (Varnea 1955, p. 113). Заготовка Т-подібного контейнера виявлена в шарах ХІ—ХІІ ст. городища Морешті (Horedt 1978, S. 65, Abb. 5: 3).

У Поволжі в цей час зафіксовано чотири виробу: фрагмент тристулкового контейнера знайдено в шарі ХІ ст. Саркела-Білої Вежі (Фле-

рова 2001, с. 105, 199, рис. 53: 5); три подібні орнаментовані рогові контейнери ХІ—ХІІ ст. походять із Білярського городища — середньовічного міста Булгар (Руденко 2005, с. 73-74, 84, табл. 8: 166, 169—171).

На Таманському півострові під час археологічних досліджень поселення Балка Хрєєва-1 було виявлено Т-подібний контейнер із зображенням княжого знаку Рюриковичів; знахідку датовано ХІ ст. (Жупанин О., Жупанин С. 2017, с. 96-97).

Питання про функціональне призначення ємностей залишається вкрай дискусійним. Це спричинено тим, що лише в поодиноких випадках зафіксовано їхній вміст. Так, в Іланці на півдні Швейцарії був знайдений пишно оздоблений у близькосхідному стилі Т-подібний контейнер, який його власник використовував як гаманець: усередині знайдено монети італійського походження. Знахідку інтерпретують як скарб, що був захований під час мадярського набігу, й датують 916 р. (Schulze-Dörrlamm 2001, S. 535).

У заповненні житла кінця VIII — початку IX ст. з городища Мохнач на Харківщині було виявлено фрагментовану ємність, прикрашену зображенням двох коней. Серед уламків зафіксовано ще два фрагменти кістяних медальйонів; на одному з них було схематичне зображення людини. В. Колода наголошував на культовому значенні виявлених предметів (Колода 2012, с. 332-339).

У випускному похованні 6-ого кургану 2-ого могильника Кастирський IV, що належало молодій жінці, серед поховального інвентарю виявлено циліндричний роговий контейнер, всередині якого містилося 12 скляних вічкових намистин. Комплекс датований IX ст. (Вдовченков, Ли 2018, с. 83). Цілком очевидно, що наявність таких предметів лише в трьох випадках указує скоріше на винятки із загальних тенденцій.

Традиційно застосування рогових ємностей визначають крізь призму ранньомодерного часу, коли аналогічні вироби використовувалися як порохівниці (Borsos 1982; Brøns 1994; Липа, Білоус 2014) й табакерки (MacGregor 1985, p. 154). Таким чином, наголошується, що, запобігаючи потраплянню вологи, контейнери передбачали компактне зберігання сипучих органічних та мінеральних речовин — солі, прянощів, лікувальних трав тощо (Hertmann 1985, S. 281).

М. Шульце-Дорлам, аналізуючи знахідки із центральноєвропейських аварських та

Рис. 3. Фото: 1 — Т-подібний контейнер, 2 — залізна пластина; 3 — тканина.

Fig. 3. Antler item. Photo: 1 — a T-shaped container, 2 — an iron plate; 3 — fabric.

слов'янських поховальних пам'яток, помітила, що Т-подібні ємності трапляються тут переважно в могилах чоловіків та хлопчиків, тоді як Y-подібні — тільки в жіночих. Вона припускала, що там могли міститися специфічні лікарські трави чи мазі. У випадку чоловіків це, імовірно, засоби для полегшення болю або загоєння ран чи речовини, що підвищували потенцію. Відповідно, Y-подібні екземпляри символізували нижню частину жіночого тіла й містили трави або речовини, призначені для підвищення жіночої репродуктивної спроможності. На підтвердження цієї гіпотези дослідниця навела низку своєрідних орнаментів на поверхні виробів (Schulze-Dörrlamm 2001, S. 544).

Давню теорію інтерпретації таких предметів як сільничок (Fettich 1965, S. 38; Dostał 1981, s. 53-57) актуалізував С. Теш, публікуючи знахідку зі Сигтуни. Він наголошував на зв'язку рогових ємностей із європейською торгівлею сіллю. Контейнери він характеризував як престижні предмети й наголошував, що в переважній більшості випадків археологічний кон-

текст вказує на «аристократичне» середовище їх побутування. Дослідник уважав, що власник контейнера в прямому сенсі був носієм престижу — дороговартісної солі, а отже, мав відповідний соціальний статус (Tesch 2007, p. 232-234). Як аргумент він наводив наявність таких виробів у захороненнях воїнів чи їх тяжіння до укріплених торгово-ремісничих та адміністративних центрів. Указував учений і на сакральний сенс солі, її використання як у язичницьких, так і християнських культових обрядах (Tesch 2007, p. 232).

Незалежно від конкретного вмісту, на першочерговості сакральної функції рогових ємностей наполягають східноєвропейські дослідники (Колода 2012, с. 338; Кокорина 2014). В основу такої позиції покладений аналіз міфологічних орнаментальних сюжетів, що прикрашали поверхні більшості виробів, виявлених на території Хазарського каганату та суміжних із ним землях (Петрухин 2018, с. 111-114). Дослідники прийняли відповідний термін на позначення таких ємностей — релікварії (Гриб 2014, с. 322-

323). Уважається, що їх використовували для зберігання специфічних предметів, необхідних для виконання магічних обрядів, зокрема ритуалів, пов'язаних із культом предків (Иерусалимская 1983, с. 108; Кокорина 2014, с. 54).

Схожу думку висловлювали й західноєвропейські дослідники, розглядаючи ці предмети в контексті явища шаманізму (Török 1973, о. 47; Belošević 1980, s. 128). Однак, урахувавши чималий перелік контейнерів, в оздобленні яких домінують християнські зображальні мотиви, та ті з них, що були знайдені неподалік від провідних церковних осередків, висувуються припущення, що такі ємності слугували релікваріями для мощів святих, якими послуговувалися місіонери в VIII—XII ст. під час проповідування віри в Христа серед язичницького населення Центральної Європи (Schulze-Dörrlamme 2001, S. 544-549).

У науковій літературі висувалися й інші варіанти інтерпретацій згаданих предметів. Так, у радянській історіографії тривалий час побутувала думка, що Т-подібні рогові вироби слугували в ролі горловин бурдюків (Плетнева 1967, с. 156; Красильников, Руженко 1981, с. 286). Не виключають, що Т-подібні екземпляри могли бути частинами милиць або руків'ями певних інструментів (Tesch 2007, р. 229). Також вважають, що вони могли використовуватися як ремінні розподільвачі кінської упряжі (Grimm 1957, s. 246-249; Jaworski et al. 2013, р. 282-284). На думку Н. Кокоріної, такі вироби слугували горловинами-мундштуками, за допомогою яких надували т. зв. «дорожні мішки» — човни із зшитих шкір биків чи верблюдів, традиція використання яких відома в Центральній Азії принаймні з гунського часу. Рогові вироби з кількома розсохами були необхідні для прискорення надування шкіряними міхами та скріплення мішків між собою (Кокорина 2014, с. 55). Завдяки таким компактним човнам мандрівні торговці та їхні охоронці могли форсувати річки й переправляти в них товари. Унікальний опис такої переправи залишив Ахмад ібн Фадлан (Крачковский 1939, с. 66).

Як зазначено вище, ми вважаємо острівський зразок саме роговим контейнером. Т-подібна форма виробу при підвішуванні за дрібні отвори на верхньому каналі передбачала спрямування основного навантаження вмісту на нижню тверду стінку предмета. Металева пластина, обгорнута тканиною, забезпечувала набагато кращу щільність перекриття бічного

отвору та могла витримати більший тиск ваги, ніж покриття з органічних матеріалів.

Предмет виявлено поряд із точильним бруском та кресалом, що очевидно разом складало набір спорядження воїна. У цьому випадку вміст мав забезпечувати потреби людини, повсякденне життя якої безпосередньо пов'язане з певними військовими заходами, можливо, подалік від місця постійного проживання та незалежно від погодних умов. Із вищеописаного обсягу синхронних виробів очевидно, що така річ не була пересічною, можливо, навіть вважалася престижною, а отже, відповідним мав би бути її вміст, хоча загалом зберігати в такому контейнері можна будь-які дрібні предмети або речовини.

Уважаємо, що певні конструктивні особливості контейнерів можуть свідчити про характер їхнього вмісту. По-перше, підбір форми та розміру сировини вже передбачав конфігурацію й корисний обсяг, необхідні для зберігання тієї чи іншої речовини. По-друге, на властивості вмісту може вказувати спосіб перекриття отворів. У тих випадках, коли кожна з розсох на своїх кінцях містила дрібні отвори для фіксації дерев'яними чи кістяними покриттями (Górecki 2005, s. 91, рис. 2: 1; s. 98, рис. 6: 3—6), майстер передбачав можливість регулярного відкриття та швидкого доступу до кожного з них, як і підвішування за кожен край. Така будова уможлиовувала вилучення речовин, які доволі важко дістати крізь один робочий отвір. Цілком можливо, що контейнери з кількома фіксувальними отворами містили пластичні матеріали: лікувальні мазі, топлений жир, віск або мед. Водночас варто зважати на доречне зауваження Н. Кокоріної щодо вузькості робочих отворів та ненадійності органічних покриттів, що могли не витримати тиску покладеної в середину ємності ваги (Кокорина 2014, с. 51).

В іншому випадку, коли тільки один із виступів містив дрібні отвори, контейнер мав єдиний робочий канал, тому цього було цілком достатньо для доступу до вмісту, який у цьому випадку могли становити сипучі речовини, такі як сіль, прянощі, сухі трави або ж продукти харчування — горіхи, ягоди тощо. До цієї категорії належить рогова ємність, виявлена в похованні 37 могильника Острів.

З окресленої географії поширення рогових контейнерів кінця X—XII ст. складно визначити, до якого саме осередку належить острівський екземпляр. Чи здобув його спочилий балтський

воїн до переселення на береги р. Рось, на якомуся із торговельних осередків південного узбережжя Балтійського моря або ж ранньосередньовічної Польщі? Або прийшлий балтський контингент перейняв традиції степового тюркського населення? Чи, можливо, цей роговий контейнер був давньоруського виробництва й походить із міста Воїнь, що свідчило б про зв'язки балтського та місцевого слов'янського населення? Нара-

зі неможливо дати чітку відповідь на це питання. Хоча останнє припущення видається більш перспективним, зважаючи на те, що серед здобутої колекції предметів одягу та прикрас із Воїнської Греблі зафіксовано чимало артефактів, які походять із Південно-Східної та Східної Балтії; зокрема, деякі з них мають аналогії серед матеріалів могильника Острів (Довженок, Гончаров, Юра 1966, с. 122, табл. V: 14; с. 133, XVI: 9).

Баранов, В. І., Івакін, В. Г. 2020. Поховальні комплекси зі зброєю могильника Острів (за матеріалами археологічних досліджень 2017—2019 рр.). *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 300-320. <https://doi.org/10.37445/adu.2020.02.22>

Вдовченко, Е. В., Ли, Д. Ї. 2018. Образ мирового древа в погребении хазарского времени в Подонье и на корейских диадемах: проблема культурных контактов на территории Евразии. *Вестник Нижневартского государственного университета*, 4, с. 82-92.

Гадло, О. В. 1968. Графічні зображення на кістяному виробі салтово-маяцької культури. *Археологія*, XXI, с. 222-226.

Глебов, В. П., Иванов, А. А. 2007. Кочевническое погребение хазарского времени из могильника Таловый П. В: Гугуев, Ю. К. (ред.). *Средневековые древности Дона. Материалы и исследования по археологии Дона*. Вып. II. Иерусалим: Гешарим, с. 154-177.

Гриб, В. К. 2014. Комплекс находок с реликварием из рога конца IX—X в. с поселения Выдылыха на Северском Донце. В: Евлевский, А. В. (ред.). *Степи Европы в эпоху средневековья*. Т. 12. Хазарское время. Донецк: Донецкий Национальный Университет, с. 319-332.

Давыдова, А. В., Миняев, С. С. 1993. Новые находки наборных поясов в Дырестуйском могильнике. *Археологические Вести*, 2, с. 55-65.

Довженок, В. Й., Гончаров, В. К., Юра, Р. О. 1966. *Давньоруське місто Воїнь*. Київ: Наукова думка.

Жупанин, О. Ф., Жупанин, С. О. 2017. Находка княжеского знака Рюриковичей на территории Таманского полуострова. *Исторический журнал: научные исследования*, 3, с. 92-112.

Иерусалимская, А. А. 1983. Археологические параллели этнографическим засвидетельствованным культам Кавказа (по материалам могильника Мошечая Балка). *Советская этнография*, 1, с. 102-113.

Кілієвич, С. Р. 1965. Археологічні розкопки біля с. Жовнин. *Археологія*, XIX, с. 189-195.

Кокорина, Н. А. 2014. К вопросу о назначении так называемых «реликвариев» эпохи средневековья Восточной Европы. *Поволжская археология*, 2 (8), с. 49-69.

Колода, В. В. 2012. Костяной орнаментированный реликварий с городища Мохнач и его содержимое. В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Сугдейский сборник*. Вып. 5. Материалы V Судацкой международной научной конференции «Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре» (г. Судак, 23—24 сентября 2010 г.). Киев; Судак: Горобец, с. 332-339.

Колчин, Б. А., Янин, В. Л., Ямщиков, С. В. 1985. *Древний Новгород: прикладное искусство и археология*. Москва: Искусство.

Красильников, К. И., Руженко, А. А. 1981. Погребение хирурга на древнеболгарском могильнике у с. Желтое. *Советская археология*, 2, с. 282-288.

Красильников, К. И. 1979. Изделия из кости салтовской культуры. *Советская археология*, 2, с. 77-91.

Крачковский, И. Ю. (ред.). 1939. *Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу*. Москва, Ленинград: Изд-во Акад. наук СССР.

Липа, К. А., Білоус, Л. С. 2014. *Козацька порохівниця. Амуніція вояків відкриває свої секрети*. Київ: Laurus.

Михайлов, С. 1974. Разкопки на Западната Порта в Плиска. *Известия на Археологическия Институт*, XXXIV, с. 204-250.

Плавінські, М. А. 2022. Славянські пахавальні помніки Верхняга Павілля епохи Сярэднявечча: Матэрыялы і даследаванні. Мінск.

Плетнева С. А. 1967. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. Материалы и исследования по археологии СССР, 142.

Руденко, К. А. 2005. Булгарские изделия из кости и рога. В: Руденко, К. А. (ред.). *Древности Поволжья: эпоха средневековья (исследования культурного наследия Волжской Булгарии и Золотой Орды)*. Материалы II Всероссийской конференции «Поволжье в средние века». Казань, 25—28 сентября 2003 г. Казань: РИЦ «Школа», с. 67-97.

Семенов-Зусер, С. А. 1952. Исследования Салтовского могильника. *Археологічні пам'ятки УРСР*, III, с. 271-284.

Сергеева, М. С. 2012. Вироби з кістки та рогу з Воїнської Греблі. *Археологія і давня історія України*, 8, с. 133-145.

Сергеева, М. С. 2015. *Майстри з обробки дерева та кістки давньоруського міста Воїня*. Київ; Харків: Майдан.

Фараджєва, Н. Н. 2009. Археологические исследования на раскопе Десятинный-II в 2008 г. В: Янин, В. Л. (отв. ред.). *Новгород и Новгородская земля. История и археология*. Материалы научной конференции, посвященной 80-летию академика РАН В. Л. Янина. Новгород, 27—29 января 2009 г. Новгород, с. 46-59.

Флєрова, В. Е. 2001. *Резная кость Юго-Востока Европы IX—XII века*. Санкт-Петербург: Алетей.

Флєрова, В. Е., Флєров, В. С. 2005. Роговой реликварий с территории Хазарского каганата (Уникальный сюжет с одноногими духами). *Российская археология*, 2, с. 56-65.

Baranov, V., Ivakin, V. 2018. Burials with Weaponry in the Ostriv Baltic Graveyard in the Middle Dnieper Area (Excavated in 2017 and 2018). *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, 37, p. 99-127.

Barnea, I. 1955. Meșteșugurile în așezarea feudală de la Garvăn (sec. X—XII). *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*, t. 6, nr. 1—2, p. 99-122.

Becker, D. 1989. Die Geweihfunde vom Spandauer Burgwall. In: Mülller, A. (hrsg.). *Ausgrabungen, Funde und naturwissenschaftliche Untersuchungen auf dem Burgwall in Berlin-Spandau*. Berlin: V Spies, S. 101-142.

Belošević, J. 1980. *Materialna kultura Hrvata od VII do IX stoljeća*. Zagreb: Liber.

Biermann, F. 2008. Die Knochen- und Geweihbearbeitung im nordwestslawischen Siedlungsgebiet vom 7./8. bis 12. Jahrhundert n. Chr. In: Melzer, W. (hrsg.). *Archäologie und mittelalterliches Handwerk — Eine Standortbestimmung. Beiträge des 10. Kolloquiums des Arbeitskreises zur archäo-*

logischen Erforschung des mittelalterlichen Handwerks. Soest: Westfälische Verlagsbuchhandlung Mocker & Jahn, S. 239-266.

Borsos, B. 1982. *Staghorn Powder-Flasks*. Budapest: Corvina Kiado.

Brøns, A. 1994. *Krudthorn. Powder Horns from Danish Collections*. In: Skøtt, O. (red.). *Vaabenhistorisk Aarbog XXXIX*. København: Vaabenhistorisk Selskab.

Bukowska-Gedigowa, J., Gediga, B. 1986. *Wczesnośredniowieczny gród na Ostrówku w Opolu*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Dostál, B. 1981. Duté trojčipé parohové předměty v raném středověku. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. Řada archeologicko-klasická* (E), roč. 30, č. 26. Brno, p. 43-58.

Fettich, N. 1965. *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc*. Budapest.

Florkiewicz, I., Wołoszyn, M. 2018. Potrząsając jabłonią czyli rogowy pojemnik z Czerwna (badania dawne). W: Niezabitowska-Wisniewska (red.). *Studia Barbarica. Profesorowi Andrzejowi Kokowskiemu w 65. rocznicę urodzin*. T. 2. Lubin: UMCS, s. 456-468.

Górecki, J. 2005. Ze studiów nad rozwojem, pochodzeniem oraz funkcją trzyczęściowych rogowych pojemników okresu wczesnego średniowiecza. *Studia Lednickie*, 8, s. 85-129.

Grimm, P. 1957. Einführungs geschichtliches Geweihgerät von Havelberg. *Ausgrabungen und Funde*, 2, S. 246-249.

Herrmann, J. 1985. Marerielles und geistige Kultur. In: Herrmann, J. (hrsg.). *Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neiße vom 6. bis 12. Jahrhundert*. Berlin.

Horedt, K. 1978. Backetter und Tonkessel in Morești. *Slovenska archeológia*, roč. XXVI, číslo 1, s. 59-68.

Jaworski, K., Lisowska, E., Pankiewicz, A., Stanisławski, B. 2013. Artefacts of Scandinavian origin from the Cathedral Island (Ostrów Tumski) in Wrocław. In: Możdzioch, S. (ed.). *Scandinavian Culture in Medieval Poland. Interdisciplinary Medieval Studies*. Vol. II. Wrocław, s. 279-314.

Kavánová, B. 1995. Knochen- und Geweihindustrie in Mikulčice. In: Daim, F. (ed.) *Studien zum Burgwall*

von Mikulčice, bd. 1. Brno: Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik, S. 113-378.

Kola, A., Wilke, G. 2000. *Mosty sprzed tysiąca lat: archeologiczne badania podwodne przy rezydencji pierwszych Piastów na Ostrowie Lednickim*. Toruń: Wydawn. Uniw. Mikołaja Kopernika.

MacGregor, A. 1985. *Bone, Antler, Ivory & Horn. The Technology of Skeletal Materials Since the Roman Period*. London: Croom Helm.

Piaszykówna, M. 1951. Zagadkowy przedmiot rogowy ze zbiorów Muzeum Miejskiego w Kaliszu. *Przegląd Archeologiczny*, T. 9, Nr. 1, s. 116-123

Profantová, N. 1992. Awarische Funde aus den Gebieten nördlich der awarischen Siedlungsgrenzen. In: Daim, F. (publ.). *Awarenforschung*. Vol. 1—2. Wien, S. 605-802.

Protase, D. 2005. *Cimitirul slav de la ocna Sibiului* (sec. VIII—IX). București; Sibiu.

Schäfer, A. 2010. T- und Y-förmige Gegenstände aus Geweih und deren Funktion. In: Theune-Vogt, C. (ed.). *Zwischen Fjorden und Steppe: Festschrift für Johan Callmer zum 65. Internationale Archäologie: Studia honoraria*, 31. Rahden: Verlag Marie Leidorf, S. 307-318.

Schulze-Dörlamm, M. 2001. Herkunft und funktion der dreizipfligen geweihbehälter des frühen und hohen mittelalters. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, Bd. 48, Nr. 2, S. 529-557.

Tesh, S. 2007. Cum grano salis — Salt and Prestige. Late Viking Age and Early Medieval T-Shaped and Cylindrical Salt Containers. In: Fransson, U. (ed.). *Cultural Interaction between East and West. Archaeology, Artefacts and Human Contacts in Northern Europe*. Stockholm Studies in Archaeology, 44. Stockholm: Stockholm University, p. 227-235.

Török, G. 1973. *Sopronköhida IX. századi temelöje*. Budapest

Trantalidou, K., Andreasen, N. 2015. Pastoralists' Equipment at the Piges Koromilias Cave, a Livestock Shelter in the Haliakmon River Drainage System. *Aegean Archaeology*, 11, p. 35-60.

Надійшла 04.07.22

Dmytro H. Diachenko

Junior Research Fellow, the Kyiv Archaeology Department, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID: 0000-0003-2849-7381, ostrivproject@gmail.com.

INTERPRETATION OF T-SHAPED ANTLER ARTEFACT FROM OSTRIV BURIAL GROUND

The paper is devoted to one of the categories of equipment of a warrior of the 11th century, discovered at the Western Baltic Ostriv burial ground in Porossia (Middle Dnipro region). The red deer antler item has a T-shaped form, the distance between two longitudinal sections is 13.3 cm, and between the upper hole and the solid wall of the object is 11.3 cm. The lateral holes are not symmetrical: the diameter of the larger one is 4.7 cm, the smaller one — 4 cm, and the upper one — 2.8 cm. Two small drilled holes are located near the last one for fixing a stopper made of organic materials, with the subsequent suspension to the belt with a rope. Near the smaller lateral hole was found an iron plate and the remains of the fabric in which it was wrapped. The weight of the artefact is 190 gr.

We assume the sample from Ostriv is a container made from antler. The T-shaped form of the item when suspended by small holes on the upper channel provided for the direction of the main load of the contents on the lower solid wall of the object. The fabric-wrapped metal plate provided a much better sidewall overlap density and could withstand more weight pressure than organic material tires. The contents of the container had to meet the needs of a person whose daily life is directly related to certain military activities, possibly far from the place of permanent residence and regardless of weather conditions.

The study history, area of distribution, chronology, and interpretation of the functional purpose of this category of objects are considered. From the given analogies, it is obvious that such a thing was not common, maybe even considered prestigious. We believe that the container from Ostriv was used for compact storage of loose organic and mineral substances — salt, spices, medicinal herbs, etc., preventing the ingress of moisture.

The issue of the container origin is debatable, as such artefacts are not typical for the South-East Baltic. Therefore, the Baltic warrior could have obtained it in one of the distribution zones of antler containers at the end of the 10th — the beginning of the

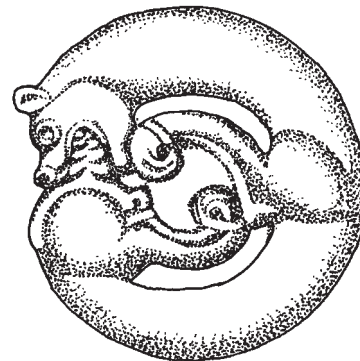
12th century: within the settlement of the Western Slavs in the Elbe and Oder rivers in the north of modern Germany; adopted from the Turkic population of the Eastern European steppes; or it should be connected with the workshop discovered in the Voin stronghold in the Middle Dnipro River. We claim the last case to be the most promising.

Key words: Porossia, Ostriv burial ground, the end of the 10th — the beginning of the 12th century, military gear, T-shaped container.

References

- Baranov, V. I., Ivakin, V. H. 2020. The graves with weapons at the Ostriv burial ground (excavations of 2017-2019). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (35), p. 300-320. <https://doi.org/10.37445/adiu.2020.02.22>
- Vdovchenkov, Ye. V., Li, Un, Dzhi, 2018. The Image of World Tree in the Burial of the Khazar Period in the Don Basin and on Korean Diadems: The Question of Cultural Contacts on the Territory of Eurasia. *Vestnik Nizhnegorodskogo gosudarstvennogo universiteta*, 4, p. 82-91.
- Hadlo, O. V. 1968. Hrafichni zobrazhennia na kistianomu vyrobi saltovo-maiatskoi kultury. *Arheologia*, XXI, p. 222-226.
- Glebov, V. P., Ivanov, A. A. 2007. Kochevnicheskoe pogrebenie khazarskogo vremeni iz mogilnika Talovyi II. In: Guguev, Yu. K. (ed.). *Srednevekovye drevnosti Dona. Materialy i issledovaniia po arkheologii Dona*, II, p. 154-177.
- Grib, V. K. 2014. Complex of finds with antler reliquary of late 9th — 10th century from Vydylkha settlement on Severskii Donets. In: Yevglevsky, A. V. (ed.). *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*. Vol. 12. The Khazarian times. Donetsk: Donetsk National University, p. 319-332.
- Davydova, A. V., Miniaev, S. S. New Finds of Decorated Belts from the Direstuisksii Cemetery. *Arkheologicheskie vesti*, 2, p. 55-65.
- Dovzhenok, V. Y., Honcharov, V. K., Yura, R. O. 1966. *Davnioruske misto Voin*. Kyiv: Naukova dumka.
- Zhupanin, O. F., Zhupanin, S. O. 2017. Nakhodka kniazheskogo znaka Riurikovichei na territorii Tamanskogo poluostrova. *Istoricheskii zhurnal: nauchnye issledovaniia*, 3, p. 92-112.
- Ierusalimskaia, A. A. 1983. Arkheologicheskie paralleli etnograficheski zasvidetelstvovannym kultam Kavkaza (po materialam mogilnika Moshchevaia Balka). *Sovetskaia etnografiia*, 1, p. 102-113.
- Kiliievych, S. R. 1965. Arkheolohichni rozkopky bilia s. Zhovny. *Arheologia*. XIX, p. 189-195.
- Kokorina, N. A. 2014. Towards the issue on practical function of the medieval so called 'reliquaries' of Eastern Europe. *Povolzhskaia arkheologiia*, 2 (8), p. 49-69.
- Koloda, V. V. 2012. Kostianoi ornamentirovannyi relikvarii s gorodishcha Mokhnach i ego sodержimoe. In: Kryzhitskii, S. D. (ed.). *Sugdeiskii sbornik*, 5. Materialy V Sudatskoi mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii 'Prichernomorie, Krym, Rus v istorii i kulture' (g. Sudak, 23—24 sentiabria 2010 g.). Kyiv; Sudak: Gorobets, p. 332-339.
- Kolchin, B. A., Yanin, V. L., Yamshchikov, S. V. 1985. *Drevnii Novgorod: prikladnoe isskustvo i arkheologiia*. Moskva: Isskustvo.
- Krasilnikov, K. I., Ruzhenko, A. A. 1981. Pogrebenie khirurga na drevnebolgarskom mogilnike u s. Zheltoe. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, p. 282-288.
- Krasilnikov, K. I. 1979. Bone objects of the Saltovo culture. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, p. 282-288.
- Krachkovskii, Y. Yu. (ed.). 1939. *Puteshestvie Ibn-Fadlana na Volgu*. Moskva; Leningrad: Izd-vo Akad. Nauk SSSR.
- Lypa, K. A., Bilous, L. S. 2014. *Kozatska porokhivnytsia. Amunitsiia voiakiv vidkryvaie svoi sekrety*. Kyiv: Laurus.
- Michailov, S. Les fouilles de la Porte Ouest a Pliska. En: Angelov, D. (éd.). *Bulletin de L'Institut D'Archeologie*. T. XXXIV. Sofia: Editions de l'Academie Bulgare des Science, p. 204-250.
- Plavinski, M. A. 2022. *Slavianskija pachavalnyja pomniki Vierchniaha Pavilla epochi Siaredniaviečča: Materyjaly i dasledavanni*. Minsk.
- Pletneva, S. A. 1967. Ot kochevii k gorodam. Saltovo-maiatskaia kultura. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 142.
- Rudenko, K. A. 2005. Bulgarskie izdeliia iz kosti i roga. In: Rudenko, K. A. (red.). *Drevnosti Povolzhia: epokha srednevekovia (issledovaniia kulturnogo nasledii Volzhskoi Bulgarii i Zolotoi Ord)*. Materialy II Vserossiiskoi konferentsii 'Povolzhe v srednie veka'. Kazan, 25—28 sentiabria 2003 g. Kazan: RITs 'Shkola', p. 67-97.
- Semenov-Zuser, S. A. Issledovaniia Saltovskogo mogilnika. In: Yefimenko, P. P. (ed.). *Arkheolohichni pamiatky URSR*, III, p. 271-284.
- Sergeeva, M. S. 2012. Objects of Bone and Antler from the Voinska Greblia Hillfort. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 8, p. 133-145.
- Sergeeva, M. S. 2015. *Artisans on Wood and Bone Processing in Old Rus town of Voin*. Kyiv; Kharkiv: Maidan.
- Faradzheva, N. N. 2009. Arkheologicheskie issledovaniia na raskope Desiatinnyi-II v 2008 g. *Novgorod i novgorodskaia zemlia. Istorii i arkheologiia*. Materialy nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 80-letiiu akademika RAN V. L. Ianina. Novgorod, 27-29 January, 2009. Issue 23. Novgorod, p. 46-60.
- Flyorova, V. E. 2001. *Carved Bone in the South-East in Europe of the 9th—12th centuries: art and trade*. St. Petersburg: Aletheia.
- Flyorova, V. E., Flyorov, V. S. 2005. Horn reliquary from the territory of Khazar kaganate at 'Christie's' (Unique subject with single-legged spirits). *Rossiiskaia arkheologiia*, 2, p. 56-65.
- Baranov, V., Ivakin, V. 2018. Burials with Weaponry in the Ostriv Baltic Graveyard in the Middle Dnieper Area (Excavated in 2017 and 2018). *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, 37, p. 99-127.
- Barnea, I. 1955. Meșteșugurile în așezarea feudală de la Garvăn (sec. X—XII). *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*, t. 6, nr. 1—2, p. 99-122.

- Becker, D. 1989. Die Geweihfunde vom Spandauer Burgwall. In: Müller, A. (hrsg.). *Ausgrabungen, Funde und naturwissenschaftliche Untersuchungen auf dem Burgwall in Berlin-Spandau*. Berlin: V Spies, S. 101-142.
- Belošević, J. 1980. *Materialna kultura Hrvata od VII do IX stoljeća*. Zagreb: Liber.
- Biermann, F. 2008. Die Knochen- und Geweihbearbeitung im nordwestslawischen Siedlungsgebiet vom 7./8. bis 12. Jahrhundert n. Chr. In: Melzer, W. (hrsg.). *Archäologie und mittelalterliches Handwerk - Eine Standortbestimmung. Beiträge des 10. Kolloquiums des Arbeitskreises zur archäologischen Erforschung des mittelalterlichen Handwerks*. Soest: Westfälische Verlagsbuchhandlung Mockler & Jahn, S. 239-266.
- Borsos, B. 1982. *Staghorn Powder-Flasks*. Budapest: Corvina Kiado.
- Brøns, A. 1994. *Krudthorn. Powder Horns from Danish Collections*. In: Skøtt, O. (ed.). *Vaabenhistorisk Aarbog XXXIX*. København: Vaabenhistorisk Selskab.
- Bukowska-Gedigowa, J., Gediga, B. 1986. *Wczesnośredniowieczny gród na Ostrówku w Opolu*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Dostál, B. 1981. Duté trojčipé parohové předměty v raném středověku. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. Řada archeologicko-klasická* (E), roč. 30, č. 26. Brno, p. 43-58.
- Fettich, N. 1965. *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc*. Budapest.
- Florkiewicz, I., Wołoszyn, M. 2018. Potrząsając jabłonią czyli rogowy pojemnik z Czeremna (badania dawne). W: Niezabitowska-Wisniewska (red.). *Studia Barbarica. Profesorowi Fndrzejowi Kokowskiemu w 65. rocznice urodzin*. T. 2. Lubin: UMCS, s. 456-468.
- Górecki, J. 2005. Ze studiów nad rozwojem, pochodzeniem oraz funkcją trzyczęściowych rogowych pojemników okresu wczesnego średniowiecza. *Studia Lednickie*, 8, s. 85-129.
- Grimm, P. 1957. Einfrühgeschichtliches Geweihgerät von Havelberg. *Ausgrabungen und Funde*, 2, S. 246-249.
- Herrmann, J. 1985. Materielle und geistige Kultur. In: Herrmann, J. (hrsg.). *Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neiße vom 6. bis 12. Jahrhundert*. Berlin.
- Horedt, K. 1978. Backteller und Tonkessel in Morești. *Slovenska archeológia*, roč. XXVI, číslo 1, s. 59-68.
- Jaworski, K., Lisowska, E., Pankiewicz, A., Stanisławski, B. 2013. Artefacts of Scandinavian origin from the Cathedral Island (Ostrów Tumski) in Wrocław. In: Możdziej, S. (ed.). *Scandinavian Culture in Medieval Poland. Interdisciplinary Medieval Studies*. Vol. II. Wrocław, p. 279-314.
- Kavánová, B. 1995. Knochen- und Geweihindustrie in Mikulčice. In: Daim, F. (ed.) *Studien zum Burgwall von Mikulčice*, bd. 1. Brno: Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik, S. 113-378.
- Kola, A., Wilke, G. 2000. *Mosty sprzed tysiąca lat: archeologiczne badania podwodne przy rezydencji pierwszych Piastów na Ostrowie Lednickim*. Toruń: Wydawn. Uniw. Mikołaja Kopernika.
- MacGregor, A. 1985. *Bone, Antler, Ivory & Horn. The Technology of Skeletal Materials Since the Roman Period*. London: Croom Helm.
- Piaszykówna, M. 1951. Zagadkowy przedmiot rogowy ze zbiorów Muzeum Miejskiego w Kaliszu. *Przegląd Archeologiczny*, 9 (1), s. 116-123.
- Profantová, N. 1992. Awarische Funde aus den Gebieten nördlich der awarischen Siedlungsgrenzen. In: Daim, F. (publ.). *Awarenforschung*, 1-2. Wien, S. 605-802.
- Protase, D. 2005. *Cimitirul slav de la ocna Sibiului* (sec. VIII—IX). București; Sibiu.
- Schäfer, A. 2010. T- und Y-förmige Gegenstände aus Geweih und deren Funktion. In: Theune-Vogt, C. (ed.). *Zwischen Fjorden und Steppe: Festschrift für Johan Callmer zum 65. Internationale Archäologie: Studia honoraria*, 31. Rahden: Verlag Marie Leidorf, S. 307-318.
- Schulze-Dörrlamm, M. 2001. Herkunft und funktion der dreizipfligen geweihbehälter des frühen und hohen mittelalters. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, 48 (2), S. 529-557.
- Tesh, S. 2007. Cum grano salis — Salt and Prestige. Late Viking Age and Early Medieval T-Shaped and Cylindrical Salt Containers. In: Fransson, U. (ed.). *Cultural Interaction between East and West. Archaeology, Artefacts and Human Contacts in Northern Europe*. Stockholm Studies in Archaeology, 44. Stockholm: Stockholm University, p. 227-235.
- Török, G. 1973. *Sopronköhida IX. szazdadi temelője*. Budapest
- Trantalidou, K., Andreassen, N. 2015. Pastoralists' Equipment at the Piges Koromilias Cave, a Livestock Shelter in the Haliakmon River Drainage System. *Aegean Archaeology*, 11, p. 35-60.

© А. Ф. ГУЦАЛ, В. А. ГУЦАЛ,
О. Д. МОГИЛОВ* 2022

КУРГАН РАННЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ С. ШУТНІВЦІ У СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІСТРОВ'І

Стаття присвячена публікації матеріалів кургану 5 могильника біля с. Шутнівці Хмельницької обл. Поховання, досліджене 1999 р., було здійснене в дерев'яній стовповій гробниці та належить до ранньоскіфського часу.

К л ю ч о в і с л о в а: Середнє Подністров'я, скіфський час, курган, Західноподільська група пам'яток, поховання, посуд, прикраси, озброєння.

У скіфський час на Середньому Дністрі були розповсюджені пам'ятки, які мали низку характерних ознак і були об'єднані вченими в Західноподільську групу. У поховальних ритуалах серед таких специфічних рис потрібно назвати захоронення в курганах із кам'яними конструкціями, які здійснювалися за обрядами як інгумації, так і кремації (Sulimirski 1936; Смирнова 1990, с. 26-27; Гуцал А. Ф. 1995, с. 94-96; Могилов 2011, с. 222; 2020, с. 137, 139, 143; Mogylov 2013, р. 203-205). Нерідко для таких захоронень будувалися дерев'яні гробниці (Смирнова 1990 с. 26; Гуцал 2018, с. 51-58). Дослідження курганів Західноподільської групи почалися ще в другій половині XIX ст. й тривали в довоєнний час (Гребеняк 2013; 2015; Ossowski 1891, р. 69-80; Pulaski 1902, s. 3-39; Sulimirski 1936, s. 45-100). Активно вони продовжувалися й у радянську добу та були пов'язані з іменами

А. І. Мелюкової (Мелюкова 1953, с. 60-67; Смирнова 1993, с. 104-107; рис. 1), Г. І. Смирнові (Смирнова 1968, с. 15-27; 1977b, с. 29-40; 1977c, с. 3-8; 1979, с. 37-65), Л. І. Крушельницької (1985, с. 122-124), Б. О. Тимощука (Тимошук 1956, с. 207, 208; 1969, с. 36; 1974, с. 72, 87-91; Ключевий 1965, с. 38, 39), Ю. М. Малєєва (Малєєв 1990, с. 26-28; 1991a, с. 162-179; 1991b, с. 122-128), інших учених.

В останні десятиліття XX — перші десятиліття XXI ст. на Середньому Дністрі плідно працювала Археологічна експедиція Кам'янець-Подільського університету під керівництвом А. Ф. Гуцала (Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилов 2012, с. 142-146). Завдяки багаторічним дослідженням тут було розкопано майже шість десятків насипів скіфського часу, що складає сьогодні понад третину джерельної бази для вивчення заупокійних ритуалів тієї епохи (Могилов, Гуцал 2021, с. 126). Зокрема, у 1988 р. розкопувалися кургани в Тарасівці, у 1996-1999 р. — поблизу Шутнівців. У 2000-2001 рр. роботи велися поблизу Чабанівки, у 2002 р. — неподалік Теклівки, в 2003 р. — біля Малинівців. Розкопкам чисельних курганів біля с. Колодіївка присвячені були дослідження 2004-2006 рр. У 2007-2011 рр. роботи тривали біля Спасівки та Іванківців. У 2018 р. розкопувався курган біля с. Купин¹.

* ГУЦАЛ Анатолій Федорович† — доцент, Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка, ORCID 0000-0003-1027-0461, gucol.anatolii@kpnpu.edu.ua
ГУЦАЛ Віталій Анатолійович — кандидат історичних наук, завідувач Археологічної лабораторії, Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка, ORCID 0000-0002-1122-7273, dpoasukam@gmail.com

МОГИЛОВ Олександр Дмитрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку, Інститут археології НАН України, ORCID 0000-0002-2400-2380, mogilovod@gmail.com

¹ Див.: Гуцал А. Ф., Гуцал В. А. 2009, с. 5-14; Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей, Могилов 2008, с. 6-23; Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилов 2011a, с. 97-109; 2011b, с. 111-124; Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей, Могилов 2004, с. 114-116; Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей, Могилов 2006, с. 157-159; Гуцал А. Ф. та ін. 2009, с. 91-93; Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилов, Болтанюк 2010, с. 101-103; Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилов 2011b, с. 93-94; 2021, с. 86-92; Могилов, Гуцал А. Ф., Гуцал В. А. 2016a; 2016b.

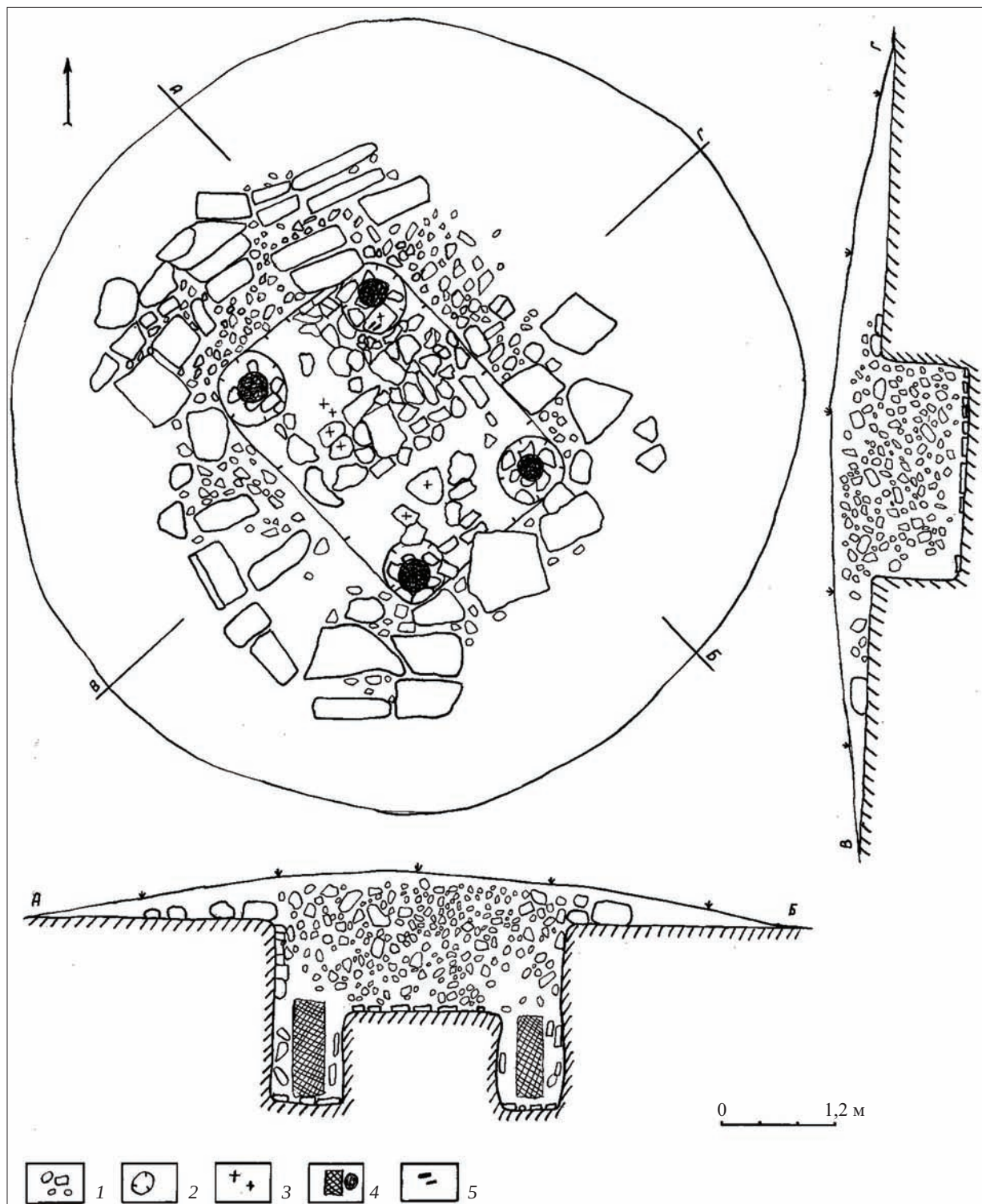

Рис. 1. Шутнівці, курган 5, план: 1 — камені; 2 — стовпові ями; 3 — керамічний посуд; 4 — залишки дерев'яних стовпів; 5 — кістки

Fig. 1. Shutnivtsi, mound no. 5, plan: 1 — stones; 2 — pillar pits; 3 — pottery; 4 — remains of wooden pillars; 5 — bones

Ця робота присвячена публікації матеріалів **кургану 5** поблизу с. Шутнівці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., дослідженому 1999 р. Могильник із семи насипів розташовувався за 0,3 км від південно-західної околиці села, на полі, яке прилягає до лівого

берега річки Смотрич. Місцевість більш-менш рівна, з ухилом у бік р. Смотрич та незначними терасоподібними підвищеннями, нахиленими до річки, перемежована невисокими пасмами. На одному з таких гребенів виявлено п'ять курганів, витягнутих у неправильний ряд

Рис. 2. Кам'яний панцир під насипом кургану. У центрі помітно сліди грабіжницького прокопу
 Fig. 2. Stone shell under the embankment of the mound. Traces of a robbery pit are visible in the centre

вздовж лінії північний захід — південний схід. Метрів за 250 на схід й за 370 на захід від них зафіксовано ще по одному насипу. Усі кургани практично знищені господарськими роботами. Тільки один насип не розорювався, хоч і зазнав значних пошкоджень.

Курган 5 займав центральне місце в групі. Насип тривалий час розорювався, тому на поверхні виявлено багато дрібного каміння. Висота пам'ятки сягала 0,5—0,6 м, діаметр — 8 м.

Насип складався з ґрунту та каміння. Його центральну частину заповнювало каміння менших розмірів, але й серед нього траплялися масивні брили. Характер залягання каміння, перевідкладений ґрунт однозначно свідчили про неодноразові пограбування. Під насипом після розчистки виявлено залишки кам'яних конструкцій, зосереджених над могилою й навколо неї (рис. 1; 2). Вони мали в плані форму близьку до квадрата розмірами $5,5 \times 4,5$ м. Його зовнішні контури обмежувалися великими каменями. Кути квадрата були зорієнтовані за сторонами світу. Було видно, що більша частина каміння лежала не на своїх первинних місцях. Лише північно-західна сторона виявилась не пошкодженою. Тут можна було простежити, як

розташовувалося каміння. Великі брили, здебільшого квадратної й прямокутної форми вагою по 150—200 кг, розташовувалися трьома паралельними рядами впритул один до одного. Між ними та поверх них лежало дрібне каміння. З трьох інших сторін цілісність кам'яних рядів порушена. Камені були відтягнуті вбік або перевернуті.

Під курганом виявлено заглиблену в ґрунт чотиристовпову гробницю, зорієнтовану довгою віссю за лінією північний захід—південний схід (рис. 1; 3). Її розміри — $2,3 \times 3,35$ м, глибина — 0,95—1,0 м від рівня сучасної поверхні. Північно-західна стінка поховальної камери була, очевидно, викладена камінням. Про це свідчать два вертикальних кам'яних ряди біля північного кута. Тут камені середніх розмірів стоять один на одному на всю висоту стінки. Кілька брил, які могли облицьовувати цей бік, лежали й біля західного кута (рис. 3). Припустимо, що таке обрамлення мала вся стіна, але воно було безжалісно зруйноване грабіжниками. Про облицювання інших трьох стін жодних свідчень отримати не вдалося.

Підлога склепу вимощена кам'яними плитами (рис. 1; 3). Вони щільно прилягали одна

Рис. 3. Могила в кургані 5. Видно вимощену плитками підлогу та обкладку однієї зі стін каменями

Fig. 3. Grave in the mound no. 5. The floor is noticeably paved with stones and one of the walls is lined with stones

до одної, але в південній частині могили, а також на ділянці західного кута, були відсутні внаслідок грабіжницького руйнування. Плитки різної величини; серед них виявлено екземпляри завдовжки до 30—40 см і навіть більше. У кожному з кутів впритул до стінок могили виявлено стовпові ями (рис. 1). Вони круглі в плані, а в перетині три з них — циліндричні, одна (у східному куті) — діжкоподібна. Дно ям вимощене кам'яними плитками.

Наведено основні параметри ям. Яма 1 у західному куті: глибина — 0,97 м, діаметр — 0,73 м. Яма 2 у північному куті: глибина — 1 м, діаметр — 0,75 м. Яма 3 у східному куті: глибина — 1 м, діаметр — 0,75 м. Яма 4 у південному куті: глибина — 1,15 м, діаметр — 0,71 м.

Усі ями були заповнені на глибину 0,3—0,4 м камінням і сірою землею, далі до дна йшла жовта глина, пісок, галька, якими були утрамбовані стовпи. Від стовпів залишилися лише дерев'яний тлін, який розлітався від дотику. Судячи із залишок, товщина стовпів становила 0,2—0,3 м. Вони могли підтримувати дерев'яну конструкцію стелі склепу, яка не дійшла до нас. Жодних інших слідів дерева в гробниці, як-от — обкладка стін, не простежено.

Поховальну камеру пограбовано фактично повністю. Майже весь *інвентар* грабіжники вивезли чи перемістили. Багато знахідок фіксувалися в засипці могили. Уціліли лише окремі ділянки. Так, у північному куті склепу, на кам'яній плитці підлоги, яка стояла біля дерев'яного стовпа, розчищено частину нижньої людської щелепи, що належала особі 10—14 р.², і чотири бронзові шпильки, розташовані вістрями в бік ніг, ніби вони скріплювали одяг у верхній зоні грудей і на комірці (1—4³). Близько від них лежав шматок мінералу помаранчевого відтінку. У різних місцях могили підібрано ще 6 фрагментів такого самого кольору та ще 2 грудочки жовтого відтінку (5). Крім того, по центру південно-західної стінки, серед каміння, на висоті 0,2 м від долівки було розчищено глиняний черпак із відбитою ручкою (6) й уламки корчаги (7) та горщика (8). У східному кутку виявлено бронзовий трилопатекий наконечник стріли (9).

Більшість виробів зміщено зі свого початкового місця. Близько десяти роздроблених кіс-

ток людського скелета виявлено в заповненні могильної ями. Вони належать згаданий вже людині 10—14 р. та дитині 5—7 р. У різних місцях гробниці знайдено уламки ще кількох гостродонних черпаків (10—14), двох горщиків (15, 16) і миски (17). Практично по всій площі могили, але переважно в її північно-західній частині зібрано до 265 скляних намистин та їх уламків (18).

Опис знахідок⁴

1—3. Три бронзові шпильки з грибоподібною голівкою. Усі одного типу й збереженості, кінці обламані. Стрижень злегка потовщений у середній частині. Їх збережена довжина становить відповідно 7,8, 10 та 7,9 см. Діаметр голівки — 0,7, 0,8 та 0,6 см. Діаметр стрижня — до 0,3, 0,4 та 0,3 см (рис. 4: 1—3; 8: 2—4).

4. Бронзова шпилька. Зберігся уламок стержня нижче голівки з вузликовим потовщенням, обмеженим двома валиками, а також два фрагменти, ближчі до вістря. Довжина фрагментів 5,9, 2,9, 0,6 см, діаметр стрижня до 0,3 см (рис. 4: 4; 8: 5).

5. Грудочки мінералів, які могли відігравати роль фарби. Сім із них — яскраво-помаранчеві. За кольором вони ближчі радше до свинцевого сурику, ніж до вохри. Найбільший із них — неправильної форми, вагою близько 150 г. (рис. 4: 6; 10: 1). Шість менших уламків розмірами від 1,1 × 0,9 × 0,5 см, до 1,6 × 1,2 × 1,8 см (рис. 10: 2—7). Ще два фрагменти мають жовтий колір, близький до забарвлення сірки. Їх розміри — 0,6 × 0,5 × 0,4 см та 1,6 × 1,1 × 0,5 см (рис. 10: 8, 9).

6. Глибокий черпак S-подібного профілю. Тулуб і дно — округлі. Шийка звужується, а вінця відігнуті назовні. Поверхня сіро-коричнева, заглажена, з елементами слабого лощення. Висота — 6,2 см, діаметр вінець — 6,4 см, горла — 5,4 см, тулуба — 6,6 см. Ручка відбита (рис. 5: 6).

7. Корчага представлена фрагментами вінчика й шийки. Верх відігнутий, сягає в діаметрі 19 см. Поверхня з двох сторін підлощена, колір усередині сірий, зовні — чорний (рис. 6: 4).

8. Горщик банкоподібної форми. По вінцю проходить розчленований пальцевими зачіпками валик. Висота — 21 см, діаметри вінець — 16 см, тулуба — 17,8 см, дна — 11,4 см. Колір

² Щиро вдячні кандидату історичних наук, старшому науковому співробітнику Інституту археології НАН України О. Д. Козак за атрибуцію антропологічного матеріалу з кургану.

³ Тут і далі вказано номери за описом знахідок.

⁴ Матеріали зберігаються у фондах Археологічної лабораторії Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка.

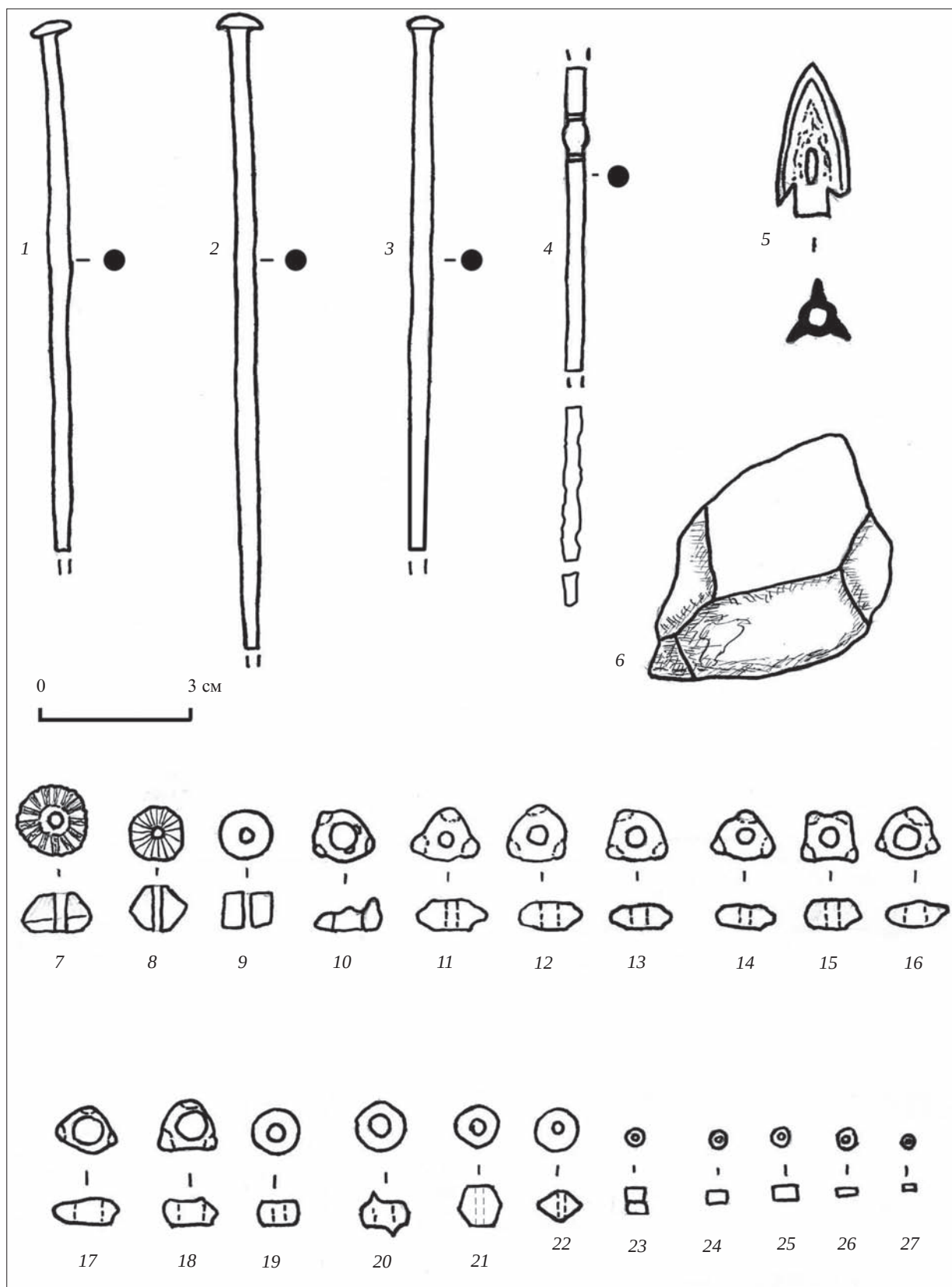

Рис. 4. Знахідки з кургану: 1—4 — шпильки; 5 — наконечник стріли; 6 — вохра; 7—27 — намісто. 1—5 — бронза; 7—27 — скло

Fig. 4. Finds from the mound: 1—4 — pins; 5 — an arrowhead; 6 — ochre; 7—27 — a necklace; 1—5 — bronze fragments; 7—27 — glass

сіро-коричневий, стінки заглажені. У тісті домішки піску, шамоту, кременю (рис. 6: 1).

9. Бронзовий трилопате́вий наконечник стріли зі склепінчастою голівкою та «опущеними» кінцями лопатей, що утворюють «жальця» (рис. 4: 5; 8: 1).

10. Черпак гостродонний, струнких пропорцій, тулуб опуклий, горло високе звужене, вінця відігнуті. Діаметр вінець — 4,5 см, горла — 3,5 см, тулуба — 5,1 см, дна — 1 см. Висота — 7 см. Поверхня лощена, чорного кольору. Черепок на зламі теж чорний. Ручка відсутня (рис. 5: 5; 7: 2).

11. Черпак гостродонний. Форма корпусу лійчаста. Широкі вінця, злегка відхилені назовні, переходять у шийку й тулуб, які розташовані практично в одній площині. Корпус звужується до дна, яке має вигляд невеликого відростка. Ручка сплюснена в перетині. Збереглася її нижня частина. Поверхня чорно-сіра, лощена. На зламі черепок коричневий. Висота посудини — 6,1 см, діаметр вінець — 5,1 см (рис. 5: 1; 7: 3).

12. Черпак гостродонний. Збереглася його придонна частина. Дно діаметром 1,5 см оформлене на кшталт плаского наліпа. Поверхня чорна, лощена зверху; усередині лощення відсутнє. Тісто на зламі чорне (рис. 5: 4).

13. Черпак гостродонний. Як і в попередньому випадку, збереглася лише нижня частина посудини (рис. 5: 3).

14. Черпак гостродонний. Висота корпусу — 8,4 см, діаметр вінець — 5,7 см, шийки — 5,2 см, тулуба — 5,4 см. Край вінець слабо відхилений назовні, тулуб конусоподібно звужується до гострого дна. Лощення чорне, якісне з обох сторін. Тісто на зламі такого самого кольору. Ручка відбита (рис. 5: 2; 7: 1).

15. Горщик приземистої банкоподібної форми. Стінки майже прямі, звужені донизу, дно пласке. По злегка відхилених вінцях іде наліплений валик із пальцевими зачіпами, по якому зроблено наколи, що подекуди пробивають стінку наскрізь. Поверхня шорстка, заглажена, в тісті домішки піску й шамоту, колір коричнево-сірий. Висота — 11 см, діаметр дна — 8 см, вінець — 11,8 см (рис. 6: 2).

16. Уламок вінчика горщика з проколами по ньому. Форма близька до банкоподібної, але вінця підносяться вгору. Посудина сіро-коричневого відтінку (рис. 6: 3).

17. Миска із загнутим усередину верхом. Вінця — діаметром 37 см мають наколи із вну-

трішнього боку. Тулуб конусоподібно звужується до плаского дна, діаметром 15 см. Висота корпусу — 12,4 см. Поверхня заглажена, коричневого забарвлення (рис. 6: 5).

18. Намисто скляне, кількістю 265 шт., цілих і в уламках.

А. Переважають пастові сплюсненоциліндричні намистини, подібні до невеличких пласких кілець тьмяно-білого відтінку. З них 26 — меншого розміру, діаметром до 0,3 см та завтовшки до 0,1 см (рис. 4: 23, 27; 9: 1). Решта — такої самої форми, але більші, діаметром 0,36—0,5 см та завтовшки 0,1—3,8 см (рис. 4: 24—26; 9: 2).

Б. Зрізаноконічна біла рифлена намистина. Діаметр — 1,4 см, висота — 0,7 см (рис. 4: 7; 9: 3).

В. Асиметрично-біконічна біла рифлена намистина. Діаметр — 0,95 см, висота — 0,78 см (рис. 4: 8; 1: 17).

Г. Жовто-перламутрова діжкоподібна намистина з рифленою поверхнею. Діаметр — 0,85 см, висота — 0,78 см (рис. 9: 4).

І. Три біконічні жовті намистини. Діаметр — 0,53—1,9 см, висота — 0,25—0,48 см (рис. 9: 5, 13, 14).

Д. Чорна сплюснено-діжкоподібна намистина. Діаметр — 0,77 см, висота — 0,41 см (рис. 4: 19; 9: 6).

Е. Асиметрично-біконічна жовта намистина, вкрита білою патиною. Діаметр — 0,9 см, висота — 0,79 см (рис. 9: 7).

Є. Біконічні жовті намистини з білою патиною поверхнею. П'ять екземплярів. Діаметр — 0,62—0,88 см, висота — 0,4—0,55 см (рис. 4: 22; 9: 8, 9, 12, 15, 16).

Ж. Біконічні намистини перламутрового відтінку. Два екземпляри. Діаметр — 0,72—0,95 см, висота — 0,41—0,52 см (рис. 9: 10, 11).

З. Кільцеподібні сплюснено-діжкоподібні (овальнобіконічні) намистини з трьома виступами з боків. Колір сірий і тьмяно-жовтий. Відтінок «вічок», як правило, відрізняється від кольору самого кільця. Діа́сять екземплярів. Діаметр — 0,9—1,1 см, висота — 0,35—0,5 см (рис. 4: 10—14, 16—18; 9: 18—20, 22—26, 28, 29).

И. Кільцеподібна сплюснено-діжкоподібна (овальнобіконічна) намистина з чотирма виступами з боків. Колір корпусу — сіро-жовтий, виступів — тьмяно-жовтий. Діаметр — 0,71 см, висота — 0,52 см (рис. 4: 15; 9: 21).

І. Овально-біконічна діжкоподібна намистина світло-сірого кольору. Діаметр — 0,95 см, висота — 0,61 см (рис. 4: 9; 9: 27).

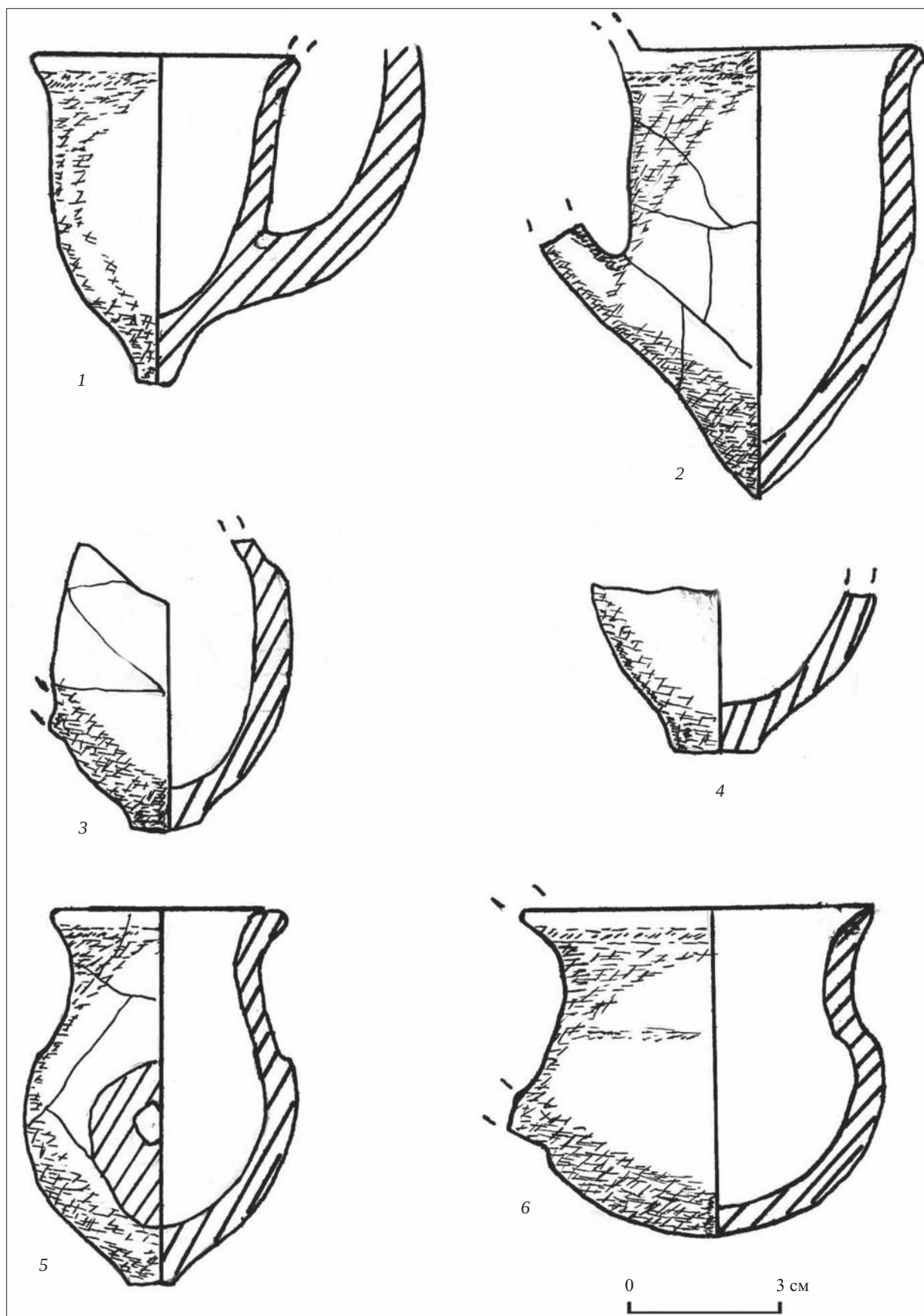

Рис. 5. Керамічний посуд з кургану
 Fig. 5. Ceramics from the mound

Характеризуючи **поховальний обряд** П'ятого Шутнівецького кургану, зауважимо, що **підкурганний спосіб** поховання повністю, наскільки сьогодні відомо, переважає в Західно-подільській групі, тоді як ґрунтові захоронення представлені лише невеликою групою (Mogylov 2013, р. 203-205; Могилов 2020, с. 137). Так само характерні для місцевих курганів **надмогильні кам'яні конструкції** — переважно у вигляді своєрідного панцира, у якого найбільші брили розташовуються по периметру. Такі конструкції відомі, наприклад, в інших курганах Шутнівецького некрополя (Гуцал А. Ф., Гуцал В. А. 2009, с. 127, 128), а також під насипами поблизу Перебиківців (Смирнова 1979), Тарасівки (Гуцал А. Ф., Мегей 1997, с. 86, 88), Оселівки (Могилов 2010, рис. 11: 1) тощо. Традиції використання каменю в насипу мають у Середньому Придністров'ї ще доскіфські чорнолісько-жаботинські корені. Такі випадки зафіксовані, наприклад, у курганах біля Дністрівки (Смирнова 1984, с. 55), Луки-Врублівецької (Шовкопляс 1952), 1 у Мервинцях (Артамонов 1955а, с. 85; 1955b, с. 113; Смирнова 1977а, рис. 1). І корені ці йдуть ще глибше, в епоху бронзи, про що свідчать кургани з кам'яними насипами тієї пори, досліджені на Гусиковій горі біля Спасівки та Іванківців (Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилов 2011b, с. 93, 94).

Єдина центральна могила під курганом також найбільш характерна для курганів Західно-подільської групи (Могилов, Гуцал А. Ф., Гуцал В. А. 2016а, с. 250). **Стовпові дерев'яні гробниці** так само часто виявляють у ранньоскіфський час на Середньому Дністрі (Гуцал А. Ф. 2018). Цікаво, що для передскіфського часу в регіоні вони не характерні. Тут можна згадати хіба що курган 1 у Бандишівці з дерев'яними конструкціями. У скіфський період кількість стовпових склепів стає значною (Могилов, Гуцал А. Ф., Гуцал В. А. 2016а, с. 251; Гуцал А. Ф. 2018; Могилов 2020, с. 137). Цікавою та рідкісною рисою шутнівецького кургану є **моцнення стіни камінням**, яке могло являти собою фактично регулярне мурування, але без будівельного розчину. У нашому випадку зафіксовано сліди викладання однієї стіни. Чи було воно біля інших — стверджувати важко. Кам'яне мурування є рідкісним для Західноподільської групи, проте зрідка трапляється. Зокрема, в кургані 9 поблизу Спасівки та Іванківців зафіксовано викладку стінок входу до склепу, який прорізав вал навколо каме-

ри (Гуцал А. Ф. 2014, с. 44–45). Та й зовнішні схили підкурганних валів окремих курганів настільки стрімкі, що більше нагадують вже кладку під кутом (Могилов, Гуцал А. Ф., Гуцал В. А. 2016b, рис. 4; 8; 9; 19). Лише іноді в архаїчну скіфську добу правильні кам'яні будівничі прийоми відомі й на інших землях Північного Причорномор'я. Хрестоматійним прикладом цього можуть служити будівельні конструкції Першого Краснознам'янського кургану на Північному Кавказі (Петренко 2006, табл. 1—11).

Розглядаючи **знахідки** з П'ятого Шутнівецького кургану, насамперед звернемо увагу на комплекс **керамічного ліпленого посуду**. Безперечно, найбільш показовою його частиною є п'ять **гостродонних чорнолощених черпачків**. Привертає увага і їхня нестандартна форма, і чимала кількість. Через конічне дно такі вироби не можна було ставити у звичний спосіб, що знижувало можливість їх побутового використання. З огляду на це висловлено припущення про їх культове призначення (Могилов 2021, с. 84). Ареал цих виробів охоплює насамперед західноукраїнські землі. Виразна, хоч і не надто чисельна група походить із пізньочорнолісько-жаботинських пам'яток Середнього Дністра. Тут вони виявлені на селищах в Непоротовому (Крушельницька 1998, рис. 99: 15—17; 101: 5—7), Мерешівці (Левицький 1987, рис. 3: 10), можливо, і на Рудковецькому городищі (Гуцал А. Ф. 2017, рис. 2: 5, 7). Вироби знайдено також на Григорівському городищі (Артамонов 1955b, рис. 40: 1; Смирнова 1983, рис. 2: 4) та в Дністрівці (Смирнова 1982, рис. 8: 5; 1986, рис. 3: 5; 7, 6). Відомі вони в Козлові, де є й ранньоскіфські матеріали (Белозор, Могилов, Скорый 2010, рис. 11: 8). На інших пізньочорнолісько-жаботинських землях такі черпаки знайдено в Середньому Побужжі: курган 1 в Тютках (Заец 1979, рис. 1: 2, 3). Варто згадати й оздоблений геометричним орнаментом пізнього доскіфського типу черпачок із колекції М. Ф. Біляшівського (Ковпаненко 1981, рис. 57: 6). Наведемо також пару округлодонних черпаків із кургану 46 в Берестнягах та колекції Ф. Ф. Кундереви́ча, у яких ручка кріпиться до корпусу лише одним краєм, тоді як верхній відведений вбік і декоровано з боків виступами, що створює враження стилізованої голівки (Ковпаненко 1981, рис. 6: 4; 57: 4, 5). У кургані біля Берестняг черпак уцілів єдиним із інвентарю, й напевно говорити про доскіфський чи ранньоскіфський час складно. Посудина з колекції Ф. Ф. Кундереви́ча вкрита геометричним

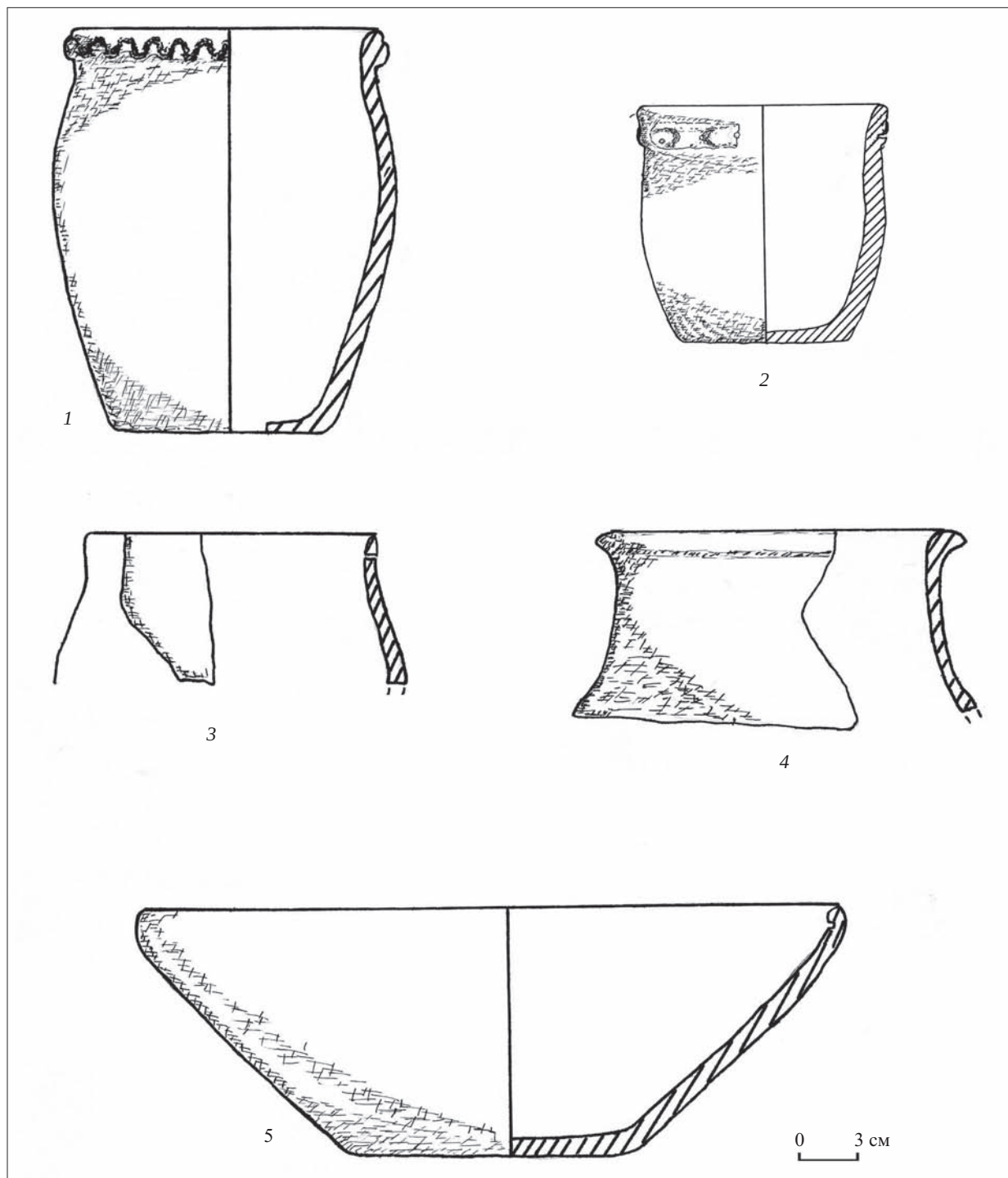

Рис. 6. Ліплений керамічний посуд, знайдений у кургані
Fig. 6. Handmade pottery from the mound

заштрихованим орнаментом, що має аналогії передусім в пізніх доскіфських пам'ятках. Інша репрезентативна група гостродонних черпаків походить із висоцьких пам'яток: могильники в Чехах, Свиріжі (Sulimirski 1931, tab. XXII: 5, 8), Лукавці, захоронення 2⁵ (Ільчишин 2007,

⁵ У посудини з Лукавця ручка кріпиться до корпусу тільки одним краєм.

рис. 3: 3), Золочеві (Крушельницька 1965, рис. 8: 28; Бандрівський 2014, рис. 115: 3), Конюшкові (Крушельницька 1976, рис. 19: 74), Петрикові (Бандрівський 2002, рис. 33: 5). Відомі вони з поселення Маркопіль-2, віднесеному до ранніх пам'яток черепинсько-лагодівської групи із сильними висоцькими впливами (Бандрівський та ін. 1993, рис. 111: II, а, б, в).

Рис. 7. Черпаки з кургану 5

Fig. 7. Ladles from the mound no. 5

Припускається поява таких виробів в пізньочорноліських комплексах Середнього Дністра під висоцьким впливом (Смирнова 1984, рис. 1). Але варто зауважити, що ідея гостродонного мініатюрного корпусу відома в Правобережному Лісостепу ще в білогрудівських пам'ятках (Тереножкин 1961, рис. 28: 1). Доволі широким є і їхній ареал, який сягає аж Середнього Дніпра, тому не можна виключати, що такі вироби були «надкультурним» явищем, яке паралельно розвивалось на різних територіях (Могилов 2021, с. 84).

Глибокий черпак S-подібного профілю має прототипи в Середньому Подністров'ї в до-скіфський час, коли він був тут одним із найпоширеніших типів: Дністрівка (Смирнова 1982, рис. 8: 2; 1984, рис. 8: 13; 1986, рис. 3: 7), Рудковецьке городище (Гуцал А. Ф. 2017), Непоротове (Крушельницька 1998, рис. 99: 8), Бронниця (Осокин 1994, рис. 5: 2), Кам'янець-Подільський (Болтанюк, Виногородська, Ніколаєва 2021 рис. 11: 1), Козлів, де виявлені й ранньоскіфські матеріали (Белозор, Могилов, Скорий 2010, рис. 8: 7). Такі вироби вказаної пори відомі й на Дніпровському Правобережжі: Суботівське городище (Тереножкин 1961, рис. 40: 2; Гершкович 2016, рис. В71: 1) у Середньому Побужжі: кургани у Тютках (Заец 1979, рис. 1: 5; 2: 6; 3: 2). Трапляються вони й у культурі Козія-Сахарна (Гольцева, Кашуба 1995, табл. XX: 1; Niculita, Nicic 2014, fig. 67:

1, 2). У ранньоскіфський час у Західноподільській групі глибина черпаків зменшується, а кількість глибоких S-подібних виробів відчутно падає (Могилов 2020, с. 147, 149; рис. 4).

Наступну категорію ліпленого посуду з кургану у Шутнівцях становлять **банкоподібні горщики з валиком із заціпами під верхом**. В Українському Правобережному Лісостепу такі знахідки з'являються ще в передскіфський час. Але тоді вони чисельністю безумовно поступаються тюльпаноподібним горщикам із валиком по корпусу та проколами під верхом. На Середньому Дністрі банкоподібні кухонні посудини виявлені, зокрема, на селищах того часу біля Ленківців (Мелюкова 1958, рис. 2: 19—21), Непоротового (Крушельницька 1998, рис. 40: 4), Нагорян (Шовкопляс 1956), Дністрівки (Смирнова 1986, рис. 5: 1, 2), Луки-Врублівецької (Шовкопляс 1952, табл. 1: 9, 11, 12; 1956, табл. I: 1, 2, 4), у Кам'янці-Подільському (Болтанюк 2011, рис. 2: 2) тощо. Відомі вони й у поховальних пам'ятках регіону (Шовкопляс, Максимов 1952, табл. I: 5; III: 7; Гуцал В. А., Мереж 2005, рис. 2: 8). Виявлено їх також у середніх течіях Південного Бугу (Бойко 2004, рис. 3: 9) та Дніпра (Покровская 1973, рис. 5: 12). Трапляються вони й південніше, в Молдові: шолданештські горизонти на Алчедарі та Сахарна-Маре (Кашуба 2000, рис. 4: 6; 6: 4), некрополь Селіште (Лапушнян 1979, рис. 24: 3), Шолданештське поселення (Маркевич 1955, рис. 4: 7).

У ранньоскіфський час банкоподібні горщики, оздоблені під верхом валиком із зашипами, стають основним типом, чисельно домінуючи на пам'ятках келермеської доби. Масові вони в пам'ятках Західноподільської групи. Зокрема їх виявлено в курганах 4 поблизу Більче-Золотого, 2 коло Івахнівців, неподалік Городка (Sulimirski 1936, tabl. XVII: 10–12), 2 в Долинянах (Смирнова 1977b, рис. 3: 4), 3 і 5 біля Перебиківців (Смирнова 1979, рис. 12: 8; 15: 5), поблизу Врублівців (Кучугура 1995, рис. 3: 1), 2 поблизу Тарасівки (Гуцал А. Ф., Мегей 1997, рис. 1: 2; Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилов 2012, рис. 2: 2), 4 неподалік Теклівки (Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилов 2011a, рис. 6: 2, 3), 8 в Колодіївці (Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей, Могилов 2006, рис. 2: 8, 11) тощо. Переважають вони й на поселеннях регіону: Долиняни (Смирнова 1981, рис. 11: 1, 2), Оселівка (Никитина 1979, рис. 6: 3), Селище (Мелюкова 1958, рис. 7: 3–6), Залісся (Ганіна 1984, рис. 1: 6–8), Стуфчинці-9 (Гершкович, Рижов 1997, табл. VII: 2, 3; 1998, рис. 2: 2, 3).

Горщик із проколами під верхом виглядає доволі архаїчно для келермеського часу. Нагадаємо, що таке оздоблення характерне насамперед для передскіфських тюльпаноподібних горщиків Середнього Подністров'я (Смирнова 1983, рис. 1; 1985, рис. 5, 9, 11; Гуцал А. Ф. 2000, рис. 2; Могилов 2021, с. 55–56). Переважає воно й на аналогічних посудинах з інших регіонів: Волині (Люба-Радзиминський 1893, рис. 3; Тереножкин 1965, рис. 7: 11, 13, 18; Никитина 1969, рис. 40: 3–5), Правобережного Лісостепоного Подніпров'я (Покровська 1952, табл. I: 2; Березанська 1970, рис. 2: 2; Покровська 1951, табл. I: 2; Ключко, Скорий 1993, рис. 3: 3), Лівобережного Лісостепу (Ковпаненко 1967, рис. 14, 4; 19, 12; Шрамко І. Б. 2006, рис. 7: 2). У Подністров'ї з настанням скіфського періоду на докелермеському етапі, а може, й на початку келермеського часу, як видно з матеріалів у Козлові (Белозор, Могилов, Скорий 2010, рис. 7: 3, 7, 9, 21) та верхніх шарах Непоротого-II (Крушельницька 1998, рис. 5: 4), вони продовжують широко побутовати. Утім, далі в келермеський період їх чисельність стрімко скорочується та поступається банкоподібним кухонним посудинам. У курганах їх знахідки поодинокі, хоча зрідка продовжує траплятися оздоблення проколами корчаг. Трохи частіше їхні фрагменти виявляють на поселен-

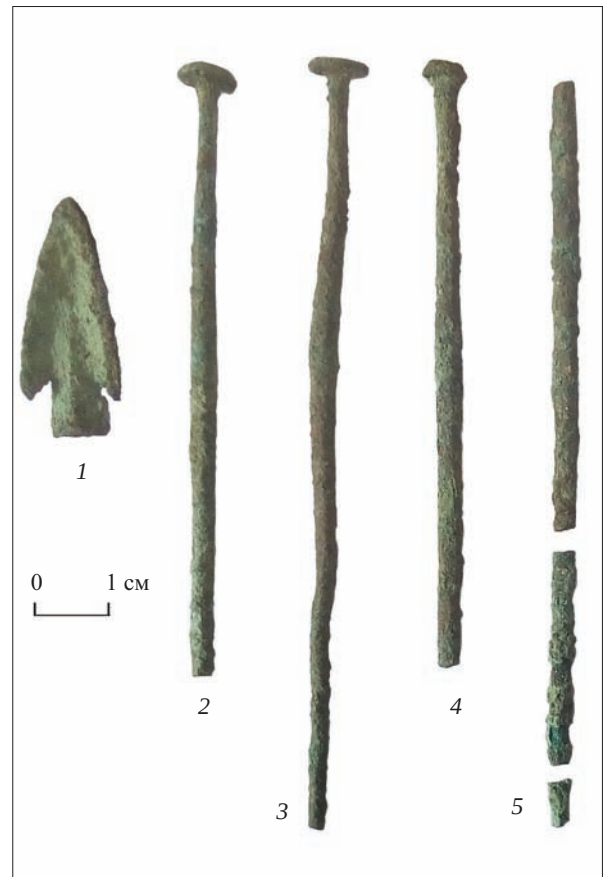

Рис. 8. Бронзові наконечник стріли (1) та шпильки (2–5) з кургану

Fig. 8. Bronze arrowheads (1) and pins (2–5) from the mound

нях (Ганіна 1979, рис. 15; 18)⁶, проте й там це лише окремі знахідки. Шутнівський горщик із проколами під верхом відрізняється від передскіфських тюльпаноподібних піднесеними вгору та звуженими вінцями. Імовірно, він ілюструє затухання традиції виготовлення таких посудин.

Миска із загнутими всередину вінцями та наколами зсередини має прототипи ще в передскіфський час. Таким чином, наприклад, оздоблені вироби з кургану 486 біля Турії (Ильинская 1975, табл. XXXII: 7), 27/3 на Лисій Горі поблизу Тараші (Романюк, Гречко, Могилов 2018, рис. 5: 13). Продовжують використовувати такий декор і в ранньоскіфську добу: кургани біля Медвина (Ковпаненко 1981, рис. 27: 11), Константиновки (Ильинская 1975, табл. XIII: 15), Мотронинське городище (Бессонова, Скорий 2001, рис. 36: 2).

Бронзовий наконечник стріли з трикутною «склепінчастою» голівкою має аналогії в

⁶ Зрідка тюльпаноподібні горщики відомі й східніше, на окремих ранньоскіфських пам'ятках Українського Лісостепу (Андриенко 1992, рис. 3: 2, 5; Петровська 1970, рис. 7; Смирнова 1961, рис. 10: 6, 11).

Рис. 9. Скляне намисто з кургану
Fig. 9. Glass necklace from the mound

пам'яток келермеського часу. Схожі вироби з Західноподільської групи відомі з курганів 1 у Круглику (Смирнова 1968, рис. 3), 2 біля Долинян (Смирнова 1977b, рис. 4), 2 неподалік Перебиківців (Смирнова 1979 рис. 8; 9), поблизу Миньківців (Захар'єв 1992, рис. 2: 2; Захар'єв, Малеев 1993, с. 27), на Заліському поселенні (Ганіна 1984, рис. 4). Трапляються вони й у Дніпровському Лісостеповому Правобережжі: кургани 5 біля Рижанівки (Ильинская 1975, табл. XXII: 15), 2 поблизу Лазурців, неподалік Пищальників (Ковпаненко 1981, рис. 26: 30; 39: 4), коло Малої Офірни (Петровська 1968, рис.

5: 10), Хотівське городище (Максимов, Петровская 2008, рис. 11: 7). Відомі такі стріли і в Лівобережному Лісостепу: Старша Могила (Ильинская 1968, табл. II: 25), насипи 4 і 6 у Скороборі поблизу Більська (Ковпаненко 1967, рис. 43: 12, 25). Виявлені вони також у Степовій Скіфії (Кореняко, Лукьяшко 1982, с. 10: 35; Беспалый, Парусимов 1991, рис. 4: 12), трапляються на Північному Кавказі (Махортых 1991, рис. 16: 3).

Бронзові шпильки з грибоподібними голівками, зокрема і з рифленням на стрижні, типові для ранньоскіфського часу (Петренко 1978, с. 14), частіше трапляючись в старожитностях

келермеського часу. У Західноподільській групі вони виявлені в курганах 3 біля Перебиківців (Смирнова 1979, рис. 12: 10), 8 біля Колодіївки (Гуцал А. Ф. та ін. 2006, рис. 2: 5), 2 біля Братишева, неподалік Івахнівців (Sulimirski 1936, tab. V: i; XI: 4), 4 в Малинівцях (Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей, Могилов 2004, рис. 2: 2). Відомі вони й на поселеннях регіону: Селище (Мелюкова 1953, рис. 32: 2), Іване-Пусте (Ганіна 1965, рис. 4: 7), Залісся (Ганіна 1984, рис. 5: 5), Долиняни (Смирнова 1981, рис. 10: 3,10), а також на інших пам'ятках Українського Лісостепу. Зокрема, на Правобережжі — у курганах Переп'ятиха (Скорий 1990, рис. 4: 9), біля Глевахи (Тереножкін 1954: табл. I: 13), 432 поблизу Журовки (Ильинская 1975, табл. XII: 10), на Хотівському (Петровська 1970, рис. 13: 12—14) та Шарпівському городищах (Фабриціус 1949, табл. VI: V). На Лівобережжі — у курганах 1 неподалік Герасимівки (Ильинская 1968, табл. XLV: 8, 9), 18 біля Мачух (Ковпаненко 1970, рис. 4: 25), 4 у Скороборі поблизу Більського городища (Шрамко Б. А. 1987, рис. 12: 1—3; 69: 15).

Набір **намистин** із кургану, його асортимент із переважанням простих невеликих сплюснено-циліндричних пастових оздоб є типовим для поховань Західноподільської групи (див. напр.: Могилов, Гуцал А. Ф., Гуцал шпильки В. А. 2016а, с. 249, 257; 2016b, с. 222; Гуцал А. Ф., Гуцал В. шпильки А., Могилов 2021, с. 88; рис. 5). Можна акцентувати увагу на окремих типах цих прикрас. Зокрема, білувато-сірі зрізаноконічні намистини-розетки, відомі в Українському Лісостепу (Островерхов 2014, с. 43), на думку Т. В. Рябкової, пов'язані з виробництвом Закавказзя та принесені в Північне Причорномор'я скіфами, які здійснювали передньоазійські походи. Комплекси, у яких вони знайдені, дослідниця датує серединою VII — початком VI ст. до н. е. (Рябкова 2010, с. 186). Жовті біконічні намистини трапляються й на інших лісостепових теренах (Супруненко 2016: рис. 6: 5; Шрамко И. Б. 2017, рис. 6: 4). Важливі їх знахідки на античному Ягорлицькому поселенні, де припускається їх місцеве виробництво у першій половині VI ст. до н. е., яке, зрештою, не виключається й для Ольвії чи її хори (Kolisnichenko 2018, р. 54; fig. 1: 2). Утім, хронологія такого намиста раніше та після наведеного часу поки що остаточно не з'ясована.

Для **хронології** кургану найважливішу роль відіграє наконечник стріли, аналогії якому, як вказувалось, відомі у келермеський час (сере-

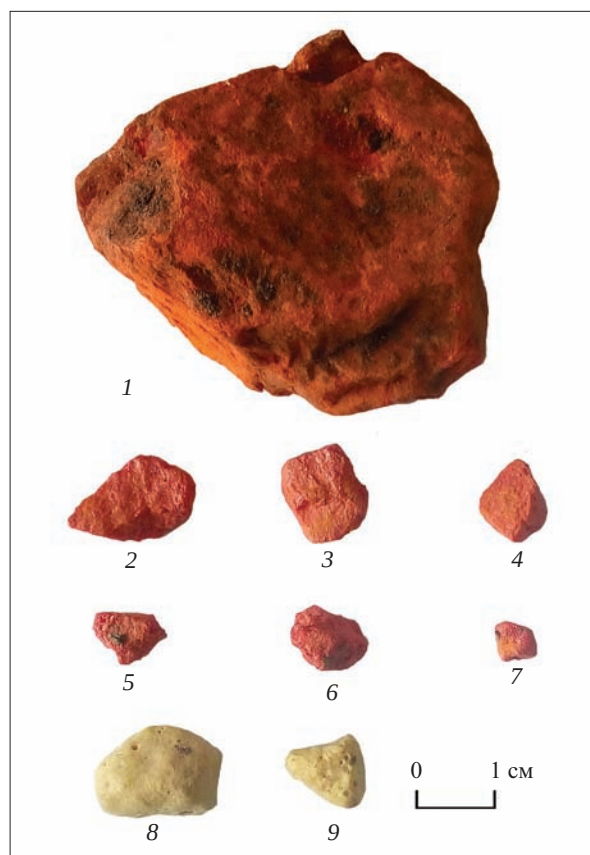

Рис. 10. Мінерали з поховання

Fig. 10. Minerals from the burial

дина VII — перша половина VI ст. до н. е.). Не суперечать такому датуванню й ранньоскіфські банкоподібні горщики з валиком під верхом та шпильки з грибоподібною голівкою, наймасовіше розповсюджені якраз у той період. Аналогії цього часу має й намисто. Крім того, відзначимо, що в шутнівському кургані є матеріали, які дозволяють, на нашу думку, говорити про ранньокелермеський час могили. Це гостродонні черпачки та горщик із проколами по верху, аналогії яким відомі насамперед у доскіфських пам'ятках. З огляду на це, курган 5 біля Шутнівців можна зарахувати до пам'яток ранньої фази або принаймні першої половини келермеського етапу, що в абсолютних датах може бути близьким до середини — третьої чверті (другої половини) VII ст. до н. е.

За виявленими поряд шпильками, можна припускати, що особа 10—14 р., від якої *in situ* у гробниці залишилася щелепа, була жіночої статі. До жіночого інвентарю належить і намисто зі значною кількістю намистин. Інший скелет, як уже зазначалося, належав дитині. Не виключено, що ці кістки не були єдиними в могилі, адже її центр, на жаль, виявився повністю

зруйнованим, і про можливість розташування тут тіл нічого напевно сказати не можна. Однак наявність предмета озброєння не виключає, що тут міг бути й чоловік. Отже, можна припускати, що склеп кургану 5 у Шутнівцях був сімейною чи родовою усипальницею.

У Шутнівецькому кургані привертає увагу значна кількість гостродонних черпачків, поки що безпрецедентна для ранньоскіфського часу. Уже було сказано, що існують припущення про застосування їх з ритуальною метою. Якщо ці припущення правильні, то хтось із небіжчиків, похований у цьому кургані, за життя цілком міг бути задіяний у релігійних церемоніях. Розгляд *соціального статусу* похованих у кургані повертає нас до питання співвіднесення некрополів із мешканцями конкретних поселень Середнього Подністрів'я ранньоскіфського часу, які їх залишили. Сьогодні вже стає очевидно, що більшість курганних груп Західноподільських пам'яток із кількістю курганів 3—10 од. (відомий лише один великий некрополь у Іванівці з чисельністю насипів до 128 (Тимошук 1963, с. 1-2; Шу-

кин 1989, с. 107) є малою порівняно з великою кількістю селищ того часу. Імовірно, частина їх населення все ж таки могла бути похована в безкурганних некрополях, усе ще маловідомих (див., напр.: Смирнова 1967, с. 229-230), на самих селищах у житлових чи господарчих об'єктах (див., напр.: Никитина 1979, с. 241-243). А також, вірогідно, за деякими специфічними ритуалами, що можуть не залишати стандартних археологічних свідчень. У світлі сказаного можна припускати, що хоч курган 5 у Шутнівцях через невеликий розмір насипу (до 0,6 м заввишки) належить до доволі скромних у межах Західноподільської групи, проте в некрополі він відзначається розміром могили та інвентарем, ідучи в групі декількох виразних поховань слідом за найбільшим курганом 2 заввишки 1,56 м. Таким чином, можна припускати, що в кургані 5 були поховані члени родини, які посідали високий (але не найвищий) майновий та соціальний статус серед мешканців селищної общини. Не виключено, що підкреслювати їх положення могли й виконувати ними культові функції.

Андриенко, В. П. 1992. Комплекс начала скифского времени на поселении Пожарная Балка (раскоп 11). *Донецкий археологический сборник*, 1, с. 73–88.

Артамонов, М. И. 1955а. Некоторые итоги пятилетних исследований Юго-Подольской археологической экспедиции. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 4, с. 84–87.

Артамонов, М. И. 1955б. Археологические исследования в Южной Подолии в 1952–1953 гг. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 59, с. 100–117.

Бандрівський, М. 2002. *Могильник в Петрикові біля Тернополя в контексті поховального обряду висоцької культури*. Львів: Інститут українознавства НАНУ.

Бандрівський, М. 2014. *Культурно-історичні процеси на Прикарпатті і Західному Поділлі в пізній період епохи бронзи – на початку доби раннього заліза*. Львів: Інститут українознавства НАН України.

Бандрівський, М., Білик, М., Конопля, В. 2007. Перший сезон розкопок у Жукові на Бережанщині. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, 253, с. 602–610.

Бандрівський, М., Кобаль, Й., Крушельницька, Л., Павлів, Д., Попович, І., Сулик, Р., Філіпчук, М., Чопек, С. 1993. *Пам'ятки гальштанського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті*. Київ: Наукова думка.

Белозор, В., Могилов, А., Скорый, С. 2010. Комплекс раннего железного века у с. Козлов на Среднем Днепре. *Tyragetia*, XIX (1), с. 149-174.

Березанська, С. С. 1970. Нове джерело до розуміння зольників білогрудівського типу. *Археологія*, XXIV, с. 20–31.

Беспалый, Е. И., Парусимов, И. Н. 1991. Комплексы переходного и раннескифского времени на Нижнем Дону. *Советская археология*, 3, с. 179-195.

Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 2001. *Мотронинское городище скифской эпохи*. Киев; Краков: Институт археологии НАНУ.

Бойко, Ю. Н. 2004. Вишенка-2 — новый чернолесско-жаботинский памятник в Среднем Побужье. В: Посохов, С. И. (ред.). *Древности*. Харьков: НМЦ «МД», с. 238-259.

Болтанюк, П. А. 2011. Способи орнаментативної посуду чорноліської культури (за матеріалами досліджень з Кам'янець-Подільського замку). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету. Історичні науки*, 4, с. 442–453.

Болтанюк, П., Виногородська, Л., Ніколаєва, А. 2021. Господарські ями чорноліської культури з території замку Кам'янець-Подільського (за дослідженнями 2019 року). В: Заремба, О. О. (ред.). *Археологія і фортифікація України. Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький*, с. 24–37.

Ганіна, О. Д. 1965. Поселення скіфського часу у селі Іване-Пусте. *Археологія*, XIX, с. 106-117.

Ганіна, О. Д. 1984. Поселення ранньоскіфської доби поблизу с. Залісся. *Археологія*, 47, с. 68-78.

Гольцева, Н. В., Кашуба, М. Т. 1995. *Глинжень II. Многослойный памятник Среднего Поднестровья*. Тирасполь: МАКО.

Гершкович, Я. П. 2016. *Суботовское городище*. Киев: Институт археологии НАН Украины.

Гершкович, Я. П., Рижов, С. М. 1997. *Звіт про розкопки поселення скіфського часу біля с. Стуфчинці Хмельницького району Хмельницької області у 1997 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України, Ф.Е. 1997/7.

Гершкович, Я. П., Рижов, С. М. 1998. Поселення ранньоскіфського часу Стуфчинці-9 на Поділлі. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр.* Київ: ІА НАНУ, с. 13–14.

Гребеняк, В. 1913. Сліди скитської культури в Галичині. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*, CXVII–CXVIII, с. 9–25.

Гребеняк, В. 1915. Нові археологічні знахідки на території Східної Галичини. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*, CXXII, с. 1–28.

Гуцал, А. Ф. 1995. Поховальний обряд населення Середньої Наддністрянщини передскіфського часу. В: Винокур, І. С. (ред.). *Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільська друкарня, с. 94-96.

Гуцал, А. Ф. 2000. Рудковецьке городище і перший похід скіфів у Придністровський Лісостеп. В: Баженов, Л. В. та ін. (ред.). *Давня і середньовічна історія України*. Кам'янець-Подільський: Науково-видавничий центр Кам'янець-Подільського університету, с. 69-79.

Гуцал, А. Ф. 2014. Поховальний комплекс скіфського часу в кургані № 9 біля Спасівки на Збручі. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Феномен Більського городища*. Київ: Полтава: ЦП НАНУ, с. 44-46.

Гуцал, А. Ф. 2017. Черпаки Рудковецького городища і деякі питання хронології чорнолісся на Дністрі. *Археологія і давня історія України*, 23, с. 107-117.

Гуцал, А. Ф. 2018. Дерев'яні склепи ранньоскіфського часу в курганах Середнього Подністров'я. *Археологія і давня історія України*, 27, с. 51-63.

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А. 2009. Курганна група ранньоскіфського часу у пониззі Смотрича. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка: Історичні науки*, 2, с. 5-15.

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилов, О. Д. 2004. Розкопки курганів епохи раннього заліза в с. Малинівці на Середньому Дністрі. *Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 рр.* Київ: Шлях, с. 114-116.

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилов, О. Д. 2006. Розкопки курганів ранньоскіфської доби біля села Колодіївка у Середньому Подністров'ї. *Археологічні відкриття в Україні 2004—2005 рр.*, Київ: Запоріжжя: Дике Поле, с. 157-159.

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилов, О. Д. 2008. Теклівський курганный некрополь. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка: Історичні науки*, 1, с. 6-23.

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилов, О. Д., Баженов, О. Л., Болтанюк, П. А. 2009. Дослідження курганів ранньоскіфського часу в районі середньої течії р. Збруч. *Археологічні дослідження в Україні 2006—2007 рр.* Київ: Інститут археології НАНУ, с. 91-93.

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Могилов, А. Д. 2011а. Курган № 3 у с. Теклівка на Середньому Дністрі. В: Березуцький, В. Д. (ред.). *Восточноевропейские древности скифской эпохи*. Воронеж: Научная книга, с. 97-109.

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Могилов, О. Д. 2011б. Теклівські кургани на Західному Поділлі. В: Посохов, С. И. (ред.). *Древности Восточной Европы. Сборник научных трудов к 90-летию Б. А. Шрамко*. Харьков: ХНУ, с. 111-124.

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Могилов, О. Д. 2011с. Дослідження курганного некрополя Спасівка—Іванківці на Хмельниччині. *Археологічні дослідження в Україні 2010 р.* Київ: ІА НАНУ, с. 93-94.

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Могилов, А. Д. 2012. Новые исследования курганов скифского времени на западе Восточноевропейской Лесостепи. В: Байтанаев, Б. А. (ред.). *Кадырбаевские чтения. Материалы III международной научной конференции*. Актобэ: Институт археологии КН МОН РК, с. 141-153.

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Могилов, О. Д. 2021. Ранньоскіфський курган з кремацією на Західному Поділлі. *Археологія*, 1, с. 86-95. <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2021.01.086>

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Могилов, О. Д., Болтанюк, П. А. 2010. Дослідження курганної групи Спасівка-Іванківці у Позбруччі. *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.* Київ: ІА НАНУ, с. 101-103.

Заец, И. И. 1979. Курганный комплекс раннескифского времени у с. Тютки Винницкой области. *Советская археология*, 1, с. 256-260.

Захар'єв, В. А. 1992. Дослідження археологічних пам'яток на території Дунаєвського району (1990 р.). В: Шмаснік, М. Д., Захар'єв, В. А. (ред.). *Археологія Дунаєвщини*. Хмельницький: Хмельницький обласний краєзнавчий музей, с. 37-39.

Захар'єв, В. А., Малєєв, Ю. М. 1993. Розкопки кургану ранньоскіфського часу біля с. Миньківці на Дунаєвщині. В: Винокур, І. С., Прокопчук, В. С. (ред.). *Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля. Тези доповідей республіканської наукової конференції*. Дунаївці: (б.в.).

Ильинская, В. А. 1968. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. Киев: Наукова думка.

Ильинская, В. А. 1975. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. Киев: Наукова думка.

Ільчишин, В. 2007. Могильник висоцької культури в селі Лукавець на Бродівщині (з розкопок Ігоря Герети 1978 року). *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*, 253, с. 611-615.

Кашуба, М. Т. 2000. Заметки о формировании среднегалыштатской культуры Басарабь-Шолдэнешть в Днестро-Прутском междуречье. *Stratum Plus*, 3, с. 140-156.

Ключко, В. И. Скорый, С. А. 1993. К исследованию позднечернолесского погребального обряда. *Российская археология*, 4, с. 54-64.

Ключевий, Б. 1965. Під покровом стародавніх курганів. *Людина і світ*, 6, с. 38-39.

Ковпаненко, Г. Т. 1967. Племена скіфського часу на Ворсклі. Київ: Наукова думка.

Ковпаненко, Г. Т. 1970. Кургани поблизу с. Мачухи на Полтавщині (за матеріалами М. Я. Рудинського). *Археологія*, XXIV, с. 146-169.

Ковпаненко, Г. Т. 1981. Кургани раннескифского времени в бассейне р. Рось. Киев: Наукова думка.

Коренько, В. А., Лукьяшко, С. И. 1982. Новые материалы раннескифского времени на Левобережье Нижнего Дона. *Советская археология*, 3, с. 149-164.

Крушельницька, Л. І. 1965. Могильник висоцької культури в м. Золочеві. *Археологія*, 19, с. 122-135.

Крушельницька, Л. І. 1976. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. Київ: Наукова думка.

Крушельницька, Л. І. 1985. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи (рубіж епох бронзи і заліза). Київ: Наукова думка.

Крушельницька, Л. І. 1998. Чорноліська культура Середнього Подністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток). Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника.

Кучугура, Л. І. 1995. Ранньоскіфський комплекс з кургану поблизу с. Врублівці в Подністров'ї. *Археологія*, 2, с. 131-135.

Лапушнян, В. Л. 1979. Ранние фракийцы X-начала IY в. до н.э. в лесостепной Молдавии. Кишинев: Штиница.

Левицкий, О. Г. 1987. Горизонт раннего железного века на поселении Мерешовка. В: Борзая, И. Я. (ред.). *Молдавское Приднестровье в первобытную эпоху*. Кишинев: Штиница, с. 92-106.

Малєєв, Ю. М. 1991а. Курган Західноподільської групи поблизу с. Зозулинці. В: Боднар, М. М. (ред.). *Поховальний обряд давнього населення України*. Київ: НМК ВО, с. 162-181.

Люба-Радзими́нский, С. В. 1897. Памятники каменного века части западной Волыни. В: Уварова, П. С. (ред.). *Труды девятого археологического съезда в Вильне 1893 г.*, Москва: Типография Э. Лиснера и Ю. Романова, Т. 2, с. 79-82.

Малєєв, Ю. М. 1990. Дослідження курганів західноподільської групи. В: Баженов, Л. В. Винокур,

- І. С. (ред.) *Тези доповідей VIII Подільської історико-краєзнавчої конференції (секція археології)*. Кам'янець-Подільський: КППІ, с. 26–28.
- Максимов, Е. В., Петровская, Е. А. 2008. *Древности скифского времени Киевского Поднепровья*. Полтава: Полтавський літератор.
- Малеев, Ю. Н. 1991b. Курган скифского времени у с. Мышковцы в бассейне р. Збруч. В: Болтрик, Ю. В., Бунятян, Е. П. (ред.). *Курганы Степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 122–130.
- Маркевич, В. И. 1955. Археологические памятники в бассейне нижнего течения реки Черна. *Известия Молдавского филиала АН СССР*, 5(25), с. 131–145.
- Махортых, С. В. 1991. *Скифы на Северном Кавказе*. Киев: Наукова думка.
- Мелюкова, А. И. 1953. Памятники скифского времени на Среднем Днестре. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 51, с. 60–73.
- Мелюкова, А. И. 1958. Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднестровья. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 64, с. 5–102.
- Могилев, А. Д. 2010. К археологической карте Северной Буковины раннего железного века. *Revista arheologica*, V, 1, с. 98–129.
- Могилев, А. Д. 2011. К вопросу о ситуации на западе Восточноевропейской Лесостепи в скифское время. В: Байтанаев, Б. А. (ред.). *Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы*. Алматы: Институт археологии КН МОН РК, с. 217–227.
- Могилев, О. Д. 2020. О формировании раннескифской культуры на Среднем Днестре. *Stratum plus*, 3, с. 129–170.
- Могилев, О. Д. 2021. *Комарів. Поселення доскіфського часу на Середньому Дністрі*. Київ: ІА НАНУ.
- Могилев, А. Д., Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А. 2016a. Первый Спасовский курган. In: Sirbu, L. (ed.). *Culturi, Procese si Contexte in Arheologia. Volum omagial Oleg Levitski la 60 de ani*. Cisinai: Tipografia «Garamont-Studio», с. 247–267.
- Могилев, О. Д., Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А. 2016b. Курган з кам'яним валом на Західному Поділлі. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 212–230.
- Могилев, А. Д., Гуцал, В. А. 2021. К юбилею археолога Анатолия Федоровича Гуцала. *Revista Arheologica*, XVII, 1, с. 125–127.
- Никитина, Г. Ф. 1969. Поселения раннего железного века на р. Тетерев. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 119, с. 83–85.
- Никитина, Г. Ф. 1979. Землянка скифского времени у с. Оселивка Черновицкой области. *Советская археология*, 3, с. 241–249.
- Осокин, И. В. 1994. Памятники чернолесской культуры Левобережного Среднего Поднестровья (по материалам Юго-Подольской экспедиции 1953–1954 гг.). *Археологические вести*, 9, с. 104–108.
- Островецков, А. С. 2014. «Египетські фаянси» в Скіфії та їх місце в системі подібних старожитностей Східної Європи (досвід комплексного аналізу). *Археологія*, 1, с. 41–60.
- Петренко, В. Г. 1978. Украшения Скифии VII–III вв. до н. э. *Свод археологических источников*, Д 4—5, с. 1–144.
- Петренко, В. Г. 2006. *Краснознаменский могильник. Элитные курганы раннескифской эпохи на Северном Кавказе*. Москва; Берлин; Бордо: Палеограф.
- Петровська, Є. О. 1968. Курган VI ст. до н. е. біля с. Мала Офірна на Київщині. *Археологія*, 21, с. 164–174.
- Петровська, Є. О. 1970. Ранньоскіфські пам'ятки на південній околиці Києва. *Археологія*, 24, с. 129–145.
- Покровська, Є. Ф. 1951. Поселення передскіфського часу в басейні р. Тясмин. *Археологія*, V, с. 192–195.
- Покровська, Є. Ф. 1952. Поселення VIII–VI ст. до н. е. на Тясмині. *Археологія*, VII, с. 43–65.
- Покровская, Е. Ф. 1973. Предскифское поселение у с. Жаботин. *Советская археология*, 4, с. 169–188.
- Романюк, В. В., Гречко, Д. С., Могилов, О. Д. 2018. Дослідження курганів раннього залізного віку в Поросі. *Археологія і давня історія України*, 27, с. 251–263.
- Рябкова, Т. В. 2010. К вопросу о «скифских» бусах в Тейшебани. *Археологический альманах*, 21, с. 178–188.
- Скорий, С. А. 1990. *Курган Переп'ятиха: (До етнокультурної історії Дніпровського Лісостепоного Правобережжя)*. Київ: Наукова думка.
- Смирнова, Г. И. 1961. Севериновское городище (по материалам Юго-Подольской экспедиции 1947–1948, 1953 гг.) *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 2, с. 88–103.
- Смирнова, Г. И. 1967. Некоторые вопросы раннескифского периода на Среднем Днестре (По поводу статьи М. Душека). *Archeologické rozhledy*, XIX, с. 223–235.
- Смирнова, Г. И. 1968. Раскопки курганов у сел Круглик и Долиняны на Буковине. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 10, с. 14–27.
- Смирнова, Г. И. 1977a. О хронологическом соотношении памятников типа Сахарна-Солончены и Жаботин (по материалам курганов у с. Мервинцы на Днестре). *Советская археология*, 4, с. 94–107.
- Смирнова, Г. И. 1977b. Курганный могильник раннескифского времени у с. Долиняны. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 18, с. 29–40.
- Смирнова, Г. И. 1977c. Щодо поховального характеру ранньоскіфських пам'яток поблизу сіл Долиняни, Новосілки, Білоусівки. *Археологія*, 23, с. 3–10.
- Смирнова, Г. И. 1979. Курганы у с. Перебыковцы — новый могильник скифской арханки на Среднем Днестре. *Труды Государственного Эрмитажа*, XX, с. 36–67.
- Смирнова, Г. И. 1981. Новые данные о поселении у с. Долиняны (по материалам раскопок 1977–1978 гг.). *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 22, с. 40–61.
- Смирнова, Г. И. 1982. Закрытые предскифские комплексы у села Днестровка-Лука. В: Микляев, А. М. (ред.). *Древние памятники культуры на территории СССР*. Ленинград: Государственный Эрмитаж, с. 30–53.
- Смирнова, Г. И. 1983. Материальная культура Григоровского городища (к вопросу о формировании чернолесско-жаботинских памятников). *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 23, с. 60–72.
- Смирнова, Г. И. 1984. О формировании позднечернолесской культуры на Среднем Днестре по материалам поселения Днестровка-Лука. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 25, с. 43–60.
- Смирнова, Г. И. 1985. Поселение у с. Днестровка — памятник чернолесской культуры на Днестре. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 26, с. 5–29.
- Смирнова, Г. И. 1986. Последний сезон работ на чернолесском поселении Днестровка-Лука и вопросы хронологии позднего чернолесья. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 27, с. 8–26.
- Смирнова, Г. И. 1990. *Культурно-исторические процессы в бассейне Среднего Днестра в конце II — первой половине I тысячелетий до н. э.* Автореф. дис. док. ист. наук. Киев: Институт археологии АН УССР.
- Смирнова, Г. И. 1993. Памятники Среднего Поднестровья в хронологической схеме раннескифской культуры. *Российская археология*, 2, с. 101–118.
- Супруненко, О. Б. 2016. Грунтові некрополі лісостепоного населення скіфської доби у Дніпровському Лівобережжі. *Археологія і давня історія України*, 19, с. 257–269.
- Тереножкін, О. І. 1954. Курган біля с. Глеваха. *Археологія*, 9, с. 80–97.
- Тереножкин, А. И. 1961. *Предскифский период на Днепровском Правобережье*. Киев: Из-во Академии наук УССР.

Тереножкін, О. І. 1965. Пам'ятки скіфів-орачів в Південному Поліссі. *Археологія*, XIX, с. 22–35.

Тимошук, Б. О. 1956. Археологічні дослідження Чернівецького музею в 1949—1951 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VI, с. 205–208.

Тимошук, Б. О. 1963. *Звіт про роботу археологічної експедиції Чернівецького краєзнавчого музею в 1963 році*. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. ек., № 1963/57.

Тимошук, Б. О. 1969. *Північна Буковина – земля слов'янська*. Ужгород: Карпати.

Тимошук, Б. О. 1974. *Зустріч з легендою*. Ужгород: Карпати.

Фабриціус, І. 1949. Тясминська експедиція. *Археологічні пам'ятки УРСР*, II, с. 80–111.

Шовкопляс, І. Г. 1952. Курганний могильник передскіфського часу на Середньому Дністрі. *Археологічні пам'ятки УРСР*, IV, с. 5–11.

Шовкопляс, І. Г. 1956. Середньодністровська експедиція 1949—1951 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VI, с. 29–37.

Шовкопляс, І. Г. Максимов, Є. В. 1952. Дослідження курганного могильника передскіфського часу на Середньому Дністрі. *Археологія*, VII, с. 89–109.

Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, І. Б. 2006. Ранній період в історії геродотівського Гелону (за матеріалами зольника 5). В: Чернен-

ко, Є. В. (ред.). *Більське городище та його округа*. Київ: Шлях, с. 33–56.

Шрамко, І. Б. 2017. Новый погребальный комплекс раннескифского времени в могильнике Скоробор. *Археологія і давня історія України*, 23, с. 368–380.

Шукин, М. Б. 1989. Семь сезонов Славяно-сарматской экспедиции. В: Смирнова, Г. И. (ред.). *Итоги археологических экспедиций Государственного Эрмитажа*. Ленинград: Государственный Эрмитаж, с. 103–114.

Kolesnychenko, A. M. 2018. Yahorlyk Workshop, Core-Formed Vessels, and the «Natron Glass Revolution» in the North Pontic Region. *Acta Archaeologica Lodziensia*, 64, p. 45–57.

Mogylov, O. 2013. The Barrows of the West Podolian Group of the Scythian Period. *Mousaios*, XVIII, p. 203–214.

Niculita, I., Nicic, A. 2014. *Asezarea si necropola din prima epoca a ferului Saharna-Tiglaui*. Chisinau: Muzeul National de Istorie a Moldovei.

Ossowski, G. 1891. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi (w roku 1890). *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*, XV, s. 1–88.

Pulaski, F. 1902. «Mogily» o nasypie kamienym w powiecie Kamienieckim. *Światowit*, IV, s. 3–39.

Sulimirski, T. 1931. *Kultura Wysocka*. Kraków: Nakładem Polskiej akademji umiejtności.

Sulimirski, T. 1936. *Scytowie na zachodnim Podolu*, Lwów: Nakładem Lwowskiego towarzystwa prehistorycznego.

Надійшла 27.08.22

Anatolii F. Hutsal¹, Vitalii A. Hutsal², Oleksandr D. Mohylov³

¹ Associate Professor, Kamianets-Podilskyi National University, ORCID 0000-0003-1027-0461, gucol.anatolii@kpmu.edu.ua

² PhD, Head of the Archaeological Laboratory, Kamianets-Podilskyi National University, ORCID 0000-0002-1122-7273, dpoasukam@gmail.com

³ PhD, Senior Researcher, Department of the Early Iron Age Archaeology, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-2400-2380, mogilovod@gmail.com

THE MOUND OF THE EARLY SCYTHIAN PERIOD NEAR SHUTNIVTSI VILLAGE IN MIDDLE DNISTER REGION

The article is dedicated to the description of the mound no. 5 contents near Shutnivtsi village of Kamianets-Podilskyi region, Khmelnytskyi Oblast. The monument was explored in 1999 by the Expedition of Kamianets-Podilskyi University and headed by A. F. Hutsal.

The height of the mound was 0.5—0.6 m, the diameter — 8 m. The embankment consisted of soil with stones. Under the embankment, after rabotage, there were discovered the remains of stone structures concentrated above and around the grave. In section, they had a shape close to the square with dimensions of 5.5 × 4.5 m. Its outer contours were limited by large stones. They lay in three parallel rows close to each other. Between them and on top of them there were small stones. Under the mound there was found a burial vault with four pillars. It was located along the northwest-southeast axis. Its dimensions were 2.3 × 3.35 m, the depth was 0.95—1.0 m. The north-western wall of the burial chamber was obviously lined with stones. The floor of the crypt was paved with stone tiles. They were closely adjacent to each other, but in the southern part of the grave and in the western corner the tiles were taken away by robbers. There were pillar pits in each corner of the grave. They were round in section. Their bottom was paved with stone tiles. Depth: 0.97—1.15 m; diameter: 0.71—0.75 m.

All the pits were filled with stones and grey earth, and below them there was clay, sand, and pebbles. Only wooden decay remained from the pillars. The thickness of the pillars was 0.2—0.3 m. They could have supported the wooden structure of the ceiling of the crypt.

The burial chamber was heavily robbed. Almost all inventory was removed or stolen by them. Only some areas survived. In the northern corner of the crypt, on a stone floor tile, a part of the lower human jaw, four bronze pins and a piece of ocher were found. The clay ladle and fragments of the pot were found near the south-western wall. The bronze arrowhead was discovered in the eastern corner.

Most of the objects were moved from their original place. Parts of the bones of the human skeleton were found in the burial pit. Fragments of several ladles, two pots and a bowl were examined in different places. About 265 glass beads and their fragments were also discovered in the grave.

The mound can be dated to the early Kelermes period (middle — second half of the 7th century BC). It could have belonged to a wealthy family of one of the local communities. It can also be assumed that the people buried in the mound might have been the clergy of a religious body.

Key words: Middle Dnister region, Scythian time, barrow, Western Podillia group, burials, utensils, decorations, weapons.

References

- Andrienko, V. P. 1992. Kompleks nachala skifskogo vremeni na poselenii Pozharnaia Balka (raskop 11). *Donetskii arheologicheskii sbornik*, 1, p. 73–88.
- Artamonov, M. I. 1955a. Nekotorye itogi piatiletnikh issledovaniy Iugo-Podolskoi arkheologicheskoi ekspeditsii. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*, 4, p. 84–87.
- Artamonov, M. I. 1955b. Arkheologicheskie issledovaniia v Iuzhnoi Podolii v 1952–1953 gg. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, 59, p. 100–117.
- Bandrivskiy, M. 2002. *Mohylnyk v Petrykovi bilia Ternopolia v konteksti pokhvalnoho obriadu vysotskoi kultury*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva NANU.
- Bandrivskiy, M. 2014. *Kulturno-istorychni protsesy na Prykarpatti i Zakhidnomu Podilli v piznii period epokhy bronzы – na pochatku doby rannoho zaliza*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva NAN Ukrainy.
- Bandrivskiy, M., Bilyk, M., Konoplia, V. 2007. Pershyi sezon rozkopok u Zhukovi na Berezhanshchyni. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, 253, p. 602–610.
- Bandrivskiy, M., Kobal, Y., Krushelnyska, L., Pavliv, D., Popovych, I., Sulyk, R., Filipchuk, M., Chopek, P. 1993. *Pamiatky halshtatskoho periodu v mezhrychchi Visly, Dnistra i Prypiati*. Kyiv: Naukova Dumka.
- Belozor, V., Mogilov, A., Skoryi, S. 2010. Early Iron Age complexes near Kozlov village in the Middle Dniester area. *Tyragetia*, XIX (1), p. 149–174.
- Belozor, V., Mogilov, A., Skoryi, S. 2010. Kompleksy rannego zheleznogo veka u s. Kozlov na Srednem Dnestre. *Tyragetia*, XIX (1), p. 149–174.
- Berezanska, S. S. 1970. Nove dzherele do rozuminnia zolnykiv bilohrudivskoho typu. *Arheologia*, XXIV, p. 20–31.
- Bespalyi, E. I., Parusimov, I. N. 1991. Kompleksy perekhodnogo i ranneskifskogo vremeni na Nizhnem Donu. *Sovetskaia arheologiya*, 3, p. 179–195.
- Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 2001. *Motroninskoe gorodishche skifskoi epokhi*. Kyiv; Krakov: Institut arkheologii NANU.
- Boiko, U. N. 2004. Vishenka-2 — novyi chernolessko-zhabotinskii pamiatnik v Srednem Pobuzhe. In: Posokhov, S. I. (ed.). *Drevnosti*. Kharkiv: NMT MD, p. 238–259.
- Boltaniuk, P. A. 2011. Sposoby ornamentatsii posudu chornoliskoi kultury (za materialamy doslidzhen z Kam'ianets-Podilskoho zamku). *Visnyk Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu. Istorychni nauky*, 4, p. 442–453.
- Boltaniuk, P., Vynohorodska, L., Nikolaieva, A. 2021. Hospodarski yamy chornoliskoi kultury z terytorii zamku Kam'iansia-Podilskoho (za doslidzhenniamy 2019 roku). V: Zarembo, O. O. (red.). *Arheologia i fortyfikatsiia Ukrainy*. Kam'ianets-Podilskiy: FOP Buinytskyi, p. 24–37.
- Hanina, O. D. 1965. Poselennia skifskoho chasu u seli Ivane-Puste. *Arheologia*, XIX, p. 106–117.
- Hanina, O. D. 1984. Poselennia rannoskifskoi doby poblyzu s. Zalissia. *Arheologia*, 47, p. 68–78.
- Hershkovych, Ya. P., Ryzhov, S. M. 1997. *Zvit pro rozkopky poselennia skifskoho chasu bilia s. Stufchyntsi Khmelnytskoho raionu Khmelnytskoi oblasti u 1997 r.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkheologii NAN Ukrainy, F.E. 1997/7.
- Hershkovych, Ya. P., Ryzhov, S. M. 1998. Poselennia rannoskifskoho chasu Stufchyntsi-9 na Podilli. V: Kozak, D. N. (red.). *Arkheologichni vidkryttia v Ukraini 1997–1998 rr.* Kyiv: IA NANU, p. 13–14.
- Goltseva, N. V., Kashuba, M. T. 1995. *Glinzhen II. Mnogosloinyi pamiatnik Srednego Podnestrovia*. Tiraspol: MAKO.
- Hrebniak, V. 1913. Slidy skytskoi kultury v Halychyni. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*, CXVII–CXVIII, p. 9–25.
- Hrebniak, V. 1915. Novi arkheologichni znakhidky na terytorii Skhidnoi Halychyny. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*, CXXII, p. 1–28.
- Hutsal, A. F. 1995. Pokhvalnyi obriad naselennia Serednoi Naddnistrianshchyny peredskifskoho chasu. In: Vynokur I. S. (ed.). *Materialy IX Podilskoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii*. Kamianets-Podilskiy: Kamianets-Podilska drukarnia, p. 94–96.
- Hutsal, A. F. 2000. Rudkovetske horodyshche i pershyi pokhid skifiv u Prydnistrovskiy Lisostep. In: Bazhenov, L. V. ta in. (ed.). *Davnia i serednovichna istoriia Ukrainy*. Kamianets-Podilskiy: Naukovo vydavnychiy tsentr Kamianets-Podilskoho universytetu, p. 69–79.
- Hutsal, A. F. 2014. Pokhvalnyi kompleks skifskoho chasu v kurhani no. 9 bilia Spasivky na Zbruchi. In: Suprunenko O. B. (ed.). *Fenomen Bilskoho horodyshcha*. Kyiv; Poltava: TP NANU, p. 44–46.
- Hutsal, A. F. 2017. Bailleurs from the Rudkovetskyi Hillfort and Some Questions on the Chronology of the Chernolesya on the Dniester. *Arkheologia i davnia istoriia Ukrainy*, 23, p. 107–117.
- Hutsal, A. F. 2018. Wooden vaults of the Earlyscythian times in the mounds of the Middle Dniestrov. *Arkheologia i davnia istoriia Ukrainy*, 27, p. 51–63.
- Hutsal, A. F., Hutsal, V. A. 2009. Kurhanna hrupa rannoskifskoho chasu u ponyzzy Smotrycha. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. I. Ohienka: Istorychni nauky*, 2, p. 5–15.
- Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mehei, V. P., Mohylov, O. D. 2004. Rozkopky kurhaniv epokhy rannoho zaliza v s. Malynivtsi na Serednomu Dnistri. *Arkheologichni vidkryttia v Ukraini 2002–2003 rr.*, Kyiv: Shliakh, p. 114–116.
- Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mehei, V. P., Mohylov, O. D. 2006. Rozkopky kurhaniv rannoskifskoi doby bilia sela Kolodivka u Serednomu Podnistrovi. *Arkheologichni vidkryttia v Ukraini 2004–2005 rr.*, Kyiv; Zaporizhzhia: Dyke Pole, p. 157–159.
- Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mehei, V. P., Mohylov, O. D. 2008. Teklivskiy kurhannyi nekropol. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. I. Ohienka: Istorychni nauky*, 1, p. 6–23.
- Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mogilov, A. D. 2011a. Kurgan no. 3 u s. Teklivka na Srednem Dnestre. In: Berezutskii, V. D. (ed.). *Vostochnoevropeiskie drevnosti skifskoi epokhi*. Voronezh: Nauchnaia kniga, p. 97–109.
- Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mohylov, O. D. 2011b. Teklivski kurhany na Zakhidnomu Podilli. In: Posokhov, S. Y. (ed.). *Drevnosti Vostochnoi Evropy. Sbornik nauchnykh trudov k 90-letiu B. A. Shramko*. Kharkiv: HNU, p. 111–124.

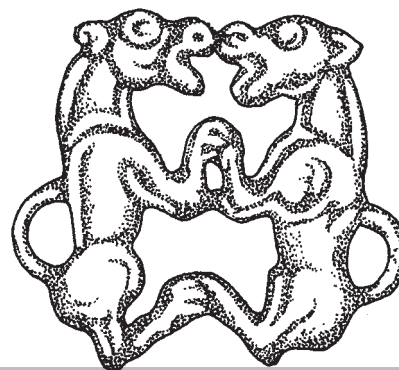
- Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mohylov, O. D. 2011c. Doslidzhennia kurhannoho nekropolia Spasivka-Ivankivtsi na Khmelnychchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2010 r.* Kyiv: IA NANU, p. 93-94.
- Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mehei, V. P., Mohylov, O. D., Bazhenov, O. L., Boltaniuk, P. A. 2009. Doslidzhennia kurhaniv rannoskifskoho chasu v raioni serednoi techii r. Zbruch. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2006—2007 rr.* Kyiv: Instytut arkheologii NANU, p. 91-93.
- Gutsal, A. F., Gutsal, V. A., Mogilov, A. D. 2012. Novye issledovaniia kurganov skifskogo vremeni na zapade Vostochnoevropeiskoi Lesostepi. In: Baitanaev, B. A. (ed.). *Kadyrbaevskie chteniia. Materialy III mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii.* Aktobe: Institut arkheologii KN MON RK, p. 141-153.
- Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mohylov, O. D. 2021. Early scythian barrow with cremation on the Western Podillya. *Arheologia*, 1, p. 86–95. <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2021.01.086>.
- Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mohylov, O. D., Boltaniuk, P. A. 2010. Doslidzhennia kurhannoi hrupy Spasivka-Ivankivtsi u Pozbruchchi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2009 r.* Kyiv: IA NANU, p. 101-103.
- Zaets, I. I. 1979. Kurgannyi kompleks ranneskifskogo vremeni u s. Tiutki Vinnitskoi oblasti. *Sovetskaia arkheologiya*, 1, p. 256-260.
- Zakhariev, V. A. 1992. Doslidzhennia arkheolohichnykh pamyatok na terytorii Dunaievetskoho raionu (1990 r.). V: Shmaienik, M. D., Zakhariev, V. A. (red.). *Arkheolohiia Dunaievehchyni.* Khmelnytskyi: Khmelnytskyi oblasnyi kraieznachnyi muzei, p. 37–39.
- Zakhariev, V. A., Maleev, Yu. M. 1993. Rozkopky kurhanu rannoskifskoho chasu bilia s. Mynkivtsi na Dunaievehchyni. V: Vynokur, I. S., Prokopchuk, V. S. (red.). *Dunaivtsi: yikh rol i mistse v istorii Podillia. Tezy dopovidei respublikanskoï naukovoï konferentsii.* Dunaivtsi: (b.v.).
- Ilinskaia, V. A. 1968. *Skify Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezhia.* Kyiv: Naukova dumka.
- Ilinskaia, V. A. 1975. *Ranneskifskie kurgany basseina r. Tiasmin.* Kyiv: Naukova dumka.
- Ilchysyn, V. 2007. Mohylnyk vysotskoi kultury v seli Lukavets na Brodivshchyni (z rozkopok Ihoria Herety 1978 roku). *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*, 253, p. 611–615.
- Kashuba, M. T. 2000. Zametki o formirovanii srednegalshtatskoi kultury Basarab-Sholdenesht v Dnestro-Prutskom mezhdureche. *Stratum Plus*, 3, p. 140–156.
- Klochko, V. I. Skoryi, S. A. 1993. K issledovaniu pozdnechernolesskogo pogrebalnogo obriada. *Rossiiskaia arkheologiya*, 4, p. 54–64.
- Kliuchevyi, B. 1965. Pid pokrovom starodavnykh kurhaniv. *Liudyna i svit*, 6, p. 38-39.
- Kovpanenko, H. T. 1967. *Plemena skifskoho chasu na Vorskli.* Kyiv: Naukova dumka.
- Kovpanenko, H. T. 1970. Kurhany poblyzu s. Machukhy na Poltavshchyni (za materialamy M. Ya. Rudynskoho). *Arheologia*, XXIV, p. 146-169.
- Kovpanenko, G. T. 1981. *Kurgany ranneskifskogo vremeni v basseine r. Ros.* Kyiv: Naukova dumka.
- Koreniako, V. A., Lukiashko, S. I. 1982. Novye materialy ranneskifskogo vremeni na Levoberezhie Nizhnego Dona. *Sovetskaia arkheologiya*, 3, p. 149-164.
- Krushelnyska, L. I. 1965. Mohylnyk vysotskoi kultury v m. Zolochy. *Arheologia*, 19, p. 122-135.
- Krushelnyska, L. I. 1976. *Pivnichne Prykarpattia i Zakhidna Volyn za doby rannoho zaliza.* Kyiv: Naukova dumka.
- Krushelnyska, L. I. 1985. *Vzaimozv'yazky naseleння Prykarpattia i Volyni z plemenamy Skhidnoi i Tsentralnoi Evropy (rubizh epokh bronzы i zaliza).* Kyiv: Naukova dumka.
- Krushelnyska, L. I. 1998. *Chornoliska kultura Serednoho Podnistrovia (za materialamy neporotivskoi hrupy pamiatok).* Lviv: Lvivska naukova biblioteka im. V. Stefanyka.
- Kuchuhura, L. I. 1995. Rannoskifskyi kompleks z kurhanu poblyzu s. Vrublivtsi v Podnistrovi. *Arheologia*, 2, s. 131–135.
- Lapushnian, V. L. 1979. *Rannie frakiitsy X–nachala IY v. do n.e. v lesostepnoi Moldavii.* Kishinev: Shtiintsa.
- Levitskii, O. G. 1987. Gorizont rannego zheleznoho veka na poselenii Mereshovka. In: Borziak, I. Ia. (ed.). *Moldavskoe Pridnestrove v pervobytnuiu epokhu.* Kishinev: Shtinitsa, p. 92-106.
- Liuba-Radzhiminskii, S. V. 1897. Pamiatniki kamennogo veka chasti zapadnoi Volyni. V: Uvarova, P. S. (red.). *Trudy deviatogo arkheologicheskogo sieezda v Vilne 1893 g.,* Moskva: Tipografiia E. Lissnera i Iu. Romanova, T. 2, p. 79–82.
- Maksimov, E. V., Petrovskaia, E. A. 2008. *Drevnosti skifskogo vremeni Kievskogo Podneprov'ia.* Poltava: Poltavskii literator.
- Malieiev, Yu. M. 1990. Doslidzhennia kurhaniv zakhidnopodilskoi hrupy. V: Bazhenov, L. V. Vynokur, I. S. (red.). *Tezy dopovidei VIII Podilskoi istoriko-kraieznachnoi konferentsii (seksiia arkheologii).* Kamianets-Podilskyi: KPPI, p. 26–28.
- Malieiev, Yu. M. 1991A. Kurhan Zakhidnopodilskoi hrupy poblyzu s. Zozulyntsi. In: Bodnar M. M. (ed.). *Pokhovalnyi obriad davnoho naseleння Ukrainy.* Kyiv: NMK VO, p. 162-181.
- Maleev, Yu. N. 1991B. Kurgan skifskogo vremeni u s. Myshkovtsy v basseine r. Zbruch. In: Boltrik, U. V., Buniatian, E. P. (eds.). *Kurgany Stepnoi Skifii.* Kyiv: Naukova Dumka, p. 122-130.
- Markevich, V. I. 1955. Arkheologicheskie pamiatniki v basseine nizhnego techeniia reki Cherna. *Izvestiia Moldavskogo filiala AN SSSR*, 5(25), s. 131–145.
- Makhortykh, S. V. 1991. *Skify na Severnom Kavkaze.* Kyiv: Naukova dumka.
- Meliukova, A. I. 1953. Pamiatniki skifskogo vremeni na Srednem Dnestre. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, 51, p. 60-73.
- Meliukova, A. I. 1958. Pamiatniki skifskogo vremeni lesostepnogo Srednego Podnestrovia. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 64, p. 5-102.
- Mogilov, A. D. 2010. To the archeological map of Northern Bukovina Early Iron Age. *Revista Arheologică*, V, 1, p. 98–129.
- Mogilov, A. D. 2011. K voprosu o situatsii na zapade Vostochnoevropeiskoi Lesostepi v skifskoe vremia. In: Baitanaev, B. A. (ed.). *Arkheologiya Kazakhstana v epokhu nezavisimosti: itogi, perspektivy.* Almaty: Institut arkheologii KN MON RK, p. 217-227.
- Mogilov, O. D. 2020. On the Formation of the Early Scythian Culture on the Middle Dniester Region. *Stratum plus*, 3, p. 129–170.
- Mohylov, O. D. 2021. *Komariv. Poselennia doskifskoho chasu na Serednomu Dnistri.* Kyiv: IA NANU.

- Mogilov, A. D., Gutsal, A. F., Gutsal, V. A. 2016a. Pervyi Spasovskii kurgan. In: Sirbu L. (ed.). *Culturi, Procese si Contexte in Arheologia. Volum omagial Oleg Levitski la 60 de ani*. Cisinu: Tipografia Garamont-Studio, p. 247-267.
- Mohylov, O. D., Hutsal, A. F., Hutsal, V. A. 2016B. The Barrow with the Stone Bank on the West Podillya. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), p. 212-230.
- Mogilov, A. D., Gutsal, V. A. 2021. K ubileiu arkheologa Anatoliia Fedorovicha Gutsala. *Revista Arheologica*, XVII, 1, p. 125-127.
- Nikitina, G. F. 1969. Poseleniia rannego zheleznoho veka na r. Teterev. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN SSSR*, 119, p. 83-85.
- Nikitina, G. F. 1979. Zemlianka skifskogo vremeni u s. Oselivka Chernovitskoi oblasti. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, p. 241-249.
- Osokin, I. V. 1994. Pamiatniki chernolesskoi kultury Levoberezhnogo Srednego Podnestrovia (po materialam Ugo-Podolskoi ekspeditsii 1953-1954 gg.). *Arkheologicheskie vesti*, 9, p. 104-108.
- Ostroverkhov, A. S. 2014. "Iehypetski faiansy" v Skifii ta yikh mistse v systemi podobnykh starozhytnostei Skhidnoi Evropy (dosvid kompleksnoho analizu). *Arheologia*, 1, p. 41-60.
- Petrenko, V. G. 1978. Ukrasheniia Skifii VII—III vv. do n. e. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, D 4-5, p. 1-144.
- Petrenko, V. G. 2006. *Krasnoznamenskii mogilnik. Elitnye kurgany ranneskifskoi epokhi na Severnom Kavkaze*. Moskva; Berlin; Bordo: Paleograf.
- Petrovska, Ye. O. 1968. Kurhan VI st. do n.e. bilia s. Mala Ofirna na Kyivshchyni. *Arheologia*, 21, p. 164-174.
- Petrovska, Ye. O. 1970. Rannoskifski pamiatky na pivdennii okolytsi Kyieva. *Arheologia*, 24, p. 129-145.
- Pokrovska, Ye. F. 1951. Poselennia peredskifskoho chasu v baseini r. Tiasmyn. *Arheologia*, V, p. 192-195.
- Pokrovska, Ye. F. 1952. Poselennia VIII—VI st. do n. e. na Tiasmyni. *Arheologia*, VII, p. 43-65.
- Romaniuk, V. V., Hrechko, D. S., Mohylov, O. D. 2018. Investigation of the early iron age mounds in the basin of the Ros river. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 27, p. 251-263.
- Ryabkova, T. V. 2010. K voprosu o "skifskikh" busah v Teyshchabani. *Arheologicheskii almanah*, 21, p. 178-188.
- Skoryi, S. A. 1990. *Kurhan Perepiatykha: (Do etnokulturnoi istorii Dniprovskoho Lisostepovoho Pravoberezhzhia)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Smirnova, G. I. 1961. Severinovskoe gorodishche (po materialam Iugo-Podolskoi ekspeditsii 1947-1948, 1953 gg.) *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 2, p. 88-103.
- Smirnova, G. I. 1967. Nekotorye voprosy ranneskifskogo perioda na Srednem Dnestre (Po povodu stati M. Dusheka). *Archeologicheskie rozhledy*, XIX, p. 223-235.
- Smirnova, G. I. 1968. Raskopki kurganov u sel Kruglik i Doliniany na Bukovine. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 10, p. 14-27.
- Smirnova, G. I. 1977A. O khronologicheskoi sootnoshenii pamiatnikov tipa Sakharna-Solonchyny i Zhabotin (po materialam kurganov u s. Mervinty na Dnestre). *Sovetskaia arkheologiia*, 4, p. 94-107.
- Smirnova, G. I. 1977B. Kurgannyi mogilnik ranneskifskogo vremeni u s. Doliniany. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 18, p. 29-40.
- Smirnova, H. I. 1977C. Shchodo pokhovalnoho kharakteru rannoskifskikh pam'iatok poblyzu sil Dolyniany, Novosilky, Bilousivky. *Arheologia*, 23, p. 3-10.
- Smirnova, G. I. 1979. Kurgany u s. Perebykovtsy - novyi mogilnik skifskoi arkhai na Srednem Dnestre. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, XX, p. 36-67.
- Smirnova, G. I. 1981. Novye dannye o poselenii u s. Doliniany (po materialam raskopok 1977-1978 gg.). *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 22, p. 40-61.
- Smirnova, G. I. 1982. Zakrytye predskifskie komplekсы u sela Dnestrovka-Luka. In: Mikliaev, A. M. (ed.). *Drevnie pamiatniki kultury na territorii SSSR*. Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh, p. 30-53.
- Smirnova, G. I. 1983. Materialnaia kultura Grigorovskogo gorodishcha (k voprosu o formirovanii chernolessko-zhabotinskikh pamiatnikov). *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 23, p. 60-72.
- Smirnova, G. I. 1984. O formirovanii pozdnechernolesskoi kultury na Srednem Dnestre po materialam poseleniia Dnestrovka-Luka. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 25, p. 43-60.
- Smirnova, G. I. 1985. Poselenie u s. Dnestrovka – pamiatnik chernolesskoi kultury na Dnestre. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 26, p. 5-29.
- Smirnova, G. I. 1986. Poslednii sezon rabot na chernolesskom poselenii Dnestrovka-Luka i voprosy khronologii pozdnego chernolessia. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 27, p. 8-26.
- Smirnova, G. I. 1990. *Kulturno-istoricheskie protsessy v basseine Srednego Dnestra v kontse II — pervoi polovine I tysiacheletii do n. e.* Avtoreferat dissertatsii doktora istoricheskikh nauk. Institut arkheologii AN USSR.
- Smirnova, G. I. 1993. Pamiatniki Srednego Podnestrovia v khronologicheskoi skheme ranneskifskoi kultury. *Rossiiskaia arkheologiia*, 2, p. 101-118.
- Suprunenko, O. B. 2016. Hruntovi nekropoli lisostepovoho naselennia skifskoi doby u Dniprovskomu Livoberezhzhii. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 19, p. 257-269.
- Terenozhkin, O. I. 1954. Kurhan bilia s. Hlevakha. *Arheologia*, 9, p. 80-97.
- Terenozhkin, A. I. 1961. *Predskifskii period na Dneprovskom Pravoberezhie*. Kyiv: Izdatelstvo Akademii nauk USSR.
- Terenozhkin, O. I. 1965. Pamiatky skifiv-orachiv v Pivdennomu Polissi. *Arheologia*, XIX, p. 22-35.
- Tymoshchuk, B. O. 1956. Arkheolohichni doslidzhennia Chernivetskoho muzeiu v 1949—1951 rr. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, VI, p. 205-208.
- Tymoshchuk, B. O. 1963. *Zvit pro robotu arkheolohichnoi ekspeditsii Chernivetskoho kraieznavchoho muzeiu v 1963 rotsi*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, F.E., no. 1963/57.
- Tymoshchuk, B. O. 1969. *Pivnichna Bukovyna – zemlia slovianska*. Uzhhorod: Karpaty.

- Tymoshchuk, B. O. 1974. *Zustrich z lehendoiu*. Uzhhorod: Karpaty.
- Fabrytsius, I. 1949. Tiasmynska ekspedytsiia. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, II, p. 80-111.
- Shovkoplias, I. H. 1952. Kurhannyi mohylnyk peredskifskoho chasu na Serednomu Dnistri. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, IV, p. 5-11.
- Shovkoplias, I. H. 1956. Serednodnistrovska ekspedytsiia 1949-1951 rr. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, VI, p. 29-37.
- Shovkoplias, I. H. Maksymov, Ye. V. 1952. Doslidzhennia kurhannoho mohylnyka peredskifskoho chasu na Serednomu Dnistri. *Arheologia*, VII, p. 89-109.
- Shramko, B. A. 1987. *Belskoe gorodishche skifskoi epokhi (gorod Gelon)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Shramko, I. B. 2006. Rannii period v istorii herodotivskoho Helonu (za materialamy zolnyka 5). V: Chernenko, Ye. V. (red.). *Bilske horodyshe ta yoho okruha*. Kyiv: Shliakh, p. 33-56.
- Shramko, I. B. 2017. Novyi pogrebalnyi kompleks ranneskifskogo vremeni v mogilnike Skorobor. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 23, p. 368-380.
- Shchukin, M. B. 1989. Sem sezonov Slaviano-sarmatskoi ekspeditsii. In: Smirnova, G. I. (ed.). *Itogi arkheologicheskikh ekspeditsii Gosudarstvennogo Ermitazha*. Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh, p. 103-114.
- Kolesnychenko, A. M. 2018. Yahorlyk Workshop, Core-Formed Vessels, and the "Natron Glass Revolution" in the North Pontic Region. *Acta Archaeologica Lodziensia*, 64, p. 45-57.
- Mogylov, O. 2013. The Barrows of the West Podolian Group of the Scythian Period. *Mousaios*, XVIII, p. 203-214.
- Niculita, I., Nicic, A. 2014. *Asezarea si necropola din prima epoca a ferului Saharna-Tiglaui*. Chisinau: Muzeul Național de Istorie a Moldovei.
- Ossowski, G. 1891. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologiczney po Galicyi (w roku 1890). *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*, XV, p. 1-88.
- Pulaski, F. 1902. "Mogiły" o nasypie kamienym w powiecie Kamienieckim. *Światowit*, IV, p. 3-39.
- Sulimirski, T. 1931. *Kultura Wysocka*. Kraków: Nakładem Polskiej akademji umiejętności.
- Sulimirski, T. 1936. *Scytowie na zachodniem Podolu*, Lwów: Nakładem Lwowskiego towarzystwa prehistorycznego.

© Д. Л. ГАСКЕВИЧ* 2022

ПРО ЩЕ ОДНУ КОНЦЕПЦІЮ «НЕОЛІТУ» ІЗ РИСАМИ ПОСТМОДЕРНІЗМУ

У статті проаналізовано теоретичні погляди В. О. Манька щодо терміна «неоліт» та суті процесу неолітизації. Зроблено висновок, що одні з них повторюють ідеї представників постпроцесуалістської археології, а решта є, хоч і оригінальними, проте методологічно неформованими, сповненими протиріч та логічних хиб.

Ключові слова: Україна, неоліт, критика теоретичних поглядів, методологія, неолітизація, постмодернізм.

Вступ

Приводом для написання цієї статті стала публікація В. О. Манька та Г. Чхатарашвілі «Transcaucasia and Neolithic of South of East Europe», в рубриці «Дискусії» журналу «Археологія» (Manko, Chkhatarashvili 2022). У ній автори розглядають носіїв чотирьох ранньоголоценових археологічних культур Закавказзя як проміжну ланку в поширенні неолітичних новацій із Близького Сходу на південь Східної Європи, що відбувалося в межах кількох «інформаційних мереж», які охоплювали три названі регіони від фінального плейстоцену по початок атлантикуму. На думку авторів, формування та стійкість цих мереж забезпечувалася культурною та можливою мовною безперервністю мешканців Передньої Азії й півдня Східної Європи, що виникла та підтримувалася внаслідок їх багаторазових зустрічних міграцій, які проходили через Кавказ.

Подібність деяких матеріалів Х—V тис. до н. е. Кавказу та півдня Східної Європи постулюється давно (наприклад, Бадер 1961; 1965; Формозов 1962; 1965; Крайнов 1960; Мацкевой 1977; Горелик 1984; Gorelik, Sybrij, Sybrij 2014).

* ГАСКЕВИЧ Дмитро Леонідович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології кам'яної доби, Інститут археології НАН України, ORCID 0000-0002-2831-1092, dmytro.haskevych@gmail.com

Уже понад 50 років тому С. М. Бібіков писав про ймовірність проникнення ранніх мезолітичних груп із Кавказу в Крим та подальші епізодичні зв'язки населення цих регіонів (Бібіков 1966, с. 142). Близькосхідним впливам, які йшли на північ через Кавказ, присвячено монографію Л. Доманської (Domańska 1990). Але й досі зазначені погляди важко назвати добре розробленими.

Отже, спроба розвинути вказану проблематику, вводячи нові, а також збираючи та структуруючи наявні дані, без сумніву, є важливою та актуальною. Однак позитивному сприйняттю статті В. О. Манька та Г. Чхатарашвілі в цілому заважає низка положень, викладених ними у розділі «Theoretical foundations and methods». Головним із них є уявлення про неоліт як епоху формування глобальних інформаційних мереж, що існували у вигляді культурно-історичних областей (далі — КІО) і в межах яких поширювалися інновації, винайдені на Близькому та Середньому Сході (Manko, Chkhatarashvili 2022, р. 20). Неминучим наслідком послідовного застосування цього підходу має бути висновок про початок «неолітизації» Північного Причорномор'я вже наприкінці плейстоцену, коли, на думку авторів, тут з'явилися групи людей, які входили до складу перших неолітичних КІО Близького Сходу. Отже, виглядаючи логічними в межах оприлюдненого у статті наративу, це визначення та похідні від нього висновки є вкрай дискусійними з огляду на домінуючі в археології трактування терміна «неоліт» та уявлення щодо характеру й часу неолітизації Східної Європи, які автори вже у першому абзаці своєї праці назвали методологічно хибними. Мало того, озвучені у статті теоретичні положення, власне, і були сформульовані більше десяти років тому В. О. Маньком саме як альтернатива традиційним теоріям, що, на його думку, сповнені вад та суперечностей.

Розгляду та аналізу теоретичних поглядів В. О. Манька, сукупність яких надалі для зручності називатимемо «концепцією», та спробі з'ясувати, чи дійсно вони є «новим словом» в археологічній науці, присвячено пропоновану працю.

Суть концепції

Засади поглядів на неоліт як епоху формування інформаційних систем уперше і найбільш повно В. О. Манько виклав у великій статті «Проблеми вивчення неоліту України» (Манько 2010), значну частину якої майже дослівно повторив у вступному розділі своєї монографії «Фінальний палеоліт—неоліт Криму: культурно-історичний процес» (Манько 2013b, с. 4-14). Автор також навів та дещо розвинув їх у статті «Ідеї Чайлда та їх застосування для вивчення неоліту Східної Європи» (Манько 2013a). Аналізові основних положень цих праць має передувати короткий виклад наведених у них міркувань, який дозволить серед розлогіх описів, прикладів, спогадів, історіографічних та філософських відступів вичленити суть теоретичних ідей, показати причини їх виникнення та розкрити способи їх аргументації.

Розпочавши свою засадничу працю з огляду сучасного стану вивчення неоліту України, В. О. Манько дійшов висновку, що накопичення фактичних даних, результатів датувань, польових спостережень не приводять до якісних зрушень у вивченні цієї доби, а лише заплутують наші уявлення про неї. Такий стан речей він пов'язав із «жалюгідною джерельною базою українського неоліту»¹. Відсутність перспектив швидкого суттєвого її поповнення спонукала його «до пошуку таких напрямків дослідження, які принесли б у науку про неоліт щось принципово нове». Для цього він спробував окреслити «коло тих реальних теоретичних і практичних проблем», із якими стикаються дослідники неоліту (Манько 2010, с. 229-230).

Головною проблемою вивчення неоліту В. О. Манько вважає визначення самого поняття «неоліт». Навівши його дефініції, що належать Н. С. Котовій, В. І. Тимофєєву та співавторам, Дж. Леббоку, В. О. Городцову, О. Я. Брюсову, С. В. Ошибкіній та Л. Л. Залізнякаві, він констатував загальну хибу дотеперішніх визначень — їх описовий характер, який полягає у

перерахуванні набору формальних ознак цієї доби, що в різні часи в різних регіонах та у різних дослідників були свої. Зокрема, найбільш проблематичними він вважає значні розбіжності часу появи, хронології та географії поширення керамічного посуду й відтворювального господарства, що є найчастіше вказуваними ознаками неоліту (Манько 2010, с. 230-232).

За В. О. Маньком, витоки такого «ненаукового» підходу до визначення неоліту лежать у сучасній філософії, яка стверджує, що загальні поняття формуються як сума істотних ознак предметів та явищ. Це твердження він проілюстрував трьома цитатами з російських та українських підручників із логіки та філософії. Саме тому, що археологи навчалися за такими підручниками, які «не мають жодного відношення до реальності, оспівують емпіричний досвід і штовхають нас по тій дорозі пізнання світу, яка призводить до повної профанації будь-якої науки», вони досі не мають чіткої дефініції поняття «неоліт» (Манько 2010, с. 232).

Вихід із цієї ситуації В. О. Манько вбачає у поглядах філософа XVII ст. Г. В. Лейбніца, що жодна емпірика не може замінити загальних принципів. Указана ідея про перевагу дедукції над індукцією, наведена у переказі сучасного російського вченого Г. Г. Майорова, підштовхнула В. О. Манька до необхідності запропонувати власне визначення неоліту, яке «повинно мати властивість аксіоматичного і бути узагальнюючим». Отже, «неоліт слід визначати не як суму ознак, а як процес, зміст якого можна висвітлити методами археології і який має відповідати критерію загальності для всіх регіонів планети» (Манько 2010, с. 233).

Для практичного втілення свого теоретичного підходу В. О. Манько здійснив пошук єдиного універсального археологічного критерію неоліту. Розглянувши окремі епізоди історії формування культурного поділу неолітичних пам'яток України, він констатував тенденцію переходу від виділення окремих археологічних культур у середині XX ст. до виділення їх об'єднань у вигляді «культурно-історичних областей» (дніпро-донецької, маріупольської, нижньоволзької, гребениківської та кукрекської) наприкінці XX — на початку XXI ст. Таким чином, «сучасні спостереження дозволяють стверджувати, що жодне культурне явище неоліту не може бути інтерпретованим як суто регіональне, не пов'язане з певною КІО, тобто з певним інформаційним простором, в межах якого відбувало-

¹ Тут і далі цитати з україномовних праць В. О. Манька наведено без змін, зі збереженням авторської орфографії та пунктуації.

ся розповсюдження інноваційних технологій» (Манько 2010, с. 234). Виходячи з цього, було сформульоване центральне положення концепції, що «неолітом слід називати епоху створення інформаційних систем у вигляді культурно-історичних областей, до складу яких входять різні за походженням групи населення і на території яких простежуються спільні елементи матеріальної культури» (Манько 2010, с. 234; 2013а, с. 22; 2013b, с. 7).

Розгляд «першої в світі КІО неоліту» — докерамічного неоліту А Близького Сходу, схилив В. О. Манька до висновку, що спільними рисами матеріальної культури утворень, які входили до її складу, є лише крем'яні вістря з парними виїмками та круглі чи овальні житла, а не свідчення відтворювального господарства, відомі лише для частини з них. Тому формування КІО «мало інші причини, які знаходяться не у сфері інноваційних процесів в економіці. Чітко вказати такі причини важко. Не виключено, що населення просто стало спроможним утворити велику інформаційну систему внаслідок значних змін у психіці окремих людей, у соціальній поведінці колективів» (Манько 2010, с. 236). Саме ці зміни зробили «спроможними до спілкування» групи, «які за своїм походженням і матеріальною культурою були зовсім різними і розмовляли, не виключено, різними мовами» (Манько 2010, с. 236).

Причиною появи згаданих особливостей психіки, за В. О. Маньком, ймовірно, стало утворення великих стаціонарних поселень мисливців та збирачів, де мешкало близько трьох тисяч мешканців. Проживання поруч людей, які могли не знати один одного по імені, призвело до зламу традиційного світогляду та формування нової системи стосунків, етики, уявлень про місце людини в колективі та всесвіті. Руйнування «колективного Я» та «розвиток комунікативних систем, побудованих на спілкуванні особистостей, а не колективів», зрештою вилилося в подальше укрупнення поселень, і як наслідок — перехід до відтворювального господарства. «Таким чином, революція свідомості йшла попереду революції господарської, а складом і змістом «неолітичної революції» було саме поєднання цих двох процесів» (Манько 2010, с. 237).

У свою чергу, неолітична революція спричинила масове переселення великих груп неолітичної людності у місця з меншою щільністю населення — «дивовижні міграції, спрямовані

на захоплення вільних земель», сліди яких «простежуються і на території України, і в будь-якому регіоні Євразії» (Манько 2010, с. 237). При цьому на нових місцях переселенці могли як створювати нові осередки землеробства і скотарства, так і розвивати попередні привласнювальні форми господарства. Унаслідок спілкування мігрантів та місцевих мешканців у межах спільних інформаційних систем психіка автохтонів змінювалася, набуваючи специфічних «неолітичних» рис (Манько 2010, с. 237), отже, відбувалася їх «неолітизація».

Аналіз концепції.

Поняття «неоліт». У чому з В. О. Маньком важко не погодитися, то це з твердженням про відсутність однозначного розуміння терміна «неоліт». Відповідній дискусії присвячено сотні, якщо не тисячі публікацій. Але назагал проблема полягає передусім у подвійності сфери вживання терміна — первинній, службовій, як назви археологічного періоду, і вторинній, сутнісній, як назви певного явища первісної історії.

Первинне, службове, значення неоліту було закладене його винахідником — Дж. Леббоком як назва археологічного періоду, початок якого фіксується впровадженням кам'яних знарядь зі шліфованим лезом (Lubbock 1865). Через виявлення останніх у різних археологічних контекстах та сполученнях з іншими категоріями знахідок у різних географічних ареалах до цієї початкової ознаки відразу або згодом додалися нові: керамічний посуд, сталі поселення з довготривалими стаціонарними житлами, знаряддя для землеробства й ткацтва, крем'яні вироби на відтискних пластинах, свідчення мореплавства, мережі престижного обміну, якими прикраси та рідкісні матеріали поширюються на далекі території, тощо. Для їх позначення навіть ввели спеціальний термін — «неолітичний пакет». Як бачимо, в цілому за цим підходом до визначення неоліту стоїть так не любий В. О. Манькові індуктивний спосіб мислення — від конкретних фактів до узагальнень.

Але на різних територіях емпіричні ознаки неоліту проявлялися не всі і не одночасно. Основним шляхом розв'язання цієї проблеми стало створення численних регіональних періодизаційних схем, де ознаки чітко відповідали б археологічним реаліям конкретних ареалів.

Вторинне значення неоліту як історичного явища багато в чому завдячує використанню

цього археологічного терміна в працях учених, які зверталися до періодизації історії давнього суспільства, опублікованої 1877 р. у книжці культурного антрополога Л. Г. Моргана «Стародавнє суспільство або дослідження ліній людського прогресу від дикості через варварство до цивілізації». Межею між дикістю та першим ступенем варварства він уважав появу керамічного посуду, а межею між першим та другим ступенем варварства — появу землеробства й скотарства (Морган 1935, с. 10-12). Таким чином, на межі XIX та XX ст. слово «неоліт» стали використовувати як синонім періоду «варварства» з усіма його описаними Г. Л. Морганом етнографічними ознаками. Оскільки в соціально-економічній теорії К. Маркса та Ф. Енгельса уявлення про первісність будувалися переважно на працях Г. Л. Моргана (Енгельс 1919), у Радянському Союзі цей підхід став домінуючим. На Заході його популярність пов'язана із впровадженням марксистом В. Г. Чайлдом поняття «неолітична революція» для позначення переходу від мисливсько-збиральницької до землеробсько-скотарської економіки, що супроводжувався докорінними змінами соціальної структури та духовного життя відповідних суспільств (Childe 1936).

На відміну від археологічної періодизації, марксизм побудований на протилежному пізнавальному підході — дедуктивному — з його розглядом конкретних фактів та ситуацій крізь призму вже готової, незалежної від них загальної моделі. У рамках цієї парадигми проблема випадків невідповідності археологічних реалій описаній економічній моделі розв'язувалася через модифікацію дефініцій. Так, поряд із «класичним» землеробсько-скотарським «неолітом» стали виокремлювати нові явища, для яких впроваджували свої назви. Термін «субнеоліт» упровадила М. Гімбутас для позначення суспільств форейджерів, що виготовляли керамічні посудини (Gimbutas 1956, р. 11). Цей термін та його синонім «паранеоліт» застосовують переважно археологи Польщі, країн Балтії та Фінляндії (наприклад, Nowak 2007; Nordqvist 2018; Gumiński 2020), а з недавнього часу й України (Haskevych et al. 2019; Haskevych 2021; Кіосак, Котова 2020; Kiosak, Ivanova, Matviishyna 2020). Доволі невдалий географічно обумовлений термін «лісовий неоліт» використовувався переважно в Радянському Союзі, а згодом — у Росії (Ошибкина 1996, с. 6). Показовою є спроба російського археолога

Л. П. Хлобистіна розрізнити неолітичні культури з різними формами господарювання, ввівши терміни «агронеоліт» та «агонеоліт». При цьому нижню межу останнього він визначив за появою керамічного посуду та кам'яних знарядь, виготовлених у техніці двобічного ретушування та шліфування (Хлобыстин 1972, с. 26).

Дві світові війни, політичні й економічні кризи середини XX ст. призвели до розчарування у філософських концепціях модерної доби, становлення «постмодернізму» як їх заперечення. У науці це вилилося в критику раціоналістичних поглядів. В археології відбулася чергова зміна парадигми, яка перевела фокус із залучення природничих дисциплін та методів кількісної оцінки на гуманітарну складову досліджень (Kristiansen 2022, р. 7-9). У постмодерністському трактуванні неоліту основна увага стала приділятися не екологічно детермінованим економічним та демографічним процесам, а реконструкції ментальності — соціальній і духовній сферам життя. Так, Ж. Ковен обґрунтовував, що зрушення в мисленні епіпалеолітичних мешканців Близького Сходу передували їх переходу до відтворювального господарства. Мало того, зміни в менталітеті людини та в суспільній свідомості стали розглядати як каталізатор і двигун неолітизації. Оскільки їх археологічною ознакою була поява численних антропо- та зооморфних фігурок, а також інших символічно оформлених об'єктів і систем (житлових та ритуальних споруд, поховань, специфічно орнаментованих ужиткових речей тощо), відповідний процес одержав назву «революція символів» (Cauvin 1994). Найглибше такий підхід розроблено в працях одного із засновників постпроцесуалізму — Я. Годдера (Hodder 1982; 1986; 1990), а також його однодумців і послідовників. Серед них на особливу увагу заслуговують численні публікації Т. Воткінса, ідеї якого вражаюче подібні на погляди В. О. Манька, про що буде сказано далі.

На території колишнього Радянського Союзу через відомі ідеологічні причини марксистські принципи в археології панували до кінця XX ст. і значною мірою зберігаються до сьогодні. При розгляді проблем неолітизації тут вплив постпроцесуалістів трапляється дуже рідко (наприклад, Мерперт 2000, с. 58). Тому поява концепції В. О. Манька з її наголосом на психічних змінах як передумові неолітизації не є чимось новим у світовому контексті. Але в українській археології вона стала одним із рідкісних проявів по-

стмодерністських підходів, що протистоять не так процесуалізму представників "Нової археології", як марксистській доктрині. Хоча суть цієї концепції тяжіє до поглядів постпроцесуалістів, вона відрізняється від них як окремими нюансами змісту, так і своєю категоричністю, претензією на «універсальність» та «аксіоматичність».

До речі, часте вживання В. О. Маньком слова «аксіоматичний» вказує на намагання застосувати дедуктивний метод дослідження. Нагадаю, що в ньому аксіоми — це базові положення, на яких будуються більш складні теорії та гіпотези, що потребують спеціального доведення. На відміну від останніх, аксіоми сприймаються як даність, очевидність або результат конвенційної згоди вчених. Так, евклідова геометрія спирається на п'ять аксіом: що між будь-якими двома точками можна провести пряму; що дві паралельні прямі ніколи не перетинаються тощо. У Г. В. Лейбніца аксіомами були лише два закони формальної логіки: закон суперечності та закон достатньої підстави (Лейбниц 1984). В. О. Манько вважає «і аксіоматичним, і одночасно загальним» своє визначення неоліту як «*епохи створення інформаційних систем у вигляді культурно-історичних областей*» (Манько 2010, с. 239). Отже, ключовим для розуміння суті неоліту в цьому визначенні є поняття «КІО».

Поняття «культурно-історична область». Найбільш розгорнуте визначення КІО, за В. О. Маньком, це «*інформаційна система, яка існувала поза залежністю від ландшафтів і економічних чинників, яка об'єднувала різне за походженням і, можливо, мовою, населення, яке брало активну участь в обміні досягненнями у сфері матеріальної культури, — що може бути простежене методами археологічного дослідження*» (Манько 2010, с. 238).

Термін КІО вперше з'явився в радянській археології у працях Н. Я. Мерперта з вивчення доби бронзи. Уже в ранніх публікаціях він чітко розрізняв археологічний та інтерпретаційний рівень дослідження первісної історії певних регіонів, використовуючи термін «етнічна спільність» для позначення давніх етнічних груп та «культурна область» для позначення ареалу близьких за своїми характеристиками археологічних пам'яток (Мерперт 1958, с. 47-48). Пізніше термін «культурна область» він змінив на «культурно-історична область» (Мерперт 1974, с. 13). До неолітичної доби останній

вперше застосував І. Б. Васильєв, виділивши мариупольську КІО (Васильєв 1979).

Проте якщо відволіктися від номінального, суто термінологічного, підходу, а сфокусуватися на суті поняття «КІО», то найближчим її аналогом є поняття «історико-культурна область» (або її абсолютний синонім «історико-етнографічна область») в етнографії. Відповідними термінами радянські етнографи позначали «*частини ойкумени, у населення яких в силу спільності соціально-економічного розвитку, тривалих зв'язків і взаємного впливу складаються подібні культурно-побутові (етнографічні) особливості. Найбільш ясно ці особливості виступають зазвичай у матеріальній культурі — житлі, засобах пересування, їжі та начинні, одязі, взутті, головних уборах, прикрасах, тощо, але охоплюють також деякі явища в галузі духовної культури, тією чи іншою мірою пов'язані з господарством та побутом (багато звичаїв, обрядів, вірувань, усної поетичної народної творчості та ін.)*»² (Чебоксаров, Чебоксарова 1985, с. 222).

На відміну від етносів, що характеризуються самосвідомістю членів, належність до історико-культурної області може не усвідомлюватися відповідними групами, а визначатися лише в процесі спеціальних етнографічних досліджень. Саме це наближає історико-культурні області до КІО, які відбивають подібність археологічного матеріалу, а не реальну етнічну самосвідомість давнього населення. Мало того, останнім часом багато археологів та етнографів взагалі скептично ставляться як до можливості археологічного виділення давніх етносів, так і до самого існування груп людей із чіткою етнічною самоідентифікацією раніше Середньовіччя (Шнирельман 2013, с. 55-61). Таким чином, загострення уваги на вживаних термінах утрачає сенс, адже в різні часи словами «культура», «історико-культурна область», «культурно-історична область», «етнокультурна область», «історико-культурна спільність», «етнокультурна спільність» археологи називали саме сукупності археологічних пам'яток, що за ними, як виявилось, можуть взагалі не стояти реальні групи давньої людності або стоять утворення різного, невідомого нам статусу. Про це пише і В. О. Манько: «*дуже важливим є розуміння КІО як аморфного і дискретного явища, яке перебуває в постійному русі і є вкрай нестабіль-*

² Тут і далі переклад із російської та англійської Д. Гаскевича.

ним» (Манько 2013b, с. 13). І ще: «Слід відзначити, що поняття КІО в сучасній українській археологічній літературі має прямі й приховані синоніми. Прямим синонімом КІО є широко вживане в літературі поняття «етнокультурна спільнота»... Іноді КІО називають просто культурами» (Манько 2010, с. 238). При цьому він наполягає «на застосуванні надалі тільки поняття КІО, яке не несе в собі етнічного навантаження» (Там само, с. 238).

Таким чином, виявляється, що ключовим елементом дефініції неоліту В. О. Манька є формування «нестабільних» «аморфних і дискретних явищ», які археологічно фіксуються за поширенням спільних ознак у різних випадках різних категорій археологічних знахідок і можуть виступати у фаховій літературі під різними назвами. Закономірно виникає питання: чи дійсно настільки нечітко окреслені явища не можна виділити в попередні археологічні періоди? Іншими словами: чи дійсно не існували КІО мезоліту та палеоліту?

На поставлене питання сам В. О. Манько (2010, с. 235) відповідає заперечно, згадуючи принаймні одну «мезолітичну» КІО — Дювензее, виділену С. К. Козловським у зандровій зоні Центральної та Східної Європи (Kozłowski 1972, s. 46-91). Щоб розв'язати це протиріччя, він намагається окреслити різницю між донеолітичними та неолітичними КІО. Як це зроблено, має неабияке значення і потребує розлогої цитати: «вони (КІО донеолітичного часу.— Д. Г.) утворюються або в результаті розселення носіїв певної кам'яної індустрії, або пов'язані, внаслідок спеціалізації мисливського господарства, з певним типом ландшафту. Іншими словами, процес утворення КІО попередніх епох не є результатом розвитку інформаційних систем; навпаки, окремі індустрії таких КІО розвиваються у різних напрямках, набуваючи з часом велику кількість відмінностей. КІО неоліту, на відміну від КІО попередніх епох, динамічно розвиваються, створюють інформаційні системи, які поєднують населення віддалених регіонів, розташованих у різних ландшафтних зонах; активно сприймають інновації, в тому числі і різні форми відтворювального господарства, інновації в обробці каменю, в тому числі й технологію крем'яних знарядь праці, а з певного часу — і керамічного виробництва» (Манько 2010, с. 235).

Наведені роз'яснення В. О. Манька важко назвати переконливими. В іншому місці цитова-

ної статті він зауважує: «Потужним механізмом утворення КІО (неоліту. — Д. Г.) були міграції, які здійснювалися населенням, знайомим з багатьма інноваційними виробничими технологіями і методами ведення господарства» (Манько 2010, с. 238). Виходить, механізм утворення КІО в палеоліті, мезоліті та неоліті названо однако- вий — розселення. Не спрацьовує й протиставлення за ознакою новаторства, ландшафту чи господарства. У донеолітичний час також були винаходи та «обмін досягненнями у сфері матеріальної культури». Їх найяскравіші приклади — мікролітична техніка, списометалка, лук і стріли, гарпун (Праслов 1982; Демиденко 1987; Нужний 2008; Pétillon, Cattelain 2022), приручений собака (Germonpré et al. 2009; Lahtinen et al. 2021), який уже в плейстоцені поширився в різних ландшафтах і навіть на різних континентах (Perri et al. 2021). Отже, різниця залишається невідчутною без згаданого в аналізованій цитаті переліку конкретних новацій: відтворювальне господарство, нові типи крем'яних знарядь, кераміка. Не напругу, а опосередковано через інформаційні системи та КІО в концепцію В. О. Манька повернулися ті самі «емпіричні» описові ознаки, яких він так хотів позбутися. Без них визначити неоліт не вдалося.

Ваді концепції. Головним недоліком теоретичних поглядів В. О. Манька є їх методологічна неоформленість. Нагадаємо, що «концепцією» їх було названо автором цієї статті для зручності. Сам В. О. Манько свої ідеї взагалі ніяк не називає. Як виняток, у його засадничій праці один раз промайнуло слово «гіпотеза» (Манько 2010, с. 233). Це спостереження важливе тим, що з методологічного погляду, концепції, теорії та гіпотези в індуктивному дослідженні вимагають достатньої аргументації, а в дедуктивному — критичної перевірки, фальсифікації. Висловлення ж певних ідей та міркувань ні до чого не зобов'язує.

Центральне місце серед ідей В. О. Манька посідає нове розуміння терміна «неоліт». Але й тут жодного методологічного обґрунтування визначення чекати не варто, бо його відразу оголошено «аксіоматичним», отже, таким що не потребує доведення. З іншого боку, таке доведення було б просто неможливим через множинність запропонованих дефініцій: лише в аналізованій статті 2010 р. її автор навів щонайменше три власних визначення «неоліту», називаючи його то «процесом», то «епохою», то «інформаційною системою» (Манько 2010,

с. 229, 233, 234, 251). Також «інформаційною системою» він називає й КІО (Манько 2010, с. 238). Але що значить сам термін «інформаційна система» (а також уживані ним терміни «інформаційний простір» та «інформаційне поле») автор чітко не пояснив.

Крім описаного термінологічного хаосу, тексти В. О. Манька рясніють логічними помилками. Серед останніх досить поширені міркування, що базуються на хибних засновках. Розглянемо їх на прикладі обґрунтування аксіоматичності запропонованої дефініції неоліту. Вона є такою, бо «з одного боку, археологічними методами простежено утворення КІО з самого початку розвитку неоліту, з іншого боку — нам невідома жодна індустрія неоліту, яка була б ізольована від зовнішніх впливів і так чи інакше не була пов'язана з якоюсь КІО» (Манько 2010, с. 239).

Перша фраза аргументації звучить: «...простежено утворення КІО з самого початку розвитку неоліту...», — але ж хіба може бути інакше, якщо у наведеному перед цим визначенні неоліт, власне, і названо добою утворення КІО? Це типова логічна помилка — «порочне коло», коли на визначення або на доказ вводиться та теза, яка доводиться, або поняття, що визначається. Якщо ж у цій фразі під «неолітом» автор мав на увазі не своє, а «чайлдівське» розуміння терміна, то це теж нелогічно, адже виходить, що останній є частиною обґрунтування дефініції, покликаної його ж спростувати.

Наступна фраза: «...нам невідома жодна індустрія неоліту, яка була б ізольована від зовнішніх впливів...». Виходить, що дедуктивне «аксіоматичне» та «загальне» твердження спирається на власний досвід самого В. О. Манька («нам невідома») — хіба це не чиста емпірика? А наскільки багатим є цей досвід для ствердження «глобальності» запропонованого критерію («жодна індустрія») — чи дійсно автор проаналізував усі відомі на сьогодні «неолітичні» (у якій трактовці?) індустрії світу? Насправді ж він просто відштовхується від протилежного, вважаючи, що в донеолітичні часи «міжкультурні контакти простежуються як виняткові випадки, до того ж, не доведені археологічними фактами», та аргументуючи це посиланням на монографію А. Н. Сорокіна 2002 р. (Манько 2010, с. 236). Але згаданий дослідник писав там про конкретну ситуацію мезоліту центральної частини Європейської Росії, та й не був настільки категоричним, застерігаючи, що «... не

було й нема на Землі жодного цілком ізольованого від сусідів племені чи народу» (Сорокин 2002, с. 140). Мало того, основою становлення *Homo sapiens* як біологічного виду було саме подолання ізоляції общин (Семенов 1986, с. 89-90). Уже для верхнього палеоліту розширені мережі обміну символічних ресурсів — мушель та якісної кам'яної сировини — чітко фіксують взаємодію віддалених груп (Gamble 1998; 1999). Отже, контакти як причина «зовнішніх впливів» у комплексах знахідок притаманні не лише неоліту, а всьому часу існування людства, відрізняючись від періоду до періоду лише зростанням їхньої протяжності та інтенсивності. Таким чином, аналізоване твердження В. О. Манька містить ще одну логічну хибу — визначення своєрідності частини цілого через властивість, притаманну всьому цілому.

На думку розробника гіпотетико-дедуктивного методу К. Проппера, в науці не існує ані логічного методу одержання нових ідей, ані логічної реконструкції цього процесу; натомість кожне відкриття містить «ірраціональний елемент» або «творчу інтуїцію». Але він же обґрунтував необхідність перевірки кожної нової гіпотези, визначивши низку шляхів підтвердження її валідності. Один із них — пересвідчитись у її внутрішній несуперечливості (Поппер 1983, с. 52-53).

В. О. Манько самовпевнено зазначає, що його трактування неоліту «є єдиним можливим підходом до його вивчення, який позбавлений внутрішніх протиріч» (Манько 2010, с. 251). Чи це так, розглянемо на прикладі тверджень із двох раніше наведених цитат. У першому йдеться про те, що КІО неоліту «динамічно розвиваються, створюють інформаційні системи, які поєднують населення віддалених регіонів, розташованих у різних ландшафтних зонах» (Манько 2010, с. 235). У другому говориться, що неолітична КІО — це і є «інформаційна система, яка існувала поза залежністю від ландшафтів...» (Там само, с. 238). Поєднання вказаних двох положень призводить до безглузлого висновку, що КІО створювали самих себе. І такі протиріччя в аналізованих працях далеко не поодинокі.

Іншими способами підтвердження валідності гіпотез, за К. Поппером, є доведення їхньої життєспроможності та корисності в практичному використанні. Хоч В. О. Манько і стверджує, що його бачення неоліту є теоре-

тичною основою проведених ним досліджень, аналіз засвідчує інше.

Нагадаю, що, за В. О. Маньком, неоліт — це доба (або процес) формування «інформаційних систем» у вигляді КІО. Виходячи з цього, факт появи в якомусь регіоні перших груп вихідців із неолітичного Близького Сходу мав би автоматично включити відповідну територію до складу близькосхідних КІО, носієм традицій яких ця людність була перед міграцією. Від цього моменту має стартувати й процес неолітизації нового регіону, адже в ньому оселилися представники «глобальної інформаційної мережі», сформованої «революцією свідомості», які до того ж були носіями інноваційних крем'яних індустрій. Так раніше вважав і сам В. О. Манько (2013а, с. 30). Але в недавній його та Г. Чхатарашвілі статті зазначено, що чотири розглянуті ними близькосхідні міграції були не частиною і не причиною, а лише «передумовою» неолітизації Західного Закавказзя та півдня Східної Європи (Manko, Chkhatarashvili 2022, р. 46). Виглядає, що ознакою неоліту для авторів залишаються інші, чітко не названі інновації в матеріальній культурі, а не утворення КІО, яке стало можливим завдяки прогресивним рисам трансформованої неолітичної психіки, зокрема «спроможності до спілкування». Таким чином, окремі положення вказаної публікації не тільки не базуються на попередніх теоретичних засадах, але й суперечать їм.

Ще гіршими є справи із застосуванням концепції В. О. Манька при розв'язанні більш загальних задач. Так, раніше у власному визначенні неоліту він підкреслював його формалізований характер, що «відповідає критерію загальності для всіх регіонів планети» (Манько 2010, с. 233). Але в останніх працях неоліт уже визначено як «добу формування глобальних інформаційних мереж, у межах яких поширювалися інновації, створені на Близькому та Середньому Сході» (Manko, Chkhatarashvili 2022, р. 20). Отже, або дослідник щиро вважає, що первинна неолітизація Східної Азії та Америки відбувалася з Близького Сходу, або відмовився від універсальності своїх попередніх поглядів.

У своїй засадничій статті В. О. Манько пише про неможливість відмежування енеоліту від визначеного у запропонованій ним спосіб неоліту. Як необхідний висновок із цього він закликав до перегляду змісту поняття «енеоліт» або й відмови від нього (Манько 2010, с. 239). Ще одним із обумовлених наслідків прийнят-

тя його ідей «є абсолютна необхідність ревізії тієї картини культурного розмаїття, яку ми маємо зараз», а отже, «перегляд реєстру численних «культур», «типів пам'яток», «варіантів» і подібного роду фантомів, якими стала такою багатою наша археологія» (Манько 2010, с. 239, 241). Хоч від часу написання цих рядків минуло 12 років, навіть у публікаціях самого В. О. Манька досі згадуються неіснуючі, на його думку, буго-дністровська, донецька та сурська культури (Manko, Chkhatarashvili 2022, р. 19, 29, 49). Про відмову від них інших вчених не йдеться й поготів.

Таким чином, навіть у власних працях В. О. Манька життєспроможність та корисність його теоретичних ідей поки що не витримують випробовування часом. Їх упровадження в українську та світову археологічну науку не відбувається і виглядає малоімовірним в майбутньому.

Концепція та постмодернізм

Оцінку концепції В. О. Манька як реалізації постмодерністських підходів в археології потрібно проводити у двох аспектах — стилістичному та змістовному.

За манерою викладу, роботи В. О. Манька якнайкраще відповідають влучній характеристиці, наданій Л. С. Клейном постпроцесуалістському дискурсу: «Для нього типове вільне розглагольствування без чіткого структурування, без жорсткої методики, із заміною дефініцій метафорами, а професіоналізму філософією» (Клейн 2012, с. 726). І дійсно, у постмодерний час через послаблення раціонального компонента в науці посилюється ірраціональне — пізнання через інтуїцію, «схоплення» ідеї замість висування та доведення гіпотези. Риторика, спрямована на переконування читача, підмінює собою методичне доведення, побудоване на логічних процедурах.

Перераховані ознаки присутні в працях В. О. Манька. Його тексти містять багато притаманних риториці хитрощів: запитання з наперед передбаченою відповіддю; заочні суперечки з одним або кількома довільно обраними опонентами, перемога у яких подається як підтвердження неспроможності всіх альтернативних поглядів; парадокси; хибні аналогії; апеляції до незнання; гра словами, зокрема еквівокація — почергове вживання різних значень одного терміна. Внаслідок цього систему дока-

зів підміняє яскраве, емоційно викладене про-роцтво, що має сприйматися на віру через його заявлену (а насправді абсолютно уявну) очевидність, «аксіоматичність».

Типово постмодерністською є й мова публікацій — не відсторонена, а сповнена апеляцій до власного досвіду: *«на мій погляд»*, *«мені здається»*, *«за моїм переконанням»*, *«мені дуже важко з ним погодитися»*, *«просто не можна уявити»* тощо. У тексті наявні спогади, емоційний опис своїх почуттів при висуненні нових ідей, яке розглядається як *«божесвільний вчинок»*, подібний до *«звичайного самогубства»*, рефлексії щодо їх сприйняття колегами, розмірковування на кшталт *«археолог не повинен відповідати за те, що світ є недосконалим»* (Манько 2010, с. 230, 233). Зрештою, типовим проявом постмодернізму є пошук зовнішніх причин виникнення певних наукових проблем, зокрема в системі освіти, яка викладає філософію у спосіб, що веде до *«повної профанації будь-якої науки»*.

Попри наведені зовнішні ознаки посмодерністського дискурсу, у чотирьох аналізованих публікаціях (Манько 2010; 2013a; 2013b; Manko, Chkhatarashvili 2022) не згадується жодна праця постпроцесуалістів, які чималу увагу приділяли змінам у психіці первісної людини при переході до осілого способу життя. Так, у роки, що передували появі концепції В. О. Манька, Т. Ф. Воткінс активно розробляв свою теорію когнітивно-культурних ніш. У ній він зіставив еволюцію людського пізнання та культури з археологічними даними Південно-Західної Азії кінця плейстоцену — початку голоцену і дійшов висновку, що зменшення мобільності та зростання громад близькосхідних спеціалізованих збирачів-мисливців призвели до покращення їхніх когнітивних навичок і спроможності створювати та «читати» насичене знаками штучне середовище, зокрема поселення сільського типу, структури стаціонарних жител, поховань, святилищ, побутового начиння. У свою чергу це сприяло подальшому згуртуванню та зростанню цих колективів, розширенню та інтенсифікації соціального обміну, який зв'язував спільноти нового типу в потужні мережі взаємодії кількох рівнів. Вони формувалися завдяки використанню символічної/стилістичної сигналізації, що забезпечувала підтримку відносин між людьми, які не можуть спілкуватися один з одним віч-навіч, а часто і між людьми, які перебувають далеко один від одного, які рідко бачаться або не зна-

йомі особисто, говорять різними мовами. Люди, які більшість часу перебували в антропогенному середовищі, поступово розширювали його за рахунок землі та природних ресурсів за межами поселень, що призвело до доместикації рослин і тварин, а отже, аграрної революції (Watkins 2004; 2005; 2006; 2008; 2009; 2010a; 2010b).

Як бачимо, зміни в психології (названі В. О. Маньком «революцією свідомості») та їхній вплив на формування мереж взаємодії (названих ним «інформаційними системами»), які досить туманно висвітлені у кількох абзацах аналізованих праць (Манько 2010, с. 236-237; 2013b, с. 10; Manko, Chkhatarashvili 2022, р. 20), насправді мають велику історіографію. Але, схоже, В. О. Манько був не знайомий із кількадесятирічним доробком постпроцесуалістів, що привело його до казусу «винайдення велосипеда». Якщо ж він знав ці публікації, але не послався на них, то питання переходить у площину наукової етики. Зазначене стосується робіт не лише постпроцесуалістів, а й представників інших археологічних шкіл. Так, проблемі чисельності та щільності населення як факторам культурних перетворень присвячено, наприклад, монографію Р. Флетчера (Fletcher 1995), серію праць археологів-дарвіністів, цілий масив соціологічної літератури, які В. О. Манько також не згадує.

Попри значну подібність до постпроцесуалістських теорій, концепція В. О. Манька суттєво відрізняється від них у тому, що стосується поширення «неолітичної» свідомості за межами Близького Сходу. Так, у роботах Я. Годдера її ознаками є свідчення символічної поведінки, наприклад, трапецієподібні кам'яні конструкції з похованнями всередині них та монументальні антропо-іхтіоморфні скульптури поселення Лепенський Вир на Дунаї. Передумовою їх появи він вважає високу концентрацію та відносну осілість місцевих мисливців і рибалок у надзвичайно багатій на природні ресурси ущелині Залізних Воріт (Hodder 1990). Натомість, за В. О. Маньком, головною, а на практиці — єдиною, передумовою поширення змін психіки, що уможливлювали утворення нових «інформаційних систем», виступають міграції близькосхідної людності, які археологічно фіксуються за поширенням низки мікролітичних крем'яних індустрій. При цьому він ігнорує той факт, що для функціонування мереж рух великих груп населення не є обов'язковим — достатньо контактів між їхніми представниками. Утім,

все різноманіття видів культурної трансмісії В. О. Манько не розглядає. Методами мережевого аналізу, які широко застосовуються в археології (Brughmans 2013), він відверто нехтує. Зрештою, він майже не приділяє уваги можливості конвергентної еволюції окремих типів матеріальної культури, зокрема мікролітів.

Таким чином, погляди В. О. Манька не можна віднести до постпроцесуалістських як таких, хоча вплив на нього постмодерністського світогляду очевидний. Саме собою останнє не може бути предметом ані схвалення, ані осуду. Але прихильність науковців до постмодернізму криє в собі низку потенційних небезпек. Розчарування у науковій об'єктивності та дух свободи постмодерної доби апелюють до плюралізму й толерантності — кожен має право висловити власну думку, навіть найекзотичнішу. Зловживання одних вчених згаданим правом може призводити до появи публікацій, сповнених риторики та методологічного нігілізму, який виливається у термінологічний хаос і нехтування логікою, як в аналізованих працях. З іншого боку, поділяючи право бути почутим, решта наукової спільноти схильна надто поблагливо ставитись до таких публікацій. Приклад цього — рішення головного редактора видання «Кам'яна доба України» Л. Л. Залізняка надрукувати статтю В. О. Манька «Проблеми вивчення неоліту України» з приміткою: *«Зміст та стилістичні особливості статті збережені за наполегливою вимогою автора»* (Манько 2010, с. 253). Але всяка толерантність має свої межі. Так, «червоною лінією» в науці є плагіат і свідомі маніпуляції фактами.

Показовим прецедентом реакції українських археологів на випадок порушень наукової етики стала дискусія щодо поглядів Ю. О. Шилова, найповніше опублікованих у книжці «Прабатьківщина аріїв» (Шилов 1995). Ця праця є яскравим прикладом постмодерністських підходів у пострадянській археології. Змістовно вони проявилися у розгляді символізму конструкцій давніх курганів як втілення духовного світу їхніх творців. Типовими рисами постмодерністського стилю викладу є увага Ю. О. Шилов до психічних станів дослідників відповідних пам'яток, драматичне закінчення останнього розділу словами *«на цьому рукопис уривається...»*, викриття традиційної науки, яка нібито через консерватизм неспроможна належно оцінити справжнє значення здобутих ним знань. Проте не це викликало тривале обговорення на

сторінках журналу «Археологія», а методичні і методологічні огріхи й факти академічної недоброчесності (Рассамакін 1992; Ричков 1992; Відейко 1995; Кузін-Лосєв 1995; Болтрик 1996; Залізник 2002), які зрештою призвели до остракізму автора «Прабатьківщини аріїв» при спробі захистити цю книжку як докторську дисертацію (Протокол ... 1995).

Аналіз академічної доброчесності В. О. Манька не входить до завдань цієї статті. Але опубліковані рецензії на деякі його публікації (Горелик 2009; Леонова 2021) вимагають обережного ставлення не тільки до його теоретичних підходів, але й частини наведених ним фактів.

Висновки

Одним із мотивів створення В. О. Маньком власної концепції неоліту було бажання виправити «помилку» марксиста В. Г. Чайлда, який упровадив як головну ознаку неоліту критерій відтворювального господарства, узятий з арсеналу істориків первісності. Але реалізуючи свій задум, В. О. Манько пішов шляхом, наміченим постпроцесуальною археологією чверть сторіччя раніше, — сперся на ще більш хиткий критерій неоліту у вигляді психологічних змін, які зазвичай вивчають неврологи, психологи та соціологи. На відміну від постпроцесуалістів, зосереджених на фіксації цих змін в археологічних свідченнях символічної поведінки, для В. О. Манька головною ознакою становлення «неолітичної» людини стала її здатність до спілкування, яку він археологічно фіксує за утворенням *«інформаційних систем у вигляді КІО»*, окреслених поширенням певних типів артефактів, на практиці — майже виключно крем'яних мікролітів. Намагання пов'язати ментальну трансформацію з новаціями в кременеобробці призвели до формулювання ним «аксіоматичних» визначень низки археологічних понять, а також некоректного цитування, виголошення тверджень, умовиводів і міркувань, що характеризуються термінологічним хаосом, протиріччями, логічними хибами та риторичністю.

Попри декларування В. О. Маньком «революції свідомості» як універсальної причини становлення неоліту, на практиці він продовжує пов'язувати його початок із поширенням певних інновацій, а не «неолітичною» здатністю до спілкування, відображеною у формуванні КІО. Останні для нього — лише показники міграцій, які є передумовою, але не частиною

процесу неолітизації. Не здійснив він і передбачені його концепцією ревізію визначення «неоліту» та перегляд усталеного культурного поділу мезоліту й неоліту Євразії. Отже, запропоновані В. О. Маньком теоретичні ідеї впродовж 12 років не реалізує повною мірою навіть він сам. Тим більше, не йдеться про їх упродовження іншими вченими. Натомість провідними тенденціями у вивченні неоліту залиша-

ються зростання якості власне археологічних досліджень, поглиблення їх інтеграції з археозоологією, палеоетноботанікою, антропологією, палеогенетикою, розширення спектру використання ізотопних та хімічних аналізів, застосування експериментальних методів.

Подяки

Автор щиро дякує анонівному рецензентові за слушні поради щодо покращення статті.

Бадер, Н. О. 1961. О соотношении культуры верхнего палеолита и мезолита Крыма и Кавказа. *Советская археология*, 4, с. 9-25.

Бадер, Н. О. 1965. Варианты культур Кавказа конца верхнего палеолита и мезолита. *Советская археология*, 4, с. 3-16.

Бибииков, С. Н. 1966. Раскопки в навесе Фатма-Коба и некоторые вопросы изучения мезолита Крыма. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 126, Москва: Наука, с. 138-143.

Болтрик, Ю. В. 1996. Про «відповідальні здобутки» і здоровий глузд. *Археологія*, 2, с. 116-120.

Васильев, И. Б. 1979. *Лесостепное Поволжье в эпоху энеолита и ранней бронзы*. Автореферат диссертации к. и. н. Институт археологии АН СССР.

Відейко, М. Ю. 1995. У пошуках держави Аратти. *Археологія*, 2, с. 104-118.

Горелик, А. Ф. 1984. Исследование мезолитических комплексов стоянки Зимовники I в Северо-Восточном Приазовье. *Советская археология*, 2, с. 115-133.

Горелик, А. Ф. 2009. Рецензия на: В. О. Манько. Неоліт Південно-Східної України. Навчальне видання. Київ, Шлях, 2006. *Археологические записки*, 6, с. 315-326.

Демиденко, Е. Ю. 1987. До питання про час винаходу лука та стріл. *Археологія*, 60, с. 1-6.

Енгельс, Ф. 1919. *Початок родини, приватної власності і держави. На підставі дослідів Л. Г. Моргана*. Нью-Йорк: Видане Української федерації Американської соціалістичної партії.

Залізняк, Л. Л. 2002. Новітні міфи в індоєвропеїстиці Східної Європи. *Археологія*, 4, с. 88-97.

Киусак, Д., Котова, Н. 2020. Захарівка I — пам'ятка з мікролітичним інвентарем на південному схилі Подільської височини. В: Dębiec, M., Saile, T. (eds.). *A planitiebus usque ad montes. Studia archaeologica Andreæ Pelisiak vitæ anno sexagesimo quinto oblata*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, с. 153-163.

Клейн, Л. С. 2012. Коллектив Ходдера о религии в раннем неолите (Hodder I. (ed.). *Religion in the Emergence of Civilization*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 373 p.). *Российский археологический ежегодник*, 2, с. 723-728.

Крайнов, Д. А. 1960. Пещерная стоянка Таш-Аир I как основа для периодизации послепалеолитических культур Крыма. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 91, Москва, Ленинград: Наука.

Кузін-Лосев В. І. 1995. Деякі зауваження з приводу інтерпретації археологічного матеріалу. *Археологія*, 4, с. 94-104.

Лейбниц, Г. В. 1984. Об основных аксиомах познания. В: Лейбниц, Г. В. *Сочинения в четырех томах*. Т. 3. Москва: Мысль, с. 138-141.

Леонова, Е. В. 2021. Рецензия на: Манько В. А. Крымский свидер или крымский PPNB? *Camera praehistorica*, 1 (6), с. 150-153. <https://doi.org/10.31250/2658-3828-2021-1-63-150-153>.

Манько, В. О. 2010. Проблеми вивчення неоліту України. *Кам'яна доба України*, 13, с. 229-253.

Манько, В. О. 2013а. Ідеї Г. Чайлда та їх застосування для вивчення неоліту Східної Європи. *Археологія*, 1, с. 16-32.

Манько, В. О. 2013б. *Фінальний палеоліт—неоліт Криму: культурно-історичний процес*. Київ: б.лв.

Мацкевой, Л. Г. 1977. *Мезолит и неолит Восточного Крыма*. Киев: Наукова думка.

Мерперт, Н. Я. 1958. Из древнейшей истории Среднего Поволжья. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 61, с. 45-156.

Мерперт, Н. Я. 1974. *Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья*. Москва: Наука.

Мерперт, Н. Я. 2000. *Очерки археологии библейских стран*. Москва: ББИ.

Морган, Л. Г. 1935. *Древнее общество*. Ленинград: Издательство Института народов Севера.

Нужний, Д. Ю. 2008. *Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці: удосконалення зброї первісних мисливців*. Київ: КНТ.

Ошибкина, С. В. 1996. Понятие о неолите. В: Ошибкина, С. В. (отв. ред.). *Археология. Неолит Северной Евразии*. Москва: Наука, с. 6-9.

Праслов, Н. Д. 1982. О времени изобретения лука. *Тезисы докладов XI конгресса ИНКВА*. Т. 2. Москва: б. в., с. 232-233.

Поппер, К. 1983. *Логика и рост научного знания*. Москва: Прогресс.

Протокол..., 1996. Протокол № 7 засідання відділу первісної археології від 18 квітня 1995 р. *Археологія*, 2, с. 107-116.

Рассамакін, Ю. Я. 1992. До проблеми вивчення курганних споруд. *Археологія*, 4, с. 121-137.

Рычков, М. О. 1992. Антропоморфні насипи. Міф чи дійсність? *Археологія*, 4, с. 138-147.

Семенов, Ю. И. 1986. Завершение становления человеческого общества и возникновение первобытной родовой общины. В: Бромлей, Ю. В., Першиц, А. И., Шнирельман, В. А. (ред.). *История первобытного общества*. Т. 2. Эпоха первобытной родовой общины, гл. 2. Москва: Наука, с. 73-129.

Сорокин, А. Н. 2002. *Мезолит Жиздринского поля. Проблема источниковедения мезолита Восточной Европы*. Москва: Наука.

Формозов, А. А. 1962. Неолит Крыма и Черноморского побережья Кавказа. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 102, с. 89-149.

Формозов, А. А. 1965. *Каменный век и энеолит Прикубанья*. Москва: Наука.

Хлобыстин, Л. П. 1972. Проблемы социологии неолита Северной Евразии. В: Решетов, А. М. (отв. ред.). *Охотники, собиратели, рыболовы: проблемы социально-экономических отношений в доземледельческом обществе*. Ленинград: Наука, с. 26-42.

- Чебоксаров, Н. Н., Чебоксарова, И. А. *Народы. Расы. Культуры*. Москва: Наука, 1985.
- Шилов, Ю. А. 1995. *Прародина ариев: история, обряды и мифы*. Киев: СИНТО.
- Шнирельман, В. А. 2013. Этничность в археологии — реальность или фантом? В: Мосин, В. С., Яблонский, Л. Т. (отв. ред.). *Этничность в археологии или археология этничности?: Материалы Круглого стола*. Челябинск: ЦИКР Рифей, с. 50-81.
- Brughmans, T. 2013. Thinking Through Networks: A Review of Formal Network Methods in Archaeology. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 20, p. 623-662. <https://doi.org/10.1007/s10816-012-9133-8>.
- Childe, V. G. 1936. *Man Makes Himself*. London: Watts & Co.
- Cauvin, J. 1994. *Naissance des Divinités, Naissance de l'agriculture: La révolution des symboles au Néolithique*. Paris: CNRS Éditions.
- Domańska, L. 1990. *Kaukasko-nadczarnomorskie wzorce kulturowe w rozwoju późnomezolitycznych społeczeństw Niżu strefy pogranicza Europy Wschodniej i Środkowej*. Inowrocław: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; Uniwersytet Łódzki.
- Fletcher, R. 1995. *The Limits of Settlement Growth: A Theoretical Outline*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gamble, C. 1998. Palaeolithic Society and the Release from Proximity: A Network Approach to Intimate Relations, *World Archaeology*, 29 (3), p. 426-449. <https://dx.doi.org/10.1080/00438243.1998.9980389>.
- Gamble, C. 1999. *The Palaeolithic Societies of Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Germonpré, M., Sablin, M. V., Stevens, R. E., Hedges, R. E. M., Hofreiter, M., Stiller, M., Després, V. R. 2009. Fossil Dogs and Wolves from Palaeolithic Sites in Belgium, the Ukraine and Russia: Osteometry, Ancient DNA and Stable Isotopes. *Journal of Archaeological Science*, 36 (2), p. 473-490, <https://doi.org/10.1016/j.jas.2008.09.033>.
- Gimbutas, M. 1956. *The Prehistory of Eastern Europe. Part I: Mesolithic, Neolithic and Copper Age Cultures in Russia and the Baltic Area*. Cambridge: Peabody Museum.
- Gorelik, A., Cybrij, A., Cybrij, V. 2014. Zu kaukasischen und vorderasiatischen Einflüssen bei der Neolithisierung im unteren Donbecken. *Eurasia Antiqua*, 20, S. 143-170.
- Gumiński, W. 2020. The Oldest Pottery of the Para-Neolithic Zedmar Culture at the Site Szczepanki, Masuria, NE-Poland. *Documenta Praehistorica*, 47, 126-154. <https://doi.org/10.4312/dp.47.8>.
- Haskevych, D. 2021. Beside or by Turn? The Buh-Dnister Foragers and the Linear-Band Pottery Farmers on the Southern Buh River (Ukraine). *Sprawozdania Archeologiczne*, 73 (1), p. 9-55. <https://doi.org/10.23858/SA/73.2021.1.2480>.
- Haskevych, D., Endo, E., Kunikita, D., Yanevich, O. 2019. New AMS Dates from the Sub-Neolithic Sites in the Southern Buh area (Ukraine) and Problems in the Buh-Dnister Culture Chronology. *Documenta Praehistorica*, 46, p. 216-245. <https://doi.org/10.4312/dp.46.14>.
- Hodder, I. 1982. *Symbols in Action. Ethnoarchaeological Studies of Material Culture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hodder, I. 1986. *Reading the Past. Current Approaches to Interpretation in Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hodder, I. 1990. *The Domestication of Europe: Structure and Contingency in Neolithic Societies*. Oxford: Blackwell.
- Kiosak, D., Ivanova, S., Matviishyna, Zh. 2020. Rapid Climatic Event 8200 cal BP and Social Dynamics in North-Western Pontic Region. *Vita Antiqua*, 12, p. 31-39. <https://doi.org/10.37098/VA-2020-12-31-39>.
- Kozłowski, S. K. 1972. *Pradzieje ziem polskich od IX do V tysiąclecia p. n. e.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kristiansen, K. 2022. *Archaeology and the Genetic Revolution in European Prehistory* (Elements in the Archaeology of Europe). Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781009228701>.
- Lahtinen, M., Clinnick, D., Mannermaa, K., Salonen, S. J. & Viranta, S. 2021. Excess Protein Enabled Dog Domestication during Severe Ice Age Winters. *Scientific reports*, 11 (7), 78214. <https://doi.org/10.1038/s41598-020-78214-4>.
- Lubbock, J. 1865. *Prehistoric Times as Illustrated by Ancient Remains and the Manners and Customs of Modern Savages*. London: Williams and Norgate.
- Manko, V. O., Chkhatarashvili, G. L. 2022. Transcaucasia and Neolithic of South of Eastern Europe. *Археологія*, 2, p. 19-52. <https://doi.org/10.15407/arheologia2022.02.019>.
- Nordqvist, K. 2018. *The Stone Age of North-Eastern Europe 5500—1800 cal BC. Bridging the Gap between the East and the West*. Oulu: University of Oulu.
- Nowak, M. 2007. Middle and Late Holocene Hunter-Gatherers in East Central Europe: Changing Paradigms of the 'Non-Neolithic' Way of Life. *Documenta Praehistorica*, 34, p. 89-103. <https://doi.org/10.4312/dp.34.7>.
- Perri, A. R., Feuerborn, T. R., Frantz, L. A. F., Larson, G., Malhi, R. S., Meltzer, D. J., Witt, K. E. 2021. Dog Domestication and the Dual Dispersal of People and Dogs into the Americas. *PNAS*, 118 (6), p. 1-8. <https://doi.org/10.1073/pnas.2010083118>.
- Pétillon, J.-M., Cattelain, P. 2022. Experimental Evidence of Spear-Thrower Use in the Late Upper Palaeolithic (Upper Magdalenian) from the Isturitz Cave Site, Pyrénées-Atlantiques, France. *Археологія*, 2, p. 5-18.
- Watkins, T. 2004. Building Houses, Framing Concepts, Constructing Worlds. *Paléorient*, 30 (1), p. 5-23.
- Watkins, T. 2005. The Neolithic Revolution and the Emergence of Humanity: a Cognitive Approach to the First Comprehensive World-View. In: Clarke, J. (ed.). *Archaeological Perspectives on the Transmission and Transformation of Culture in the Eastern Mediterranean*. Oxford: Council for British Research in the Levant and Oxbow Books, p. 84-88.
- Watkins, T. 2006. Neolithisation in Southwest Asia — the Path to Modernity. *Documenta Praehistorica*, 33, p. 71-88. <https://doi.org/10.4312/dp.33.9>.
- Watkins, T. 2008. Supra-Regional Networks in the Neolithic of Southwest Asia. *Journal of World Prehistory*, 21 (1), p. 139-171. <https://doi.org/10.1007/s10963-008-9013-z>.
- Watkins, T. 2009. Natural Environment Versus Cultural Environment: the Implications of Creating a Built Environment. In: Córdoba, J., Molist, M., Pérez, C., Rubio, I., Martínez, S. (eds). *Proceedings of the 5th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*. Madrid, April 3—8, 2006. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid, p. 428-437.
- Watkins, T. 2010a. Changing People, Changing Environments: How Hunter-Gatherers Became Communities that Changed the World. In: Finlayson, B., Warren, G. (eds.). *Landscapes in Transition*. Oxford: Oxbow Books, p. 106-114.
- Watkins, T. 2010b. New Light on Neolithic Revolution in South-West Asia. *Antiquity*, 84 (325), p. 621-634. <https://doi.org/10.1017/S0003598X00100122>.

Надійшла 26.08.2022.

ON ONE MORE CONCEPT OF “NEOLITHIC” BASED ON THE POSTMODERNISM APPROACH

Valerii Manko and Guram Chkhatarashvili published their article in the “Arheologia”, No. 2, 2022. In the paper, they discussed the migration of bearers of four Neolithic flint industries from Southwest Asia through the Caucasus to the south of Eastern Europe from the final Pleistocene to the early Atlantic. According to the authors, stable connections between these remote areas led to the emergence of four “information networks”, which they called “Cultural-Historical Regions” (CHR). The authors believe that the first region of such type in human history was the Pre-Pottery Neolithic A (PPNA) in the Near East. Therefore, they call the “theoretical basis” of their study “the idea of understanding the Neolithic as an epoch of the formation of global information networks, within which innovations created in the Near and Middle East were disseminated.”

V. Manko began to develop the described theoretical views in 2010 when he wrote that the reason for the emergence of the CHR is the ability to communicate, formed due to the mental changes of inhabitants of the PPNA large settlements. The statement about specific psyche and worldview as the basis of Neolithic has been expressed as an idea of Post-Processual archaeology long before V. Manko announced it. In particular, Trevor Watkins developed this concept in detail. However, V. Manko does not mention works by any post-processualists in his publications.

The statement about the formation of the ability to communicate only in the Neolithic is V. Manko’s novelty. He based it on one reference to a publication of Alexey N. Sorokin, who allegedly claimed that the bearers of different flint industries did not contact each other in the central part of European Russia in the Mesolithic. V. Manko misinterpreted this particular subjective observation and gave it the meaning of a global pattern. Thus, his definition of the Neolithic is controversial, because of using this erroneous premise. Generally, V. Manko’s theoretical reasoning is full of contradictions, logical errors, terminological chaos, and rhetoric in the postmodernism style. It is noteworthy that V. Manko himself does not fully adhere to his previous theoretical views in his later works.

Key words: Ukraine, Neolithic, criticism of theoretical views, methodology, neolithization, postmodernism.

References

- Bader, N. O. 1961. Sur la corrélation des civilisations du Paléolithique supérieure et Mésolithique de la Crimée et du Caucase. *Sovetskaia Archeologiya*, 4, p. 9-25. (In Russian).
- Bader, N. O. 1965. Variations de civilisation du Caucase à la fin de l’époque paléolithique supérieure et mésolithique. *Sovetskaia Archeologiya*, 4, p. 3-16. (In Russian).
- Bibikov, S. N. 1966. Raskopki v navese Fatma-Koba i nekotorye voprosy izucheniia mezolita Kryma. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 126, Moskva: Nauka, p. 138-143.
- Boltryk, Yu. V. 1996. Pro “vidpovidalni zdobutky” i zdorovyi hluzd. *Arheologia*, 2, p. 116-120.
- Vasilev, I. B. 1979. *Lesostepnoe Povolzhe v epokhu eneolita i rannei bronzy*. Avtoreferat dissertatsii k. i. n. Institut arkheologii AN SSSR.
- Videiko, M. Yu. 1995. In search of state of Arata. *Arheologia*, 2, c. 104-118. (In Ukrainian).
- Gorelik, A. F. 1984. Exploration of Mesolithic Complexes of Zimovniki I Site North-East of the Azov Sea. *Sovetskaia Archeologiya*, 2, p. 115-133. (In Russian).
- Gorelik, A. F. 2009. Retsenziia na V. O. Manko. Neolit Pivdenno-Skhidnoi Ukrainy. Navchalne vydannia. Kyiv: Shliakh, 2006. *Arkheologicheskie zapiski*, 6, p. 315-326.
- Demydenko, Ye. Yu. 1987. Do pytannia pro chas vynakhodu luka ta stril. *Arheologia*, 60, p. 1-6.
- Engels, F. 1919. *Pochatok rodyny, pryvatnoi vlasnosti i derzhavy. Na pidstavi doslidiv L. G. Morgana*. New-York: Vydanie Ukrainskoi federatsii Amerykanskoï sotsialistychnoi partii.
- Zaliznyak, L. L. 2002. New modern myths in the Indo-European studies of the Eastern Europe. *Arheologia*, 4, p. 88-97. (In Ukrainian).
- Kiosak, D., Kotova, N. 2020. Zakharivka I — a site with a microlithic assemblage on the southern slope of the Podillian upland. In: Dębiec, M., Saile, T. (eds.). *A planitiebus usque ad montes. Studia archaeologica Andreæ Pelisiak vitæ anno sexagesimo quinto oblata*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, p. 153-163. (In Ukrainian).
- Klein, L. S. 2012. Review of: Hodder I. (ed.). *Religion in the Emergence of Civilization*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 373 p. *Russian Archaeological Yearbook*, 2, p. 723-728. (In Russian).
- Krainov, D. A. 1960. Peshcheraia stoianka Tash-Air I kak osnova dlia periodizatsii poslepaleoliticheskikh kultur Kryma. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 91, Moskva; Leningrad: Nauka.
- Kusin-Losev, V. I. 1995. Some remarks apropos interpretation of archaeological findings. *Arheologia*, 2, p. 94-104. (In Ukrainian).
- Leibnits, G. V. 1984. Ob osnovnykh aksiomakh poznaniia. In: Leibnits, G. V. *Sochineniia v chetyrekh tomakh*. Vol. 3. Moskva: Mysl, p. 138-141.
- Leonova, Ye. V. 2021. Review of: Manko, V. O., Crimean Swiderian or Crimean PPNB? *Camera praehistorica*, 1 (6), p. 150-153. <https://doi.org/10.31250/2658-3828-2021-1-63-150-153>. (In Russian).
- Manko, V. O. 2010. Problems of investigations of Neolithic in Ukraine. *Stone Age of Ukraine*, 13, p. 229-253. (In Ukrainian).
- Manko, V. A. 2013a. G. Childe’s Ideas and Their Application for Eastern Europe Neolithic Studies. *Arheologia*, 1, p. 16-32. (In Ukrainian).
- Manko, V. O. 2013b. *Finalnyi paleolit — neolit Krymu: kulturno-istorychnyi protses*. Kyiv: b./v.

- Matskevoi, L. G. 1977. *Mezolit i neolit Vostochnogo Kryma*. Kyiv: Naukova dumka.
- Merpert, N. Ya. 1958. Iz drevneishei istorii Srednego Povolzhia. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 61, p. 45-156.
- Merpert, N. Ya. 1974. *Drevneishie skotovody Volzhsko-Uralskogo mezhdurechia*. Moskva: Nauka.
- Merpert, N. Ya. 2000. *Ocherki arkheologii bibleiskikh stran*. Moskva: BBI.
- Morgan, L. G. 1935. *Drevnee obshchestvo*. Leningrad: Izdatelstvo Instituta narodov Severa.
- Nuzhnyi, D. Yu. 2008. *Rozvytok mikrolitychnoi tekhniki v kamianomu vitsi: udoskonalennia zbroy pervisnykh myslivtsiv*. Kyiv: KNT.
- Oshibkina, S. V. 1996. Poniatie o neolite. In: Oshibkina, S. V. (exec. ed.). *Arkheologiya. Neolit Severnoi Evrazii*. Moskva: Nauka, p. 6-9.
- Praslov, N. D. 1982. O vremeni izobretenia luka. *Tezisy dokladov XI kongressa INKVA*. Vol. 2. Moskva b. v., p. 232-233.
- Popper, K. 1983. *Logika i rost nauchnogo znaniia*. Moskva: Progress.
- Protokol..., 1996. Protokol No 7 zasidannia viddilu pervisnoi arkheolohii vid 18 kvitnia 1995 r. *Arheologia*, 2, p. 107-116.
- Rassamakin, Yu. Ya. 1992. Concerning the problem of studying burial mounds. *Arheologia*, 4, p. 121-137. (In Ukrainian).
- Rychkov, N. A. 1992. Anthropomorphous mounds. A myth or reality? *Arheologia*, 4, p. 138-147. (In Ukrainian).
- Semenov, Yu. I. 1986. Zavershenie stanovleniia chelovecheskogo obshchestva i vzniknovenie pervobytnoi rodovoi obshchiny. In: Bromlei, Yu. V., Pershits, A. I., Shnirelman, V. A. (ed.). *Istoriia pervobytnogo obshchestva*. Vol. 2. Epokha pervobytnoi rodovoi obshchiny, gl. 2. Moskva: Nauka, p. 73-129.
- Sorokin, A. N. 2002. *Mezolit Zhizdrinskogo polesia. Problema istochnikovedeniia mezolita Vostochnoi Evropy*. Moskva: Nauka.
- Formozov, A. A. 1962. Neolit Kryma i Chernomorskogo poberezhia Kavkaza. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 102, p. 89-149.
- Formozov, A. A. 1965. *Kamennyi vek i eneolit Prikubania*. Moskva: Nauka.
- Khlobystin, L. P. 1972. Problemy sotsiologii neolita Severnoi Evrazii. In: Reshetov, A. M. (exec. ed.). *Okhotniki, sobirатели, rybolovy: problemy sotsialno-ekonomicheskikh otnoshenii v dozemledelcheskom obshchestve*. Leningrad: Nauka, p. 26-42.
- Cheboksarov, N. N., Cheboksarova, I. A. *Narody. Rasy. Kultury*. Moskva: Nauka, 1985.
- Shilov, Yu. A. 1995. *Prarodina ariev: istoriia, obriady i mify*. Kyiv: SINTO.
- Shnirelman, V. A. 2013. Etnichnost v arkheologii — realnost ili fantom? In: Mosin, V. S., Yablonskii, L. T. (exec. ed.). *Etnichnost v arkheologii ili arkheologiya etnichnosti?: Materialy Kruglogo stola*. Cheliabinsk: TsIKR Rifei, p. 50-81.
- Brughmans, T. 2013. Thinking Through Networks: A Review of Formal Network Methods in Archaeology. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 20, p. 623-662. <https://doi.org/10.1007/s10816-012-9133-8>.
- Childe, V. G. 1936. *Man Makes Himself*. London: Watts & Co.
- Cauvin, J. 1994. *Naissance des Divinités, Naissance de l'agriculture: La révolution des symboles au Néolithique*. Paris: CNRS Éditions.
- Domańska, L. 1990. *Kaukasko-nadczarnomorskie wzorce kulturowe w rozwoju późnomezolitycznych społeczeństw Niżu strefy pogranicza Europy Wschodniej i Środkowej*. Inowrocław: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; Uniwersytet Łódzki.
- Fletcher, R. 1995. *The Limits of Settlement Growth: A Theoretical Outline*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gamble, C. 1998. Palaeolithic Society and the Release from Proximity: A Network Approach to Intimate Relations, *World Archaeology*, 29 (3), p. 426-449. <https://dx.doi.org/10.1080/00438243.1998.9980389>.
- Gamble, C. 1999. *The Palaeolithic Societies of Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Germonpré M., Sablin, M. V., Stevens, R. E., Hedges, R. E. M., Hofreiter, M., Stiller, M., Després, V. R., 2009. Fossil Dogs and Wolves from Palaeolithic Sites in Belgium, the Ukraine and Russia: Osteometry, Ancient DNA and Stable Isotopes. *Journal of Archaeological Science*, 36 (2), p. 473-490, <https://doi.org/10.1016/j.jas.2008.09.033>.
- Gimbutas, M. 1956. *The Prehistory of Eastern Europe. Part 1: Mesolithic, Neolithic and Copper Age Cultures in Russia and the Baltic Area*, Cambridge: Peabody Museum.
- Gorelik, A., Cybrij, A., Cybrij, V. 2014. Zu kaukasischen und vorderasiatischen Einflüssen bei der Neolithisierung im unteren Donbecken. *Eurasia Antiqua*, 20, S. 143-170.
- Gumiński, W. 2020. The Oldest Pottery of the Para-Neolithic Zedmar Culture at the Site Szczepanki, Masuria, NE-Poland. *Documenta Praehistorica*, 47, p. 126-154. <https://doi.org/10.4312/dp.47.8>
- Haskevych, D. 2021. Beside or by Turn? The Buh-Dnister Foragers and the Linear-Band Pottery Farmers on the Southern Buh River (Ukraine). *Sprawozdania Archeologiczne*, 73 (1), p. 9-55. <https://doi.org/10.23858/SA/73.2021.1.2480>.
- Haskevych, D., Endo, E., Kunikita, D., Yanevich, O. 2019. New AMS Dates from the Sub-Neolithic Sites in the Southern Buh area (Ukraine) and Problems in the Buh-Dnister Culture Chronology. *Documenta Praehistorica*, 46, p. 216-245. <https://doi.org/10.4312/dp.46.14>.
- Hodder, I. 1982. *Symbols in Action. Ethnoarchaeological Studies of Material Culture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hodder, I. 1986. *Reading the Past. Current Approaches to Interpretation in Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hodder, I. 1990. *The Domestication of Europe: Structure and Contingency in Neolithic Societies*. Oxford: Blackwell.
- Kiosak, D., Ivanova, S., Matviishyna, Zh. 2020. Rapid Climatic Event 8200 cal BP and Social Dynamics in North-Western Pontic Region. *Vita Antiqua*, 12, p. 31-39. <https://doi.org/10.37098/VA-2020-12-31-39>.
- Kozłowski, S. K. 1972. *Pradzieje ziem polskich od IX do V tysiąclecia p. n. e.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kristiansen, K. 2022. *Archaeology and the Genetic Revolution in European Prehistory* (Elements in the Archaeology of Europe). Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781009228701>.
- Lahtinen, M., Clinnick, D., Mannerman, K., Salonen, S. J. & Viranta, S. 2021. Excess Protein Enabled Dog Domestication during Severe Ice Age Winters. *Scientific reports*, 11 (7), 78214. <https://doi.org/10.1038/s41598-020-78214-4>.
- Lubbock, J. 1865. *Prehistoric Times as Illustrated by Ancient Remains and the Manners and Customs of Modern Savages*. London: Williams and Norgate.

- Manko, V. O., Chkhatarashvili, G. L. 2022. Transcaucasia and Neolithic of South of Eastern Europe. *Arheologia*, 2, p. 19-52. <https://doi.org/10.15407/arheologia2022.02.019>.
- Nordqvist, K. 2018. *The Stone Age of North-Eastern Europe 5500-1800 cal BC. Bridging the Gap between the East and the West*. Oulu: University of Oulu.
- Nowak, M. 2007. Middle and Late Holocene Hunter-Gatherers in East Central Europe: Changing Paradigms of the 'Non-Neolithic' Way of Life. *Documenta Praehistorica*, 34, p. 89-103. <https://doi.org/10.4312/dp.34.7>.
- Perri, A. R., Feuerborn, T. R., Frantz, L. A. F., Larson, G., Malhi, R. S., Meltzer, D. J., Witt, K. E. 2021. Dog Domestication and the Dual Dispersal of People and Dogs into the Americas. *PNAS*, 118 (6), p. 1-8. <https://doi.org/10.1073/pnas.2010083118>.
- Pétillon, J.-M., Cattelain, P. 2022. Experimental Evidence of Spear-Thrower Use in the Late Upper Palaeolithic (Upper Magdalenian) from the Isturitz Cave Site, Pyrénées-Atlantiques, France. *Arheologia*, 2, p. 5-18.
- Watkins, T. 2004. Building Houses, Framing Concepts, Constructing Worlds. *Paléorient*, 30 (1), p. 5-23.
- Watkins, T. 2005. The Neolithic Revolution and the Emergence of Humanity: a Cognitive Approach to the First Comprehensive World-View. In: Clarke, J. (ed.). *Archaeological Perspectives on the Transmission and Transformation of Culture in the Eastern Mediterranean*. Oxford: Council for British Research in the Levant and Oxbow Books, p. 84-88.
- Watkins, T. 2006. Neolithisation in Southwest Asia — the Path to Modernity. *Documenta Praehistorica*, 33, p. 71-88. <https://doi.org/10.4312/dp.33.9>.
- Watkins, T. 2008. Supra-Regional Networks in the Neolithic of Southwest Asia. *Journal of World Prehistory*, 21 (1), p. 139-171. <https://doi.org/10.1007/s10963-008-9013-z>.
- Watkins, T. 2009. Natural Environment Versus Cultural Environment: the Implications of Creating a Built Environment. In: Córdoba, J., Molist, M., Pérez, C., Rubio, I., Martínez, S. (eds.). *Proceedings of the 5th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*. Madrid, April 3-8, 2006. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid, p. 428-437.
- Watkins, T. 2010a. Changing People, Changing Environments: How Hunter-Gatherers Became Communities that Changed the World. In: Finlayson, B., Warren, G. (eds.). *Landscapes in Transition*. Oxford: Oxbow Books, p. 106-114.
- Watkins, T. 2010b. New Light on Neolithic Revolution in South-West Asia. *Antiquity*, 84 (325), p. 621-634. <https://doi.org/10.1017/S0003598X00100122>.

© Л. Л. ЗАЛІЗНЯК* 2022

ПРО КАВКАЗЬКУ МІГРАЦІЮ ТА УКРАЇНСЬКУ НЕОЛІТИЗАЦІЮ

У статті проаналізовано радикальні новації в розумінні культурно-історичних процесів, які, на думку українського археолога В. О. Манька, відбувалися в Надчорномор'ї і на Кавказі за доби мезоліту.

К л ю ч о в і с л о в а: Кавказ, Надчорномор'я, Близький Схід, мезоліт, міграції, неолітизація.

Рецензія на статтю відомого українського неолітознавця В. О. Манька та молодого грузинського дослідника Г. Л. Чхатарашвілі в журналі «Археологія» (№ 2, 2022) написана не з моєї власної ініціативи, а на прохання самого Валерія Олександровича та у відповідь на пропозицію редакції журналу «Археологія». Як колишній науковий керівник кандидатської дисертації Валерія Олександровича, знаю його давно як здібного, амбітного і, крім того, непорушного у своїх наукових переконаннях дослідника, за будь-яких обставин принципово не згодного з аргументацією опонента. Саме тому я утримувався від публічного рецензування публікацій Валерія Олександровича.

Він неодноразово пробував ревізувати і моє бачення проблем давнього минулого України, яких я торкався у численних статтях та монографіях. Тому прелюдією до своїх революційних побудов В. О. Манько зазвичай наводить позицію Л. Л. Залізняка як принципово неправильну, а далі вже розвиває свої альтернативні ідеї. Цю саму схему він застосував і в останній статті. Тому в ситуації, що склалася, я змушений відповідати, оскільки моє мовчання може сприйнятися читачами як знак згоди з опонентом. Отож, попри мої дружні стосунки з Валерієм Олександровичем, вважаю за потрібне висловитися щодо деяких останніх тверджень дослідника, які радикально суперечать не лише моему баченню первісної історії Європи, але й уявленням про неї кількох поколінь європейських та вітчизняних учених.

Рецензована стаття В. О. Манька, написана у співавторстві з грузинським дослідником Г. Л. Чхатарашвілі, «Закавказзя та неоліт Західного Кавказу» масштабна за обсягом й амбітна за задумом: автори поставили за мету розв'язати проблему неолітизації півдня Східної Європи шляхом міграції неолітичного населення з Близького Сходу на північ через Кавказ у Надчорномор'я. Розлогість викладу притаманна науковим текстам В. О. Манька, який часто вдається до вивчення глобальних проблем. Тому відзначу дійсно значну працю авторів статті, які сміливо порушили по-справжньому актуальну й непросту проблему культурно-історичної систематизації мезоліту Кавказу.

Уже з самого початку публікації автори рішуче відкидають домінуючу нині і давно популяризовану Л. Л. Залізником балкано-дунайську версію неолітизації Центрально-Східної Європи, зокрема й території України, вважаючи її породженням «неналежної дослідницької методології». Автором концепції балкано-дунайських витоків неоліту Центрально-Східної Європи є не Л. Л. Залізняк, а кілька генерацій дослідників Європи минулого століття на чолі з класиками доісторичної науки Грегемом Кларком та Гордоном Чайлдом (Childe 1957). Звісно, це зовсім не означає, що класики не можуть припуститися методологічної помилки, однак дискусія із серйозними вченими, одностайно підтриманими кількома поколіннями доісториків Європи, потребує серйозної аргументації, якої, на жаль, у статті катастрофічно бракує. На нашу ж думку, гучні революційні заяви, не підтверджені належними аргументами й фактами, виглядають непереконаливо, декларативно, породжують сумніви та скептичне ставлення читача до побудов авторів.

Після критики класиків за неналежну методологію Валерій Олександрович пропонує власну, альтернативну до загальноприйнятої версію неолітизації півдня Східної Європи — не з Балкан, а з Кавказу. Вона базується на його відсутній приблизно на тисячоліття назад хронології раннього неоліту регіону. Якщо біль-

* ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології кам'яної доби, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0001-8924-8122, Zaliznyakl@ukr.net

шість дослідників датують такі явища, як буго-дністровська, донецька, сурська неолітичні культури, неоліт Північного Прикаспію, не раніше VI тис. до н. е. (Залізняк 1998, с. 226-247), то В. О. Манько з незрозумілих причин здавнює їх, датуючи VII тис. до н.е. (Манко, Chkhatarashvili 2022, с. 19), і таким чином робить вторинні чи навіть третинні прояви неоліту Східної Європи сучасниками, а часом і попередниками найдавнішого на Європейському континенті неоліту Балкан. Абсурдність висновку свідчить про помилковість конструкції, на якій він побудований.

Вчергове відштовхнувшись від нібито принципово помилкової позиції Л. Л. Залізняка, Валерій Олександрович почав методологічний розділ своєї статті з цитування хибної, на його думку, дефініції неоліту з роботи автора цих рядків: *«Неоліт — епоха зародження та поширення відтворювального господарства (землеробство, скотарство), археологічним критерієм якої є найдавніший глиняний посуд»* (Залізняк та ін. (ред.), 2005, с. 90). На думку В. О. Манька та його співавтора, таке визначення епохи Л. Л. Залізняком помилкове, оскільки не враховує неоліту гірського Криму, лісостепу та лісової смуги України.

Якби дослідник не зупинився на першій фразі 6-го розділу процитованої публікації, а просунувся далі по тексту на дві сторінки, то знайшов би пояснення проблеми т. зв. лісового неоліту чи керамічного мезоліту, до яких належить більшість неолітичних спільнот України. Їх носії в умовах кризи привласнювального господарства запозичили у своїх південних, більш просунутих неолітичних сусідів глиняний посуд для повнішого використання продуктів привласнювальної економіки, що зазнавала деградації. Згадуваний тут Гордон Чайлд та його численні послідовники неодноразово писали про два типи неоліту Європи: власне неоліт із відтворювальним господарством і т. зв. «лісовий неоліт» Європи, який насправді за соціально-економічними характеристиками фактично був керамічним мезолітом, оскільки базувався на привласнювальному господарстві. Саме до нього, як зазначалося, і належать більшість неолітичних культур України. Тому претензії до класичного визначення неоліту Європи О. В. Маньку варто адресувати його авторові Г. Чайлду, а не Л. Л. Залізнякові.

Восени 2021 р. В. О. Манько читав лекцію в музеї археології Інституту археології НАН

України, у якій намагався вчергове ревізувати усталені уявлення про епоху неоліту. На питання, чим саме йому не подобається загальновизначена дефініція неоліту класика світової археології Г. Чайлда («неоліт — епоха виникнення та поширення відтворювального господарства»), він відповів: *«Гордон Чайлд не розібрався в проблемі і наплутав, бо неоліт насправді — це просто система»*. Спроби добитися деталізації такої універсальної дефініції (адже, як відомо, все суще на світі — це системи), були марними. Продемонстрований вище лаконічний стиль аргументації, на жаль, притаманний також цій та іншим статтям В. О. Манька.

У рецензованій статті автор продовжує наполягати на заміні класичної загальноприйнятої дефініції неоліту загадковим визначенням його «як глобальної інформаційної системи». Теоретичні дослідження, як відомо, покликані ознайомити аудиторію з новими ідеями і переконати в правдивості останніх. Тож на якого читача розрахована рецензована стаття, якщо автор цих рядків, який пів сторіччя займається згаданою тематикою, не розуміє ні логіки, ні сенсу деяких її теоретичних тверджень, зокрема того, що неоліт — це система?

Основна частина публікації присвячена розв'язанню двох глобальних проблем: систематизації культурних проявів мезоліту Кавказу і пошукам їхніх аналогів у мезоліті Близького Сходу та України. Ці реальні чи надумані аналогії дали підстави авторам реконструювати масштабну картину міграційних процесів із Близького Сходу через Кавказ на південь України в ранньому голоцені. Зрозуміло, що достовірність такої реконструкції масштабних міграційних процесів із Близького Сходу далеко на північ в Україну залежить від стану джерельної бази мезоліту зазначених трьох регіонів і наявності реальних аналогій між ними, на яких наполягають автори статті.

Мезоліт України інтенсивно вивчався впродовж другої половини XX ст., коли науковці дослідили й систематизували сотні пам'яток із понад десяти різних археологічних культур. Результати досліджень опубліковано в сотнях статей і двох десятках монографій. Із матеріалами цих досліджень добре ознайомлений як В. О. Манько, так і читачі його статті в Україні.

На жаль, мезоліт Кавказу досліджено значно гірше — безсистемно, спорадично, у різний час і різними дослідниками. Незважаючи на дослідження унікальних мезолітичних сто-

янок, більшість публікацій добутих матеріалів не відповідає сучасним вимогам. Нечисленні спроби систематизації мезолітичних матеріалів Кавказу мали регіональний характер. Тобто мезоліт Кавказу значною мірою — це *terra incognita* для мезолітників Європи, зокрема й України.

Зазначу, що Валерій Олександрович в останні роки досліджує стоянку Кабулеті в Батумі, а значить, просунувся у пізнанні мезоліту Кавказу далі за своїх українських колег. Тож, на мою думку, враховуючи сумний стан джерельної бази мезоліту Кавказу, перш ніж остаточно вирішувати пов'язані із ним проблеми на сторінках провідного археологічного видання України, В. О. Манькові та Г. Л. Чхатарашвілі варто було б принаймні ознайомити українську археологічну аудиторію з його основними культурно-історичними спільнотами.

Щодо мезолітознавства Близького Сходу, то його стан нагадує ситуацію з мезолітом Кавказу, однак значно складнішу через грандіозні розміри регіону, який у кілька разів більший за Великий Кавказ. Мезоліт Близького Сходу досліджували археологи різних країн нерівномірно і в різний час, а більшість публікацій джерел не відповідає сучасним вимогам. Відсутність узагальнювальної праці із систематизації мезолітичних культурних спільнот усього Близького Сходу не дає змоги фахівцям уявити загальну картину розміщення мезолітичних культурних спільнот у регіоні та ознайомитися зі специфікою кожної з них.

Географічна віддаленість Близького Сходу від археологічних центрів Європи та непроста військово-політична ситуація в країнах регіону заважає безпосередньому ознайомленню фахівців із мезолітичними колекціями в місцях їх зберігання. А сучасна систематизація пам'яток будь-якого регіону вимагає особистої обізнаності дослідника з реальними археологічними матеріалами, які систематизуються. Ця вимога з означених об'єктивних причин не може бути дотримана для багатьох регіонів Кавказу і тим більше для пам'яток Близького Сходу. Тобто подивитися мезолітичні матеріали Близького Сходу не мають змоги не лише фахівці України, але й сам Валерій Олександрович, який оперує ними так, ніби познайомився з ними особисто.

Тож обрана авторами статті тема систематизації культурних спільнот мезоліту Кавказу, безумовно, актуальна, однак її висвітлен-

ня ускладнюється суттєвими вадами відповідної джерельної бази. Насамперед ідеться про нестачу або недоступність якісних публікацій класичних комплексів мезоліту регіону, які б дали уявлення читачам журналу «Археологія» про культурні явища, що ними оперують у своїх культурно-типологічних побудовах автори статті. Текст статті мав би супроводжуватися, на нашу думку, повноцінними ілюстраціями класичних комплексів, а не збірними таблицями з випадково вибраних із різних колекцій артефактів, із яких важко зрозуміти специфіку культурних явищ, що ними оперують автори.

Отже, систематизація культурних спільнот мезоліту Кавказу настільки масштабна тема, що потребує окремої фундаментальної монографії. Однак автори статті В. О. Манько та Г. Л. Чхатарашвілі, окрім зазначеної великої проблеми, спробували розглянути ще дві, не менш масштабні: проблему міграцій населення Закавказзя на південь Східної Європи та питання генетичного зв'язку мезоліту Кавказу з культурами Близького Сходу. Це також теми майбутніх монографічних студій, і спроба увібрати їх разом із фундаментальною проблемою систематизації мезоліту Кавказу в одну статтю остаточно зіпсувала задум. Стаття набула надзвичайно великого обсягу, однак у ній не вистачило місця для серйозного обґрунтування новаторських ідей авторів. Тому окремі теоретичні положення В. О. Манька та Г. Л. Чхатарашвілі (як уже згадувана дефініція неоліту як «інформаційної системи») залишилися незрозумілими, виділені спільноти та їхні генетичні зв'язки малодоказовими, а висновки декларативними. Можливо, якби автори не намагалися вирішити всі проблеми мезоліту Кавказу та сусідніх із ним регіонів в одній публікації, їхні висновки були б переконливішими і зрозумілішими для читачів.

Тож, рішучо відкинувши давно прийняту в Європі балкано-дунайську версію неолітизації Центрально-Східної Європи та, зокрема, території України як дітище «неналежної дослідницької методології», автори запропонували кавказьку альтернативу. Однак упадає в око, що їм бракує переконливих археологічних фактів і аргументів на користь визначальних впливів Кавказу на неолітизацію України. Якщо про потужні міграційні хвилі з Балкан через Подунав'я на північ свідчать сотні пам'яток культур Старчево-Кереш-Кріш, Гребеники, ЛСК, Кукутені-Трипілля тощо, то до-

стовірними слідами впливів із Кавказу на територію України є три бідних місцезнаходження з трапеціями з гелуанською ретушшю на сході Донбасу — Платівський Став, Мурзіна Балка, Зимовники 3. Археологічна практика переконливо продемонструвала тотальну перевагу археологічних фактів на користь балканських впливів на неолітизацію України порівняно з кавказькими. А практика, як відомо, — це критерій істини.

Докладно аналізувати всі проблемні фрагменти розлогої статті В. О. Манька та Г. Л. Чхатарашвілі ми не маємо можливості з огляду на обмеження обсягу нашої публікації, однак найсумнівнішим твердженням приділимо увагу. Так, наприклад, стаття містить сміливі та доволі категоричні твердження щодо складних проблеми генези низки мезолітичних культур Кавказу та України. Зокрема, у ній кардинально переглянуто усталені версії походження таких ключових культур мезоліту Надчорномор'я, як Гребеники і Кукрек.

Понад пів сторіччя тому було відкрито й описано гребениківську культуру пізнього мезоліту Одещини. Спочатку більшість дослідників вважали її автохтонною, похідною від фінальнопалеолітичної культури Осокорівка півдня України. За останні двадцять п'ять років з'ясувалося, що крем'яний інвентар культури має прямі паралелі в ранньому неоліті Балкан та Подунав'я — Аргіса, Нія Нікомедія, Старчево, Кріш, ЛСК тощо. Це дозволило генетично пов'язувати Гребеники з Балкано-Дунайським неолітом і розглядати культуру як першу прото-неолітичну хвилю з Подунав'я на Правобережну Україну (Залізняк 1998, с. 181-183). Ще не так давно В. О. Манько не заперечував численних прямих паралелей Гребеників у сусідньому з Одещиною Подунав'ї. Однак останнім часом, попри те що переконливих археологічних слідів переміщення людності з кременем гребениківського типу з Кавказу на Одещину не виявлено, він почав виводити гребениківську культуру Північно-Західного Надчорномор'я з далекого Закавказзя (Manko, Chkhatarashvili 2022, р. 33-38).

Нові кавказькі витоки культурних явищ неоліту та мезоліту України, за В. О. Маньком, мають реальні побутові підстави. Останнім часом Валерій Олександрович перемістив свої дослідження з України до Грузії. Уже кілька років він разом із Г. Л. Чхатарашвілі плідно розкопує відому стоянку Кабулеті поблизу Батумі. Нова

дислокація дослідника породила чергову революційну ідею — виводити відому кукрекську культуру України з Кавказу, бо нібито крем'яний комплекс Кабулеті аналогічний кукрекському (Manko, Chkhatarashvili 2022, р. 21-29).

Єдиний елемент, що формально поєднує згадані культури, — це олівцеподібний нуклеус. Однак головний маркер Кукреку — кукрекський вкладень, повністю відсутній в комплексі Кабулеті, як відсутні властиві Кукреку своєрідні різці із плоскими сколами на масивних відщепках. Якщо вважати визначальним для Кукреку олівцеподібний нуклеус, то доведеться в межі поширення культури включити мало не всю Азію. Адже олівець на пам'ятках раннього голоцену поширений від України на заході до Льодовитого океану на півночі, через увесь Сибір до Камчатки, Сахаліну, Японії на сході, Месопотамії, Ірану на півдні. Отже, абсурдність такого висновку свідчить про помилковість самої гіпотези.

Ще менш вдалою, на нашу думку, є спроба провести типологічні паралелі, а значить, і твердити про генетичні зв'язки між пам'ятками типу Тріалеті Кавказу та шпанською культурою Криму на підставі наявності в обох комплексах «асиметричних трикутників та сегментів», а також пластинок зі скошеним кінцем. По-перше, сегменти, як і пластинки зі скошеними кінцями, в шпанських комплексах України відсутні, а трикутники принципово морфологічно відрізняються від тріалетських, оскільки виконані у мікрорізцевій техніці та супроводжуються серіями мікрорізців (Залізняк 1998, с. 165-169), які, судячи з публікації, в Тріалеті відсутні також (Manko, Chkhatarashvili 2022, р. 29-33).

Не буду стверджувати, що всі виділені у статті культурні спільноти примарні, однак мізерна інформація стосовно типології їхнього крем'яного інвентарю, наведена авторами, та явно недостатній ілюстративний матеріал у більшості випадків не дає змоги уявити, про що власне йдеться. Разом із тим абсолютно погоджуюся з твердженням про кавказьке коріння платовоставської культури Нижнього Дону, Передкавказзя та, можливо, сіроглазівської Прикап'ї, про що неодноразово писали попередники авторів принаймні з початку 1980-х рр.

Можливо, й інші виділені у статті мезолітичні спільноти Кавказу та Близького Сходу реальні, але говорити про це на основі тієї мінімальної інформації про типологію їхнього крем'яного інвентарю, що містить стаття, було

б безпідставно або принаймні передчасно. Обраний авторами статті спосіб ознайомлення читача з крем'яними комплексами переважно зі слів, із мінімумом схематичних ілюстрацій видається малопереконливим. Мабуть, варто було б підтвердити свої новаторські ідеї у новій статті більш представницьким ілюстративним супроводом.

Як бачимо, масштабні побудови В. О. Манька останніх років мають одну спільну рису: усе від Свідеру прильодовикових тундр Балтії до Кукреку та Гребеників степів Надчорномор'я починалося на Близькому Сході і рухалося на терени України переважно через Кавказ. Раптове повернення до давно забутих ідей панвавілонізму XIX ст. та провідної ролі Кавказу (як це вважалося у повоєнному СРСР), схоже, пояснюється зміною дислокації дослідника, який в останні роки досліджує мезоліт та неоліт Грузії.

Останніми роками, крім Гребеників, Кукреку, Шпан-Коби та Платівського Ставу, В. О. Манько, всупереч поглядам кількох поколінь європейських та вітчизняних учених, виводить із Близького Сходу низку масштабних культурних явищ мезоліту та неоліту України: Свідер Балтії та Полісся, могильники маріупольського типу Надпоріжжя, шанкобинську культуру Криму та Одещини.

Сто років виповнилося з часу, коли Л. Козловський виокремив одну з перших культур епіпалеоліту Європи — свідерську культуру Південної Балтії. Із приводу її генези висловилося чимало європейських дослідників. У наш час переважна більшість фахівців вважають Свідер автохтонним явищем верхнього палеоліту Європи, яке походить від культури Лінгбі Західної Балтії (Залізник 1999, с. 227, 228). Та Валерію Олександровичу позиція плеяди польських вчених (Леона, Стефана та Януша Козловських, С. Круковського, Р. Шильда, Г. Венцковської), а також таких авторитетів європейської археології, як Г. Кларка, В. Тауте, Р. Рімантене, Л. Кольцова та ін., не видається переконливою. Погоджуюся, що й авторитети помиляються. Однак, перш ніж відкидати концепцію поважних попередників, слід висунути серйозні контраргументи, а також переконливі докази власної правоти.

Однак В. О. Манько впевнено, хоч і без особливої аргументації, розвертає вектор генетичних зв'язків Свідеру на 180° і виводить його не з Балтії, а з далекого Близького Сходу. Адже тут у неоліті В Сирії та Палестини нуклеуси та

стріли нагадують свідерські. Однак Свідер Європи датується фінальним палеолітом — 9 тис. до н. е., а неоліт В Леванту кінцем 8—6 тис. до н. е. Оскільки дочка не може бути старшою за матір, то і європейський Свідер не може походити з Палестини.

Докладний аналіз крем'яної індустрії докерамічного неоліту В наведено у фундаментальній збірці «Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent», що побачила світ 1994 р. під редакцією Г. Д. Гебела та С. К. Козловського. Жоден із кількох десятків її авторів, у тому числі й такі знані фахівці з польського Свідеру, як С. К. Козловський і В. Тауте, не вважають докерамічний неоліт В Сирії та Палестини похідним від свідерської культури, чи навпаки. Д. Мелларт висловив думку, що він почав формуватися на півдні Анатолії. Щодо певної подібності тахунських виробів із кременю зі свідерськими, то вона могла виникнути конвергентним шляхом, на основі технології отримання верболистих пластин із двошарового човнуватого нуклеуса, добре відомої не лише свідерцям, а й у пізньому палеоліті Леванту (Ксар-Акіл), Сирії (Мурбет, Харанех IV) (Gebel, Kozlowski (eds.) 1994, p. 33).

Цікаво, що давно відома подібність свідерського кременю до кременю виділеної Д. Меллартом на матеріалах нижніх шарів Ієрихону в Палестині тахунської культури (або неоліту В), яка датується 7200—5800 р. до н. е., дала підстави російському дослідникові В. О. Сафронову дійти висновків, протилежних отриманим В. О. Маньком. Якщо останній виводить Свідер Балтії від неоліту В Леванту, то В. О. Сафронов, навпаки, вважає згаданий неоліт Палестини дітищем свідерської культури басейнів Вісли та Прип'яті.

Згаданий російський учений, відштовхнувшись від монографії автора цих рядків 1989 р. про свідерських мисливців на північного оленя Полісся, описує драматичну мандрівку свідерських тундрових мисливців із Полісся в далеку Палестину.

В. О. Сафронов та Н. О. Ніколаєва (1999, с. 249, 299) вважали, що свідерці Західного Полісся під тиском льодовика, який у Дріасі III нібито просунувся з півночі до Карпат (?), мігрували у південному напрямку на Балкани і перейшли по кризі замерзлої протоки Дарданелли в Малу Азію. Звідси «перші у світі скотарі, носії свідерської культури» просунулися в Сирію та Палестину, де близько 7200 р. до н. е. захопили

у прасемітів натуфійців фортецю Ієрихон. Критика цієї квазінаукової фантастичної конструкції (Залізняк 1999, с. 246-248) актуальна і щодо аналогічної фантастичної версії В. О. Манька стосовно походження Свідеру від неоліту в Палестини та Сирії, тобто у зворотному напрямку.

Із Близького Сходу В. О. Манько виводить також культуру фінального палеоліту Шан-Коба гірського Криму та Одещини. Культура Азиль півдня Франції має крем'яний інвентар, практично ідентичний шанкобинському Криму. Однак В. О. Манько відмовляє Азиль, на відміну від ідентичної йому Шан-Коби, у близькосхідних витоках, бо, мовляв, надто далеко. Вибірковий підхід до однотипних явищ породжує сумніви щодо генетичних побудов дослідника.

Валерій Олександрович не є фахівцем з антропології, що не завадило йому відкинути погляди кількох поколінь провідних антропологів Центрально-Східної Європи на проблему походження антропологічного типу похованих у відомих могильниках маріупольського типу півдня України та визначення батьківщини маріупольців, звідки їхні пращури просунулися у Надпоріжжя Дніпра.

Із повоєнного часу до сьогодні дослідники відзначають виразні паралелі могильників маріупольського типу півдня України з похованнями мезоліту та неоліту Балтії — Ведбек, Скотехолм, Ертебелле, Звейнієки тощо. Перш за все, ідеться про єдиний масивний протоєвропеїдний антропологічний тип похованих, який властивий мезоліту Балтії, що генетично пов'язаний із кроманьйонцями прильодовикової Європи.

Прямі паралелі простежуються у своєрідному поховальному обряді (випростана позиція скелетів, групові поховання, вохра), а також специфічний поховальний інвентар — підвіски з нерозвинених зубів оленів, зубів риб, кільцеві намиста з мушель та каменю, пластини з ікол кабана тощо (Телегін 1991, с. 39). На цій підставі антрополози з 1960-х рр. вважають маріупольців генетично пов'язаними з мезолітичним населенням Балтії, що просунулося далеко на південь у басейн Дніпра, Сіверського Дінця і навіть на Середню Волгу (могильник С'єзже) (Дебец 1966; Гохман 1966; Кондукторова 1973; Денисова 1980, с. 30; Потехина 1999, с. 134, 142; Телегін 1991, с. 39-41). Нещодавно отримано переконливі докази генної спорідненості маріупольців із людністю згаданих могильників Балтії. Їх пов'язують прямі паралелі в гено-

мах, що містять маркерну гаплогрупу «U» (Потехіна 2016).

Автор цих рядків неодноразово звертався до вказаного сюжету і на основі аналізу мезолітичних матеріалів Центрально-Східної Європи простежив сліди міграції нащадків мезолітичної культури Маглемезе Західної Балтії через басейни Вісли, Прип'яті, Дніпра до Сіверського Дінця. Археологічні матеріали переконливо засвідчують просування у VII—VI тис. до н. е. прибалтійського за походженням населення яніславицької культури далеко на південний схід аж до Надпоріжжя та Донбасу. Імовірно, що саме нащадки цих пізньомезолітичних мігрантів із Балтії полишили могильники маріупольського типу на південному сході України (Залізняк 1998, с. 204, 205; 2021, с. 236, 237).

Думка провідних антропологів Східної Європи не переконала В. О. Манька, і він проголосив, що вони родом з Близького Сходу. Може й так, але де аргументи?

Більша частина тексту рецензованої статті присвячена міграційним хвилям із Близького Сходу через Кавказ у Північне Надчорномор'я. Її супроводжують гарні, кольорові карти з ефектними червоними стрілками міграційних потоків. Намальована В. О. Маньком масштабна картина міграцій мезолітичного населення дивує. Адже минулого року у своїй програмній праці під претензійною назвою «Індоевропейська прабатьківщина: досвід спроб глобальних історичних реконструкцій» автор заперечував саму можливість реконструкції міграційних процесів на сучасному рівні розвитку археології. Судячи зі списку публікацій, дослідник уперше за свій солідний вік звернувся у тій роботі до такої специфічної і складної дисципліни, як індоевропейістика. Це не завадило Валерієві Олександровичу дати індоевропейцям усіх країн і народів серію цінних методологічних настанов і рекомендацій на ниві пошуків прабатьківщини індоевропейців. Учений рішуче вимагав від індоевропейців, зокрема археологів, «у найближчий час заповнити ті прогалини, що існують в археології мезоліту та неоліту... переглянути всі наші уявлення про походження тих чи інших археологічних культур та про шляхи поширення та міграцій їх населення... Ми повинні розробити логічно послідовну археологічну термінологію для класифікації культурних явищ... підготувати детально розроблену аб-

солотну хронологію... розробити чіткі критерії для визначення археологічних ознак міграції...» тощо. А чи не занадто суворі вимоги поставив Валерій Олександрович перед індоєвропейцями світу? І чи можливо їх виконати? Питання риторичне.

«Доки ж ми не вирішимо усі зазначені теоретичні та практичні проблеми, ми й надалі будемо створювати бездоказові теорії», — зробив висновок автор. Наскільки мені відомо, вимога В. О. Манька *«розробити чіткі критерії для визначення археологічних ознак міграції...»* не була виконана ним самим. Тому, виходячи з його власного визначення, представлену у статті картину міграцій із Близького Сходу на Кавказ і далі на північ у Надчорномор'я слід віднести до «бездоказових теорій». Методологічні поради індоєвропейцям завершилися рішучим закликком дослідника *«озброїтись «бритвою Оккама» та знищити всі поняття, які досі існують в археологічній науці тільки заради традиції»*.

Револьюційним текстом В. О. Манька прихитаний юнацький максималізм і навіть наївний ідеалізм. Однак те, що прийнятно для молодих археологів-початківців, для дослідника солідного віку виглядає дивним. Емоційні заклики на кшталт *«Ми повинні ліквідувати всі прогалини, розробити ідеальну термінологію, типологію, хронологію й методологію»* та ще й озброїтись бритвою Оккама нищити звучать надто наївно. Прагнути до ідеалу, звичайно, потрібно, але досягти його навряд чи можливо. Адже існує реальна археологія, дані якої варто враховувати, щоб не виглядати фантазером, який учить методології археологів-практиків. Ідеалістичні роздуми мають право на існування, однак не на сторінках академічних видань, які працюють дещо в іншому жанрі. Якщо хтось закликає інших до подвигів у науці — він повинен показати приклад. Чому б Валерію Олександровичу особисто не *«розробити логічно послідовну археологічну термінологію...»*, не підготувати *«детально розроблену абсолютну хронологію...»*, не запропонувати *«чіткі критерії»*, не *«заповнити прогалини»* і не *«переглянути уявлення»*? Та до цього у полум'яного реформатора археології руки не доходять, його амплуа інше —

тотальна критика попередників і фантастичні малоказові концепції.

Останніми роками Валерій Олександрович періодично дивує археологів-первісників України революційними ідеями, масштабними, але малоказовими. Однак наука це не голі декларації, а перш за все переконлива аргументація. А останньої ефектним побудовам його катастрофічно не вистачає. Тому гучні заяви дослідника щодо ревізії ранньоголоценових культурних явищ півдня Східної Європи не знаходять розуміння і підтримки у фахівців і зависають у повітрі.

Безумовно, В. О. Манько знаний, енергійний і відданий науці дослідник, який зробив вагомий внесок як у розширення джерельної бази неоліту Донбасу, так і в його культурно-хронологічну систематизацію. Валерій Олександрович один із засновників періодичного видання відділу кам'яної доби Інституту археології НАНУ «Кам'яна доба України», перші випуски якої друкувалися його коштом. Він в археології давно, а обрана ним тематика культурно-хронологічної систематизації мезоліту Кавказу, без сумніву, актуальна і перспективна. Однак розв'язати наявні в цій галузі складні наукові проблеми в одній публікації без належної аргументації, як показала недавня стаття, неможливо.

Не заперечуючи реальності принаймні деяких запропонованих авторами археологічних спільнот у мезоліті Кавказу та мезолітичних мігрантів кавказького походження в Україні, очікуємо на більш вагому аргументацію на підтвердження їх існування. Можливо, перш ніж коментувати глобальні проблеми мезоліту Кавказу, та Близького Сходу в Україні, варто ознайомити українських археологів з опорними пам'ятками Кавказу, адже видані вони давно, не на належному рівні та ще й грузинською мовою.

Публікація статті В. О. Манька у співавторстві з Г. Л. Чхатарашвілі у журналі «Археологія», безумовно, приверне увагу читачів, але чи знайдуть визнання фахівців висловлені в ній ідеї стосовно культурно-історичних процесів на Кавказі та в Надчорномор'ї в мезоліті? Сумніваюсь. На нашу думку, сміливі, але, на жаль, декларативні твердження авторів статті потребують серйозної додаткової аргументації.

Гохман, И. И. 1966. *Население Украины в эпоху мезолита и неолита (Антропологический очерк)*. Москва: Наука.

Дебец, Г. Ф. 1966. Физический тип людей днепро-донецкой культуры. *Советская археология*, 1, с. 14-22.

Денисова, Р. Я. 1980. Генезис балтов. *Из древнейшей истории балтских народов*. Рига, с. 26-35.

Залізник, Л. Л. 1998. *Передісторія України X—V тис. до н. е.* Київ: Бібліотека українця.

Залізник, Л. Л. 1999. *Фінальний палеоліт Північного-Заходу Східної Європи*. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія».

Залізник, Л. Л., Бунятян, К. П., Зубар, В. М., Моця, О. П., Отрошенко, В. В., Терпиловський (ред.) *Археологія України*, 2005. Київ: Либідь.

Залізник, Л. Л. 2021. Батьківщина індоєвропейських скотарів євразійського степу за даними археології. *Кам'яна доба України*, 21, с. 225-248.

Кондукторова, Т. С. 1973. *Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы*. Москва: Наука.

Николаева, Н. А., Сафронова, В. А. 1999. *Истоки славянской и евразийской мифологии*. Москва: Наука.

Потехина, И. Д. 1999. *Население Украины в эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным*. Киев.

Потехина, И. Д. 2016. Дослідження геному, дісти та резервуарного ефекту на матеріалах епох епіпалеоліту—єнеоліту Середнього і Нижнього Подніпров'я. *Археологічні дослідження в Україні 2015 року*, с. 254-255.

Телегин, Д. Я. 1991. *Неолитические могильники мариупольского типа*. Киев: Наукова думка.

Childe, G. 1957. *The Prehistory of European Society*. London: Hammondsworth.

Manko, V. O., Chkhatarashvili, G. L. 2022. Transcaucasia and Neolithic of South of Eastern Europe. *Arheologia*, 2, p. 19-52, doi.org/10.15407/arheologia2022.02.005

Gebel, H. G., Kozłowski, S. K. (ed.). 1994. *Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent*. Berlin.

Надійшла 07.09.22

Leonid L. Zaliziak

D. Sc., Professor, the Head of the Stone Age Archaeology Department, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID: 0000-0001-8924-8122, Zaliziakl@ukr.net

ABOUT CAUCASIAN MIGRATION AND UKRAINIAN NEOLITHIZATION

In recent years, Ukrainian archaeologist V. O. Manko has been boldly revising key positions in traditional ideas about the Mesolithic and Neolithic of South-Eastern Europe, to which his latest article in the journal *Arheologia*, written in co-authorship with the Georgian researcher G. L. Chkhatarashvili, is devoted.

The article begins with a call to abandon the traditional definition of the Neolithic, proposed by the classic scholar of prehistory V. Gordon Childe (the Neolithic is the era of the invention and spread of the reproductive economy) and replace it with an innovative one: the Neolithic is an information system. Since everything in the world is a system, the question arises: What is the meaning and benefit of such an innovative definition of the Neolithic?

The co-authors of the article resolutely reject the Balkan-Danube version of the neolithization of Central-Eastern Europe, particularly Ukraine, founded by the already mentioned G. Child, as the brainchild of “improper research methodology”. Of course, the classics are also wrong, but a discussion with serious scientists requires serious argumentation, which, unfortunately, is catastrophically lacking in V. O. Manko's constructions. The researcher proposes to replace the classical version of the neolithization of Europe from the Balkans through the Danube to the Caucasian route of the movement of Neolithic colonists to the Northern Black Sea; however, the arguments for his alternative are clearly insufficient.

V. O. Manko boldly solves the complex problems of the genesis of a number of Mesolithic cultures of Ukraine and the Caucasus: Hrebnyky, Kukrek, Shpan-Koba, Swider, Mariupol and others. Loud revolutionary statements not supported by proper arguments and facts look like unconvincing declarations, which give rise to doubts and a skeptical attitude of the reader towards them. I will not claim that all the cultural communities highlighted in the article are illusory, and the migration routes from the Middle East through the Caucasus to the Black Sea region are ephemeral. However, the scant information on the typology of the flint inventory of cultural communities provided by its authors and clearly insufficient illustrative material in most cases does not allow imagining what it is actually about.

Therefore, the topic chosen by the authors of the article of systematization of the cultural communities of the Mesolithic of the Caucasus and their cultural connections with the Black Sea region is definitely relevant, but its solution is complicated by the significant defects of the source base of the region and poor argumentation of the proposed hypotheses. Perhaps if the authors did not try to solve all the problems of the Mesolithic of the Caucasus and its neighboring regions in one article, then their conclusions would be more thorough, convincing and understandable for the readers.

Key words: the Caucasus, the Black Sea region, the Middle East, Mesolithic, migrations, neolithization.

References

- Gokhman, I. I. 1966. *Naselenie Ukrainy v epokhu mezolita i neolita (Antropologicheskii ocherk)*. Moskva: Nauka.
- Debets, H. F. 1966. Fizicheskii tip liudei dnepro-donetskoi kultury. *Sovetskaya arkheologia*, 1, p. 14-22.
- Denisova, R. Ya. 1980. Genezis baltov. *Iz drevneishei istorii baltsskikh narodov*. Riha, p. 26-35.
- Zaliziak, L. L. 1998. *Peredistoriia Ukrainy X—V tys. do n. e.* Kyiv: Biblioteka ukrainsia.
- Zaliziak, L. L. 1999. *Finalnyi paleolit Pivnichnoho-Zakhodu Shhidnoi Evropy*. Kyiv: Natsionalnyi universytet “Kyievo-Mohylianska akademiia”.
- Zaliziak, L. L., Buniatian, K. P., Zubar, V. M., Motsia, O. P., Otroshchenko V. V., Terpylovskiy, R. V. (eds.). *Arkheolohiia Ukrainy*, 2005. Kyiv: Lybid.

- Zalizniak, L. L. 2021. Batkivshchyna indoeuropeiskikh skotariv evraziiskoho stepu za danymy arkeolohii. *Kamiana doba Ukrainy*, 21, p. 225-248.
- Konduktorova, T. S. 1973. *Antropologiya naseleniia Ukrainy mezolita, neolita i epokhi bronzы*. Moskva: Nauka.
- Nikolaeva, N. A., Safronov, V. A. 1999. *Istoki slavianskoi i evraziiskoi mifologii*. Moskva: Nauka.
- Potekhina, I. D. 1999. *Naselenie Ukrainy v epokhy neolita i rannego eneolita po antropologicheskim dannym*. Kyiv.
- Potekhina, I. D. 2016. Doslidzhennia henomu, diiety ta rezervuarnoho efektu na materialakh epokh epipaleolitu-eneolitu Serednoho i Nyzhnoho Podniprov'ia. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015 roku*, p. 254-255.
- Telehin, D. Ya. 1991. *Neoliticheskie mohilniki mariupolskoho tipa*. Kyiv: Naukova dumka.
- Childe, G. 1957. *The Prehistory of European Society*. London: Hammondsworth.
- Manko, V. O., Chkhatarashvili, G. L. 2022. Transcaucasia and Neolithic of South of Eastern Europe, *Arheologia*, 2, p. 19-52, doi.org/10.15407/arheologia2022.02.005
- Gebel, H. G., Kozłowski, S. K. (eds.). 1994. *Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent*. Berlin.

© А. С. РУСЯЄВА, О. Г. КУЗЬМИЩЕВ* 2022

ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ КАРАСЬОВ – ВИЗНАЧНИЙ ДОСЛІДНИК ОЛЬВІЇ ПОНТІЙСЬКОЇ (ДО 120-ЛІТТЯ)

Стаття присвячена визначному археологу — Олександрові Миколайовичу Карасьову. Окреслюється його непростий життєвий шлях, який дотепер практично не був висвітлений у літературі. Розглядаються його головні наукові досягнення та публікації з вивчення Ольвії Понтійської.

К л ю ч о в і с л о в а: Ольвія Понтійська, історія археології, Олександр Миколайович Карасьов, Центральний теменос, храм, вівтар, реконструкція.

В античній ойкумені існувало чимало поселень із назвою Ольвія. Однак найвідомішим у сучасному науковому світі стало давньогрецьке місто Ольвія Понтійська, розташоване на півдні України — у регіоні найвіддаленішому від її метрополії Мілет в Іонії та від високорозвинених еллінських культурних центрів. Упродовж двох століть тут відкрито численні пам'ятки різного типу, вивчення і публікація яких прославили Ольвію та привернули до неї увагу багатьох учених іноземних країн. Проте найбільшою мірою вирізняється монументальний кам'яний вівтар, який вже близько шістдесяти років є своєрідним культовим символом Ольвії. Відкриття цієї славетної пам'ятки, як і багатьох інших унікальних пам'яток, належить визначним дослідникам, прекрасним археологам та вчителям — Олександрові Миколайовичу Карасьову та його дружині Олені Іванівні Леві (Памяти..., 1975, с. 117-119; Виноградов 2014, с. 187-196; 2021, с. 236-244; Головачева 2014, с. 197-199; Гребенников 2020, с. 265-269). Цього року О. М. Карасьову виповнюється 120 ро-

ків із дня народження (3 серпня 1902) і 50 років із дня смерті (29 червня 1972).

Варто відзначити, що життєвий і науковий шлях О. М. Карасьова був дуже нелегкий, позначений не тільки бідністю та несправедливістю, а й багатьма іншими перипетіями долі, що, звісно, залежало не так від нього самого, як від часу, в якому він жив і працював. Учений народився в Санкт-Петербурзі, куди незадовго до цього переїхали з села, втративши земельну ділянку, його батьки. Батько постійно працював кур'єром у Міністерстві фінансів, помер 1916 р., залишивши четверо синів. Мати була домогосподаркою й підробляла шитвом, але невдовзі, 1919 р., у 40-річному віці померла. Двох молодших малолітніх братів Олександра влаштували в притулок, а йому довелося залишити навчання в гімназії і жити в родичів батька й матері в різних районах поза межами Санкт-Петербурга. Там він працював то статистиком у відділі охорони здоров'я, то виконував певні доручення в інших державних установах.

Після того як у серпні 1920 р. йому виповнилося 18 років, він цілеспрямовано задля заробітків записався добровольцем до Балтійського флоту, де в Політичному управлінні працював спочатку журналістом, а згодом секретарем інформаційної частини. Так само за власним бажанням з січня 1921 р. він почав навчатися у Вищому фототехнічному інституті на поліграфічному факультеті. Однак через рік цей навчальний заклад припинив своє існування, причиною чого був загальний стан у країні. Здається, Олександр не розгубився і відразу вступив до Вищої школи пілотів-спостерігачів. Одночасно з цим він навчався спочатку як вільний слухач, а згодом і студент в Інституті громадянських інженерів на архітектурному факультеті. Навесні 1923 р. він був змушений припинити навчан-

* РУСЯЄВА Анна Станіславівна — доктор історичних наук, професор, ORCID: 0000-0002-6688-1897, annmar@3g.ua.

КУЗЬМИЩЕВ Олександр Геннадійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу античної археології, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0003-2718-7111, a.kuzm@ukr.net.ua.

ня, бо знову не вистачало коштів для утримання двох молодших братів.

Незважаючи на це, через рік його призвали на дійсну військову службу у військово-повітряний флот. Оскільки він раніше вже добровільно служив на флоті і навчався у школі пілотів-спостерігачів, а також опікувався двома братами, йому дозволили в січні 1925 р., ще до мобілізації, вступити до Ленінградського державного університету на факультет мовознавства і матеріальної культури, зокрема Греції й Риму. Тут він займався переважно вивченням архітектури давньогрецьких колоній Причорномор'я.

Пройшовши такий порівняно довгий шлях навчання в різних вищих навчальних закладах, О. М. Карасьов певний час не мав жодного диплома, зокрема й університету. Ось як він це пояснював у автобіографії за 1937 р., яка нині зберігається в Рукописному відділі Наукового архіву Інституту історії матеріальної культури (ІМК) РАН: *«Закінчивши влітку 1928 р. університет, я через незгоду з програмою та організацією викладання на відділенні (відсутність низки необхідних дисциплін, повна відсутність марксистських курсів і т. п.) пішов з університету, не взявши диплома, продовжуючи займатися як практикант в Державній академії історії матеріальної культури (ДАІМК) у проф. Б. В. Фармаковського. У 1929 р. був зарахований до штату науково-технічним співробітником. Із 1936 р. працюю як археолог-архітектор. Із 1926 р. щорічно брав участь в археологічних експедиціях, переважно працюючи в Ольвії (9 експедицій), виконуючи з 1928 р. обов'язки архітектора в експедиції. Працював в Ольвії, Керчі, Херсонесі, на Тамані, в Ескі-Кермені»¹*. Це свідчення безперечно вказує на те, що ще під час навчання в університеті і після його закінчення О. М. Карасьов цілком захопився археологічними розкопками в Ольвії, які спочатку проводив Б. В. Фармаковський, і відносив себе до плеяди археологів — його учнів.

Далі в автобіографії О. М. Карасьов докладно зупинився на тому, що оскільки він отримав фахову археологічну освіту, брав участь у 14 археологічних експедиціях, постійно працював у галузі вивчення давньогрецьких колоній Причорномор'я, то вважає, що в подальшому його як фахівця потрібно задіювати не лише для виконання графічних фіксацій результа-

тів роботи експедицій, але й у науково-дослідницькій праці. Отже, у свої 35 років він нарешті усвідомив, що здатний на значно більші досягнення в археологічній науці. Цілком можливо, що в цей час його погляди змінилися під впливом Олени Іванівни Леві, із якою він одружився 1935 р. і яка в той час серйозно займалася наукою, працюючи над кандидатською дисертацією.

Зважаючи на рік, у якому було написано автобіографію, не виключено, що він «не взяв диплома з університету» не через особисте невдоволення, зокрема через відсутність марксистських курсів, а з якихось інших причин. Адже попередньо він писав, що у зв'язку з навчанням в Інституті громадянських інженерів відірвався від роботи секретаря в Красному Селі й автоматично був виключений із комсомолу 1924 р. Звісно, що в 1930-ті роки вивченню марксистської філософії надавалося значно більшого значення, тому для свого виправдання варто було натякнути на відсутність такого курсу в університеті.

Проте тодішнє бажання й прагнення О. М. Карасьова зайнятися науково-дослідницькою роботою не збулося. По-перше, ДАІМК, де він працював, була ліквідована наприкінці 1937 р. і перетворена на Інститут історії матеріальної культури Академії наук СРСР (ІМК АН СРСР). По-друге, його не зарахували до штату нової установи, хоч він продовжував робити креслення Ольвійської експедиції, але вже за щорічними угодами. Таке становище, коли втрачалася безперервність стажу і виникали проблеми з оплатою лікарняних, дуже турбувало й принижувало його, що зрештою спричинило намір боротися з несправедливим ставленням керівництва.

Цікаво, що за підтримкою він звернувся до Л. М. Славіна, з яким був добре знайомий. На той час Л. М. Славін вже обіймав посаду директора Інституту археології АН УРСР в Києві, куди його відрядили після згаданої ліквідації ДАІМК, і керував Ольвійською археологічною експедицією, тому швидко відреагував на прохання О. М. Карасьова. Заслуговує на увагу його лист до керівництва ІМК в Ленінграді: *«Підтримую клопотання архітектора-археолога т. О. М. Карасьова про відновлення йому постійного виробничого стажу. Тов. О. М. Карасьов працює в ДАІМК — ІМК із 1929 року. У 1937 р. через непорозуміння його зняли зі штатної відомості й перевели на роботу за угодою,*

¹ Тут і далі переклад з російської авторів цієї статті.

що не спричинило жодних змін у виконанні роботи тов. Карасьова. У 1938 р. т. Карасьов виконав серію креслень Ольвії за угодою з ДАІМКом. У 1939—1940 рр. ці роботи т. Карасьов продовжив, оплату роботи за угодою зробив Інститут археології АН УРСР згідно з угодою з дирекцією ПМК (Ольвійська експедиція проводиться спільно двома організаціями). Мені особисто, що близько стоїть до робіт з Ольвії, дуже добре відомо, що тов. Карасьов жодного дня не зупиняв своєї праці над графічним оформленням матеріалів ольвійських розкопок. Уважав би, що юридичне відновлення фактичного стажу роботи тов. Карасьова є справедливим актом, який повністю відповідає духу радянського законодавства» (Виноградов 2021, с. 239-240).

Завдяки цьому листу Л. М. Славина та підтримці інших колег 22 червня 1940 р. О. М. Карасьова було зараховано на посаду молодшого наукового співробітника. Саме в цьому році опубліковано його першу значну статтю про водопостачання Ольвії (Карасев 1941). Водночас він повинен був підготувати великий нарис для колективної праці антикознавців ПМК («Архітектура давньогрецьких колоній Північного Причорномор'я»), який було опубліковано у відомому виданні *«Античные города Северного Причерноморья»* (1955а), тобто тільки через десять років після завершення Другої світової війни. У цьому нарисі на підставі відомих джерел, яких порівняно з нашим часом було доволі мало, він зумів визначити й розглянути найважливіші питання: будівельні матеріали, способи мурування, архітектурні ордери, оздоблення будівель, храми, громадські й поховальні споруди (Карасев 1955а). Підсумовуючи свій стислий нарис, О. М. Карасьов впевнено підкреслював, що такі міста, як Ольвія, Херсонес, Пантікапей і Фанагорія, особливо в ранній період їх існування, були типовими грецькими полісами; за своїм влаштуванням і зовнішнім виглядом вони мало чим відрізнялись від інших великих центрів еллінського світу.

У роки Другої світової війни сім'я Карасьова-Леві з дворічним сином Віктором зазнала великого лиха, не була одразу евакуйована і протягом всієї зими 1941—1942 рр. залишалась у блокадному Ленінграді. Судячи з того, що для О. М. Карасьова важливо було мати оплату лікарняних, він часто хворів, і саме через хворобу (найімовірніше, гіпертонію) його не призвали до дійсної армії. За розповіддю

Ю. А. Виноградова, О. М. Карасьов ледь не помер від голоду, через який утратив ковтальний рефлекс. О. І. Леві врятувала його, обмінявши на «чорному ринку» золоту обручку на плитку шоколаду. Він обережно її смоктав і таким чином поступово оговтався (Виноградов 2021, с. 240). Наприкінці червня 1942 р. йому вдалося вивезти своїх рідних із майже мертвого міста: спочатку до брата в Саратовську область, де він навіть встиг стати директором школи і викладачем історії, а у квітні 1943 р. переїхати до міста Ташкент, де перебувала група науковців ПМКа. Тут спільно з узбецьким філіалом АН СРСР було створено Фархадську експедицію під керівництвом В. Ф. Гайдукевича, у якій О. М. Карасьов працював архітектором.

Незважаючи на всі тяготи війни, учений писав дисертацію про оборонні споруди Ольвії. Вона була майже повністю завершена на час повернення до рідного міста 18 травня 1945 р., куди він прибув разом із сім'єю та іншими евакуйованими співробітниками ПМКа. Але тут на них чекала нова біда: їхню квартиру зайняли сусіди і відмовились її повертати. Оскільки Олександр Миколайович та Олена Іванівна ще не мали наукового ступеня і не вважались дійсними науковцями, вони були позбавлені права на окрему квартиру. Тому вони оселилися в маленькій кімнаті будинку філіалу Академії наук.

Незважаючи на все це, О. М. Карасьов розпочав інтенсивну археологічну діяльність, насамперед у Криму. Так, упродовж 1946—1950 рр. він очолював Сімферопольський загін Тавро-скіфської експедиції ПМК АН СРСР, який здійснював розкопки Неаполя Скіфського (Карасев 1950; 1951; 1953), а згодом, у 1955—1959 рр., брав участь у його дослідженнях. Крім того, в 1959, 1963, 1965—1966 рр. він займався розкопками городища «Чайка» поблизу Євпаторії, яке трактував як одне з укріплень Херсонеської держави елліністичного періоду (Карасев 1963; 1965; 1966; 1967).

Однак на найбільшу увагу заслуговує його археологічно-дослідницька праця в Ольвії. Спочатку, ще в 1946 р. він брав участь у розкопках Ольвії. А дещо пізніше, у ті самі роки, що й у Криму, разом із О. І. Леві він керував розкопками на ділянці «Е», де вперше зроблено найбільш значущі відкриття, опубліковані в добре відомій праці «Ольвия. Теменос и агора» (1964) та в низці статей (наприклад, див.: Карасев 1955b; 1956a; 1972; 1975; Карасев, Леви 1958; 1965; 1975; 1976). О. М. Карасьову належить

Рис. 1. О. М. Карасьов біля монументального вапнякового вівтаря V ст. до н. е. в Ольвії (за Карасєв, Леви 1976, рис. 8).
Fig. 1. A. N. Karasiov near the monumental limestone altar of the 5th century BC in Olbia (after: Karasev, Levi 1976, Fig. 8).

найґрунтовніше дослідження монументальних пам'яток Ольвійського теменоса з докладним аналізом культурних нашарувань, функціональним визначенням різного типу й призначення кам'яних споруд, серед яких значними є найбільший в Північному Причорномор'ї вапняковий вівтар, храми Аполлона Дельфінія, шарові фундаменти імовірного Дельфініона та храму Зевса елліністичного часу, велика й мала стої, сакральна скарбниця тощо (Карасєв 1964). Ретельне вивчення монументальних пам'яток Ольвійського теменоса, що являли собою єдиний архітектурний ансамбль, його реконструкції, плани та ілюстрації архітектурних залишків слугують зразками в археологічній науці.

Варто також відзначити, що в процесі розкопок теменоса знайдено велику кількість мармурових плит із почесними декретами, мармурові постаменти для статуй із присвятними написами, сотні присвятних імпортованих посудин шанованим тут богам і тисячі уламків різноманітних керамічних виробів і теракотових статуєток.

Відкриття агори, східного торговельного ряду, гімнасію, будівельних залишків суду, водопровідної системи суттєво змінили уявлення про місто Ольвію і значно доповнили наші знання про її історичний та культурний розвиток, розгалужені торговельні відносини й полісну релігію.

Уперше в історії вивчення Ольвії О. М. Карасьов зібрав майже всі архівні плани цього міста й опублікував їх в окремій статті як джерело для його історичної топографії (Карасєв 1956б). Це, зокрема, плани П. І. Кеппена, І. М. Муравйова-Апостола, І. П. Бларамберга, А. С. Уварова, К. Прудіуса і А. Чиркова. На підставі їх вивчення дослідник зробив 27 цікавих і важливих висновків, а саме: основні руйнації будівельних залишків Ольвії датуються кінцем XV ст., коли на місці сучасного міста Очакова кримський хан звів фортецю Кара-Кермен, якою в XVI ст. заволоділи турки, а не XIX ст., коли парутинські селяни добували тут камінь для своїх осель; саме перші автори планів Ольвії зафіксували час знищення

її кам'яних оборонних споруд; за ранніми планами можна встановити кількість курганів і простежити закономірність їх розташування на некрополі; реконструювати давні дороги, що вели з міста й пролягали між курганами й багато ін. Автор також створив план, на якому представлено сітку доріг античної Ольвії. Загалом робота О. М. Карасьова показала, *«що ми ще недостатньо приділяємо уваги старим матеріалам, що зберігаються в архівах, які таять в собі чимало цінних даних, не введених до наукового обігу»* (Карасев 1956б, с. 34). Сучасні дослідники ольвійського городища, передмістя й некрополя часто посилаються на цю статтю вченого. У цьому аспекті важливого значення набуває публікація підготовлених ним таблиць із планами попередніх авторів.

При цьому заслуговує на особливу увагу той факт, що при наявності визначних археологічних відкриттів і знаних наукових публікацій О. М. Карасьов так і не захистив дисертації і до кінця своєї праці в ІМКу перебував на посаді молодшого наукового співробітника. І річ не в тому, що він не написав такої праці. За різними документами добре відомо, що перед війною вчений почав працювати над дисертацією «Оборонні споруди Ольвії», яка була підготовлена до захисту в 1945 р. Після повернення з Ташкента керівництво цього Інституту звернулось до Всесоюзної атестаційної комісії з проханням дозволити захист без складання кандидатських іспитів, бо дисертант без жодних пояснень відмовився складати іспит із марксистсько-ленінської філософії. Унаслідок цього, незважаючи на всі його успішні дослідження, таке клопотання було відхилене (Виноградов 2020, с. 384-385; 2021, с. 241).

Через багато років у ІМКу знову постало питання про дисертацію вченого. Так, В. Ф. Гайдукевич у характеристиці О. М. Карасьова 1959 р. підкреслював, що той є надійним, відданим справі, невтомним науковим співробітником, який своїми працями зробив значний внесок у вивчення античної культури Причорномор'я, особливо Ольвії; тому очевидним безглуздом є те, що до цього часу він не має наукового ступеня кандидата наук, на який давно заслужив. Однак питання про захист його дисертації було розглянуте аж через майже три роки (у червні 1962 р.), вже після того, як ІМК перейменували в Ленінградське відділення Інституту археології АН СРСР, на засіданні Групи античної археології. Тоді всі його провідні співробітники одно-

стайно схвалили, що О. М. Карасьову потрібно присвоїти звання кандидата історичних наук без захисту дисертації.

У висновку до цього рішення відзначено такі факти: його участь у 49 експедиціях, переважно в Ольвії; науково-дослідницькі праці обсягом 25 друкованих аркушів; загалом великий цінний внесок у вивчення історії античної культури Північного Причорномор'я; за віком (60 років) і станом здоров'я О. М. Карасьову було важко пройти процедуру захисту. Виписки з протоколу з цим рішенням було відправлено В. Д. Блаватському. Своєю чергою тодішній завідувач Ленінградського відділення Інституту археології Б. Б. Піотровський звернувся з проханням до Б. О. Рибаківа про присудження О. М. Карасьову наукового ступеня кандидата історичних наук без захисту дисертації. Однак один із найвідоміших дослідників Ольвії був усе-таки позбавлений права отримати науковий ступінь і працював без нього на посаді молодшого наукового співробітника.

На підставі тільки статей О. М. Карасьова (1941; 1948; 1955а; 1956а; 1956б; 1958; 1959) український дослідник оборонної системи Ольвійської держави в перші століття нашої ери С. Б. Буйських відзначав його значний внесок у справу вивчення ольвійської фортифікації. Він уперше реконструктивно окреслив основні оборонні лінії міста в елліністичний час і перші століття нашої ери. Крім того, О. М. Карасьов припускав існування в Ольвії стратегічного водосховища, порушив питання про походження найдавніших земляних укріплень Ольвії (Буйських, 1991, с. 8). Принагідно додамо, що його стаття про ольвійські найдавніші вали й рови була опублікована українською мовою (Карасьов, 1958); також в іншому українському виданні вийшла стаття про культові споруди в північній частині ольвійської агори (Карасев 1955б).

В останній монографії про архітектуру Ольвійського поліса в графічних реконструкціях С. Д. Крижицький чимало уваги приділив публікаціям О. М. Карасьова та О. І. Леві. Так, наприклад, він відзначив, що в шістдесяті роки О. М. Карасьов уперше для Ольвії запропонував реконструкції культових і суспільних споруд Східного теменоса: це об'ємно-планувальна реконструкція храму Аполлона Дельфінія V ст. до н. е., реконструкція планування храмів Аполлона й Зевса III ст. до н. е., а також великої і малої стоян елліністичного часу;

об'ємно-планувальні реконструкції головно-го вівтаря і жертовника, гімнасія та дикастерія (Крыжицкий 2012, с. 4 і далі).

Звісно, нові археологічні розкопки та відкриття вносять певні корективи в авторські реконструкції. Тому С. Д. Крижицкий застерігав, що ідеальної, стопроцентної достовірності реконструкцій ми ніколи не досягнемо. Адже міру достовірності варто сприймати як відносну систему оцінювання, яка дозволяє вибирати найприйнятніші варіанти, виходячи з певного кола параметрів. Водночас він підкреслював, що дослідження, гіпотези й реконструкції О. М. Карасьова допомагали йому в створенні ескізу відновлення загального вигляду Ольвійського порту й міста в цілому з урахуванням рельєфу місцевості (Крыжицкий 2012, с. 90).

У некролозі О. М. Карасьова згадано його ще не опубліковані великі праці: про будівлю суду на ольвійській агорі, грецьку факторію біля санаторію «Чайка», «Історична топографія Ольвії» та «Оборонні споруди Неаполя Скіфського» (Памяти..., 1975, с. 118). Без сумніву, учений заслуговував на присвоєння йому наукового ступеня кандидата історичних наук, проте 1971 р. його звільнено з Інституту у зв'язку із виходом на пенсію. Однак до наказу про звільнення додано похвальну характеристику, у якій, зокрема, сказано, що учень Б. В. Фармаковського О. М. Карасьов усе своє життя присвятив археологічному вивченню Ольвії, де він працював упродовж 45 років. *«Олександр Миколайович — прекрасний польовий археолог — зробив великий внесок у подальший розвиток та вдосконалення методики польових досліджень античних міст півдня СРСР. Особливо великі його заслуги у вивченні будівельної техніки та архітектури античних пам'яток Північного Причорномор'я, у першу чергу Ольвії й городища біля санаторію «Чайка».* Його багаторічні дослідження та реконструкції архітектурних пам'яток слугують зразком у цій галу-

зі науки» (докладніше див. Виноградов 2021, с. 241-242). Учений помер 29 червня 1972 р. — за чотири дні до свого 70-ліття.

Упродовж своєї археологічної діяльності О. М. Карасьов витратив чимало часу на графічну фіксацію пам'яток на численних розкопках, подальше оформлення креслень, рисунків і реконструкцій, написання звітів про працю Ольвійської та Чайкинської експедицій, залишив величезний графічний архів. Він виховав і навчив значну кількість майбутніх археологів, які ще студентами проходили практику в його експедиціях. Глибока обізнаність із матеріалами, широка ерудиція, освіченість, феноменальне розуміння найскладніших культурних нашарувань і вміння їх пояснювати разом із будівельними залишками притягували до нього багатьох дослідників як старшого, так і молодшого віку. Він з особливим натхненням водив екскурсії не тільки по тих місцях, де разом із дружиною О. І. Леві відкрив унікальні пам'ятки (агора, стоя, теменос із храмами Аполлона Дельфінія й Зевса, гімнасій, суд та залишки інших споруд), але й по всьому городищу, розповідав образно і яскраво, згадував цікаві випадки, що нерідко траплялися в Ольвії. Постійно цікавився розкопками Ольвійської експедиції під керівництвом Л. М. Славіна. Після смерті Б. В. Фармаковського українські та ленінградські вчені працювали спільно над вивченням Ольвії (Карасёв, Леви 1976, с. 22).

Найбільше уваги О. М. Карасьов приділив дослідженню й відновленню унікального монументального вапнякового вівтаря, простежив усі перебудови й визначив його головні функції та хронологічні періоди існування (Карасьов 1964, с. 73-104) (рис. 1). Реконструйований ним вівтар і нині прикрашає т. зв. Центральний, або Східний, теменос. Біля нього часто збираються учасники Ольвійської експедиції, відбувається традиційне посвячення студентів в «ольвіополіти».

Буйских, С. Б. 1991. *Фортификация Ольвийского государства (первые века нашей эры)*. Киев: Наукова думка.

Виноградов, Ю. А. 2014. Елена Ивановна Леви (1903—1996). По поводу 110-й годовщины со дня рождения. *Записки Института истории материальной культуры РАН*, 9, с. 187-196.

Виноградов, Ю. А. 2020. Несколько писем из стола В. Ф. Гайдукевича (всю ли правду нам надо знать?). *Археологические вести*, 27, с. 384-391.

Виноградов, Ю. А. 2021. А. Н. Карасёв. К 120-летию со дня рождения. *Археологические вести*, 33, с. 236-244.

Головачева, Н. В. 2014. Такой она мне запомнилась (памяти Елены Ивановны Леви). *Записки Ин-*

ститута истории материальной культуры РАН, 9, с. 197-199.

Гребенников, В. Б. 2020. Олександр Миколайович Карасьов (1902—29.06.1972). В: Гребенников, В. Б. (ред.). *Українські археологи крізь епохи: дослідження степового Побужжя*. Миколаїв: Яслав, с. 265-269.

Карасёв, А. Н. 1941. К вопросу о водоснабжении Ольвии. *Советская археология*, 7, с. 129-139.

Карасёв, А. Н. 1948. Оборонительные сооружения Ольвии. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 22, с. 25-37.

Карасёв, А. Н. 1950. Раскопки Неаполя скифского в 1948 г. *Вестник древней истории*, 4, с. 179-187.

- Карасёв, А. Н. 1951. Раскопки Неаполя Скифского. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 37, с. 161-172.
- Карасёв, А. Н. 1953. Раскопки Неаполя скифского в 1950 г. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 49, с. 78-85.
- Карасёв, А. Н. 1955а. Архитектура (Краткий очерк). В: Гайдукевич, В. Ф., Максимова, М. И. (ред.). *Античные города Северного Причерноморья*. Москва; Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, т. 1, с. 188-214.
- Карасёв, А. Н. 1955б. Культовые сооружения в северной части ольвийской агоры. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 4, с. 60-61.
- Карасёв, А. Н. 1956а. Основные результаты работ на ольвийской агоре в 1953 г. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 63, с. 124-127.
- Карасёв, А. Н. 1956б. Планы Ольвии XIX в. как источник для изучения исторической топографии Ольвии. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 50, с. 9-34.
- Карасёв, О. М. 1958. До питання про найдавніші вали і рови Ольвії. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 7, с. 16-28.
- Карасёв, А. Н. 1959. Развитие строительного-каменного ремесла в античных городах Северного Причерноморья (VII-I вв. до н. э.). В: Смирнов, А. П. *Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху*. Москва: Изд-во Академии наук СССР, с. 126-138.
- Карасёв, А. Н. 1963. Раскопки на городище «Чайка» близ Евпатории. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 95, с. 33-42.
- Карасёв, А. Н. 1964. Монументальные памятники ольвийского темноса. В: Гайдукевич, В. Ф. (ред.). *Ольвия. Темнос и агора*. Москва; Ленинград: Наука, с. 27-130.
- Карасёв, А. Н. 1965. Раскопки городища у санатория «Чайка» близ Евпатории в 1963 г. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 103, с. 131-139.
- Карасёв, А. Н. 1966. Раскопки у санатория «Чайка» в Евпатории. *Археологические открытия 1965*. Москва: Наука, с. 115-117.
- Карасёв, А. Н. 1967. Раскопки городища «Чайка» в Евпатории. *Археологические открытия 1966*. Москва: Наука, с. 215-218.
- Карасёв, А. Н. 1972. Раскопки ольвийской агоры в 1967—1969 гг. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 130, с. 35-44.
- Карасёв, А. Н. 1975. К вопросу о водоснабжении ольвийского гимнасия. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 143, с. 3-10.
- Карасёв, А. Н. 1976. Б. В. Фармаковский и Ольвия. В: Сокольский, Н. И., Брашинский, И. Б. и др. (ред.). *Художественная культура и археология античного мира. Сборник памяти Б. В. Фармаковского*. Москва: Наука, с. 13-21.
- Карасёв, А. Н., Леви, Е. И., 1958. Ольвийская агора (по раскопкам 1946—1957 гг.). *Советская археология*, 4, с. 127-143.
- Карасёв, А. Н., Леви, Е. И., 1965. Работы Ольвийской экспедиции ЛОИА в 1960—1962 гг. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 103, с. 80-93.
- Карасёв, А. Н., Леви, Е. И., 1975. Раскопки ольвийской агоры в 1970 г. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 143, с. 11-20.
- Карасёв, А. Н., Леви, Е. И., 1976. Исследования Ольвии после Б. В. Фармаковского. В: Сокольский, Н. И., Брашинский, И. Б. и др. (ред.). *Художественная культура и археология античного мира*. Москва: Наука, с. 22-45.
- Крыжицкий, С. Д., 2012. *Архитектура Ольвийского полиса в графических реконструкциях*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Supplementum, 11. Симферополь-Керчь.
- Леви, Е. И., Карасёв, А. Н., 1955. Дома античных городов Северного Причерноморья. В: Гайдукевич, В. Ф., Максимова, М. И. (ред.). *Античные города Северного Причерноморья*. Москва; Ленинград: АН СССР, т. 1, с. 215-247.
- Памяти..., 1975. Памяти Александра Николаевича Карасёва (1902—1972). *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 143, с. 117-119.

Надійшла 18.04.22

Anna S. Rusiaieva¹, Oleksandr H. Kuzmishchev²

¹ D.Sc., Professor; ORCID: 0000-0002-6688-1897, E-mail: annmar@3g.ua

² PhD in History, Research Fellow, Classical Archaeology Department, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID: 0000-0003-2718-7111, a.kuzm@ukr.net.ua

OLEKSANDR MYKOLAIOVYCH KARASIOV — PROMINENT RESEARCHER OF OLBIA PONTICA (TO THE 120TH ANNIVERSARY)

The life of Oleksandr Mykolaiovych Karasiov, a well-known archaeologist, a specialist in antiquity of the Northern Black Sea region, the discoverer of the Olbian agora, stoa, gymnasium and the central temenos of Olbia, was eventful. His biography and the path to archaeology was very thorny and difficult. However, until now the biography of this researcher has not been given enough attention, which is corrected by this article.

Oleksandr Karasiov was born in St. Petersburg on August 3, 1902. During his busy life, before becoming an archaeologist, he managed to work as an extra in the health department at the registry office, volunteered in the Baltic Fleet as a journalist, began studying at the Higher School of Pilot-Observers and entered the Institute of Civil Engineers at the Faculty of Architecture. And this is not a complete list. Finally, in January 1925, he entered the Leningrad State University at the Faculty of Linguistics and Material Culture.

Since 1926, during his studying at the university, O. Karasiov participated annually in the archaeological excavations at Olbia, which were initially led by B. V. Farmakovskiy, and considered himself as one of his disciples. Since that time, O. Karasiov was a tireless researcher of Olbia for 45 years, including 34 field seasons.

The greatest archaeological achievements of O. Karasiov were made after the Second World War, when he, together with his wife, O. I. Levi, led the excavations at the «Е» site, where for the first time they made the most significant discoveries published in the work *Olvia. Temenos and agora* and in many other articles.

O. M. Karasiov owns the longest list of works on the monumental buildings of the Olbian temenos with a detailed examination of cultural stratifications, a functional definition of various types and purposes of stone structures, among which

the most significant are the largest altar in the Northern Black Sea region, the temples of Apollo Delphinus, the spherical foundations of a possible Delphinion and the temple of Zeus of the Hellenistic time, large and small stoas, sacred treasury, etc.

A thorough study of the monuments of the Olbian temenos, representing a single architectural ensemble and their publication, rightfully belongs to one of the most important archaeological discoveries made in Olbia and in the Northern Black Sea region in general.

Key words: Olbia Pontica, history of archaeology, Oleksandr Mykolaiovych Karasiov, Central temenos, temple, altar, reconstruction.

References

- Buiskikh, S. B. 1991. *Fortifikatsiia Olviiskogo gosudarstva (pervye veka nashei ery)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Vinogradov, Iu. A. 2014. Elena Ivanovna Levi (1903—1996). Po povodu 110 i godovshchiny so dnia rozhdeniia. *Zapiski Instituta istorii materialnoi kultury RAN*, 9, p. 187-196.
- Vinogradov, Iu. A. 2020. Neskolko pisem iz stola V. F. Gaidukevicha (vsiu li pravdu nam nado znat?). *Arkheologicheskie vesti*, 27, p. 384-391.
- Vinogradov, Iu. A. 2021. A. N. Karasev. K 120-letiiu so dnia rozhdeniia. *Arkheologicheskie vesti*, 33, p. 236-244.
- Golovacheva, N. V. 2014. Takoi ona mne zapomnilas (pamiaty Eleny Ivanovny Levi). *Zapiski Instituta istorii materialnoi kultury RAN*, 9, p. 197-199.
- Hrebennykov, V. B. 2020. Oleksandr Mykolaiovych Karasiov (1902—29.06.1972). In: Hrebennykov, V. B. (ed.). *Ukrainski arkeolohy kriz epokhy: doslidzhennia stepovoho Pobuzhzhia*. Mykolaiv: Yaslav, p. 265-269.
- Karasev, A. N. 1941. K voprosu o vodosnabzhenii Olvii. *Sovetskaia arkeologiya*, 7, p. 129-139.
- Karasev, A. N. 1948. Oboronitelnye sooruzheniia Olvii. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, 22, p. 25-37.
- Karasev, A. N. 1950. Raskopki Neapolia skifskogo v 1948 g. *Vestnik drevnei istorii*, 4, p. 179-187.
- Karasev, A. N. 1951. Raskopki Neapolia Skifskogo. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, 37, p. 161-172.
- Karasev, A. N. 1953. Raskopki Neapolia skifskogo v 1950 g. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, 49, p. 78-85.
- Karasev, A. N. 1955a. Arkhitektura (Kratkii ocherk). In: Gaidukevich, V. F., Maksimova, M. I. (eds). *Antichnye goroda Severnogo Prichernomoria*. Moskva-Leningrad: Izd vo Akademii nauk SSSR, t. 1, p. 188-214.
- Karasev, A. N. 1955b. Kultovye sooruzheniia v severnoi chasti olviiskoi agory. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkeologii AN USSR*, 4, p. 60-61.
- Karasev, A. N. 1956a. Osnovnye rezultaty rabot na olviiskoi agore v 1953 g. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, 63, p. 124-127.
- Karasev, A. N. 1956b. Plany Olvii XIX v. kak istochnik dlia izucheniia istoricheskoi topografii Olvii. *Materialy i issledovaniia po arkeologii SSSR*, 50, p. 9-34.
- Karasov, O. M. 1958. Do pytannia pro naidavnishi valy i rovy Olvii. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, 7, p. 16-28.
- Karasev, A. N. 1959. Razvitie stroitelno-kamennostnogo remesla v antichnykh gorodakh Severnogo Prichernomoria (VII—I vv. do n. e.). In: Smirnov, A. P. *Problemy istorii Severnogo Prichernomoria v antichnuiu epokhu*. Moskva: Izd vo Akademii nauk SSSR, p. 126-138.
- Karasev, A. N. 1963. Raskopki na gorodishche «Chaika» bliz Evpatorii. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkeologii AN SSSR*, 95, p. 33-42.
- Karasev, A. N. 1964. Monumentalnye pamiatniki olviiskogo temenosa. In: Gaidukevich, V. F. (ed.). *Olvii. Temenos i agora*. Moskva; Leningrad: Nauka, p. 27-130.
- Karasev, A. N. 1965. Raskopki gorodishcha u sanatorii «Chaika» bliz Evpatorii v 1963 g. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkeologii AN SSSR*, 103, p. 131-139.
- Karasev, A. N. 1966. Raskopki u sanatorii «Chaika» v Evpatorii. *Arkheologicheskie otkrytiia 1965*. Moskva: Nauka, p. 115-117.
- Karasev, A. N. 1967. Raskopki gorodishcha «Chaika» v Evpatorii. *Arkheologicheskie otkrytiia 1966*. Moskva: Nauka, p. 215-218.
- Karasev, A. N. 1972. Raskopki olviiskoi agory v 1967—1969 gg. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkeologii AN SSSR*, 130, p. 35-44.
- Karasev, A. N. 1975. K voprosu o vodosnabzhenii olviiskogo gimnasia. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkeologii AN SSSR*, 143, p. 3-10.
- Karasev, A. N. 1976. B. V. Farmakovskii i Olviia. In: Sokolskii, N. I., Brashinskii, I. B. i dr. (eds). *Khudozhestvennaia kultura i arkeologiya antichnogo mira. Sbornik pamiaty B. V. Farmakovskogo*. Moskva: Nauka, p. 13-21.
- Karasev, A. N., Levi, E. I., 1958. Olviiskaia agora (po raskopkam 1946-1957 gg.). *Sovetskaia arkeologiya*, 4, p. 127-143.
- Karasev, A. N., Levi, E. I., 1965. Raboty Olviiskoi ekspeditsii LOIA v 1960-1962 gg. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkeologii AN SSSR*, 103, p. 80-93.
- Karasev, A. N., Levi, E. I., 1975. Raskopki olviiskoi agory v 1970 g. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkeologii AN SSSR*, 143, p. 11-20.
- Karasev, A. N., Levi, E. I., 1976. Issledovaniia Olvii posle B. V. Farmakovskogo. In: Sokolskii, N. I., Brashinskii, I. B. i dr. (eds). *Khudozhestvennaia kultura i arkeologiya antichnogo mira*. Moskva: Nauka, p. 22-45.
- Kryzhitskii, S. D., 2012. *Arkhitektura Olviiskogo polisa v graficheskikh rekonstruktsiiakh*. Materialy po arkeologii, istorii i etnografii Tavrii. Supplementum, 11. Simferopol-Kerch.
- Levi, E. I., Karasev, A. N., 1955. Doma antichnykh gorodov Severnogo Prichernomoria. In: Gaidukevich, V. F., Maksimova, M. I. (eds). *Antichnye goroda Severnogo Prichernomoria*. Moskva; Leningrad: AN SSSR, t. 1, p. 215-247.
- Pamiaty..., 1975. Pamiaty Aleksandra Nikolaevicha Karaseva (1902—1972). *Kratkie soobshcheniia Instituta arkeologii AN SSSR*, 143, p. 117-119.

© Н. С. АБАШИНА* 2022

ДОСЛІДНИК УСПЕНСЬКОГО СОБОРУ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ: ДО 120-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М. В. ХОЛОСТЕНКА

У статті розглянуто життєвий шлях і творчий доробок видатного українського архітектора, дослідника й реставратора пам'яток архітектури, педагога Миколи В'ячеславовича Холостенка (1902—1978). Значне місце в його діяльності посідають дослідження Успенського собору Києво-Печерської лаври, за результатами яких він простежив архітектурну історію пам'ятки та відтворив первинний вигляд собору й виконав реконструкцію церкви св. Іоанна Предтечі.

Ключові слова: Києво-Печерська лавра, пам'ятки архітектури XI—XVIII ст., Микола В'ячеславович Холостенко, Успенський собор, церква Іоанно-Предтеченська, плінфа.

7 грудня 2022 р. виповнилося 120 років від дня народження видатного українського архітектора, археолога, дослідника й реставратора пам'яток архітектури, педагога Миколи В'ячеславовича Холостенка (1902—1978) (рис. 1).

М. В. Холостенко народився 7 грудня 1902 р. в Києві (за іншими відомостями — у польському місті Лодзь, тоді Російської імперії). Невдовзі його батька перевели до Бердичева, і Микола став навчатись у Бердичівській чоловічій гімназії. Отримавши атестат, він почав працювати вчителем та завідувачем сільської школи, а потім викладачем малювання й креслення в Бердичівській школі № 2 (Малійова 2015).

У 1922 р. М. В. Холостенко вступив до Київського архітектурного інституту, який 1924 р. реорганізовано в Київський художній інститут (зараз Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури). Викладачами Миколи В'ячеславовича були відомі архітектори — Іполит Владиславович Моргилевський, Василь Григорович Кричевський, Павло Федотович Альошин, Володимир Євграфович Татлін.

* АБАШИНА Наталія Серафимівна — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу історії та археології, Національний заповідник «Києво-Печерська лавра», ORCID: 0000-0002-4483-2840, n1212@ukr.net

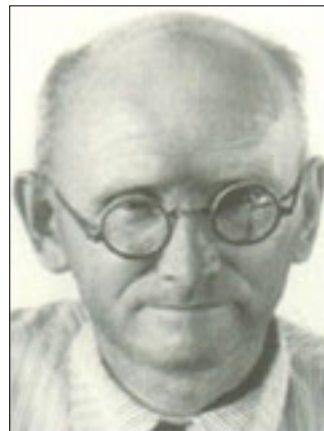

Рис. 1. Микола В'ячеславович Холостенко (7.12.1902 — 3.05.1978)

Fig. 1. Mykola Viacheslavovych Kholostenko (7.12.1902 — 3.05.1978)

Після закінчення інституту в 1929 р. М. В. Холостенко отримав диплом із відзнакою і почав працювати в проєктному бюро, одночасно викладаючи архітектурне проєктування в новоствореному Київському будівельному інституті. Згодом він перейшов до Київського художнього інституту на посаду доцента й декана архітектурного факультету. Із 1934 р. М. В. Холостенко керував проєктною майстернею Київської міськради, реорганізованою 1937 р. в архітектурно-проєктну майстерню «Київміськ-проект». У цій майстерні, де зосереджувались найкращі архітектурні сили столиці, він працював до літа 1941 р.

Під час Другої світової війни М. В. Холостенка не мобілізували за станом здоров'я, проте через хворобу дружини сім'я не встигла евакуюватись і залишилася в окупованому Києві. Микола В'ячеславович випадковими заробітками, здебільшого як художник, забезпечував велику родину: дружину, двох маленьких дітей, батьків і хвору сестру. Восени 1943 р., коли окупанти масово виселяли населення з міста, його вивезли на роботу до Німеччини.

Після визволення Микола В'ячеславович повернувся до Києва і, працюючи з 1945 р. у державних архітектурно-проєктних майстер-

нях, безпосередньо брав участь у відбудові столиці. У 1953 р. М. В. Холостенка призначено на посаду Головного архітектора інституту «Київпроект», створеного на базі цих майстерень. Упродовж 1959—1961 рр. він обіймав посаду Головного архітектора Республіканських спеціальних науково-реставраційних виробничих майстерень Держбуду УРСР. У 1961 р. повернувся на роботу в «Київпроект», де працював до 1977 р. За проектами М. В. Холостенка в Києві зведено житлові будинки, у 1959—1960 рр. здійснено реконструкцію театру ім. Івана Франка. Помер Микола В'ячеславович 3 травня 1978 р. (Малійова 2015).

Значна частина життя й творчості М. В. Холостенка були пов'язані з дослідженням вітчизняних пам'яток історії та архітектури XI—XVIII ст. У повоєнний час він здійснив величезну роботу з вивчення та реставрації пам'яток архітектури Києва, Чернігова, Путивля, Новгород-Сіверського.

За результатами досліджень у Чернігові Микола В'ячеславович розробив реконструкцію княжих теремів XI—XII ст., уточнив дату будівництва Іллінської церкви (XII ст.), визначив архітектурні й технологічні особливості будівництва П'ятницької церкви (кінець XII — початок XIII ст.), Успенського (XII ст.) та Спасо-Преображенського (XI ст.) соборів. За його проектом у 1952—1958 рр. був відновлений Борисоглібський собор XII ст., що зазнав значних руйнувань у роки війни (Богусевич, Холостенко 1952; Холостенко 1956; 1961; 1967а).

М. В. Холостенко реконструював первинний вигляд Десятинної та Кирилівської церков у Києві, розробив проекти реставрації Великої лаврської дзвіниці (1957—1962 рр.) та реконструкції Золотих воріт із надбрамною церквою (відкриття 1982 р.) (Холостенко 1960; 1965; Рутковська 2011).

Значним є внесок М. В. Холостенка у дослідження Успенського собору Києво-Печерської лаври. Науковекерівництво архітектурно-археологічними дослідженнями пам'ятки він здійснював у 1952—1954, 1962—1963 та 1969—1972 рр. Результати досліджень відображені у низці публікацій (Холостенко 1955; 1967б; 1975; 1976).

Розбирання руїн і дослідження решток Успенського собору розпочалося у 1945—1948 рр. під керівництвом заступника директора з наукової роботи Державного історико-культурного заповідника «Києво-Печерська

лавра» археолога В. А. Богусевича. Силою вибухової хвилі були зруйновані стовпи-пілони собору, через що обвалились його склепіння й стіни. Розібрані тоді величезні завали (блоки й різне будівельне сміття обчислювалися в 20 тис. кубометрів) дали змогу вжити заходів для консервації вцілілих частин пам'ятки. У 1947—1948 рр. більшу частину завалів вивезли, завдяки чому стало можливо в подальшому розпочати вивчення пам'ятки (V наукова... 1948, с. 205; Абашина 2020, с. 284-286).

У 1952 р. М. В. Холостенко очолив експедицію Держбуду УРСР за участю Інституту археології Академії наук Української РСР та Академії архітектури Української РСР, створену для наукового нагляду й вивчення та фіксації залишків Успенського собору під час розбирання руїн, яке здійснювали співробітники заповідника. Роботи тривали з 2 червня по 14 жовтня. Головним завданням було планомірне розбирання руїн, їх ретельне архітектурно-археологічне дослідження і консервація збережених частин пам'ятки (Холостенко 1955).

За багатовікову історію собор десятки разів ремонтували, перебудовували й добудовували. До руйнації у 1941 р. Успенський собор Києво-Печерської лаври, зведений в XI ст., дійшов у забудові приділами XVII—XVIII ст., і лише його східна первинна стіна була незабудована. Крім неї, на північному фасаді виходила назовні стіна Іоанно-Предтеченської церкви XI ст., об'єднаної з будівельним об'ємом собору та щільно оточеної добудовами XVIII—XIX ст. Детального плану Успенського собору не існувало. Обмірний план, виконання якого почав І. В. Моргилевський у 1937 р., був не завершений.

Отримані 1952 р. матеріали дали можливість Миколі В'ячеславовичу відтворити етапи архітектурної історії собору, уперше систематизувати та описати плінфу XI—XIII ст., з'ясувати особливості мурувань стін і склепінь давньої частини собору та Іоанно-Предтеченської церкви.

При будівництві собору застосовувалася типова для споруд Києва XI ст. техніка змішаної кладки (*opus mixtum*), яка передбачала використання цегли й каменю. Вивчення мурування стін дозволило дослідникові зробити висновок, що будівельники XI ст. намагалися використати мінімальну кількість цегли та максимальну — місцевого валунного каменю. Це відбилося в «полегшеному» муруванні — регулярною кладкою в одну цеглу із втопленням рядом

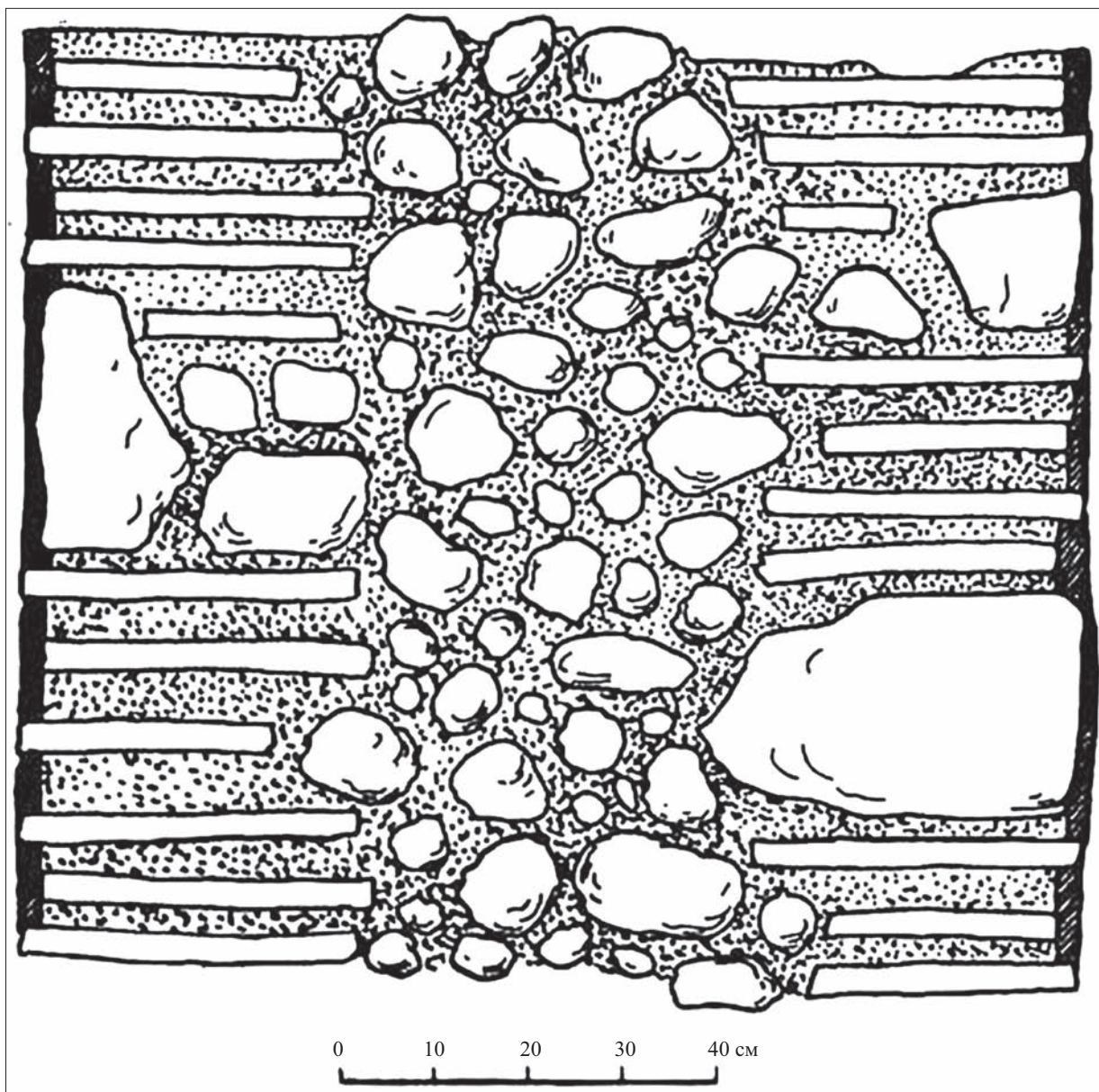

Рис. 2. Схема полегшеної кладки стін Успенського собору XI ст. (за: Холостенко 1955, рис. 4)

Fig. 2. Scheme of light masonry of the walls of the Cathedral of the Dormition of the 11th century (after: Холостенко 1955, fig. 4)

зроблене зовнішнє та внутрішнє облицювання стін, проміжок між облицюваннями заповнений валунами на розчині. Облицювання також складається з рядів валунів, перекладених двома-трьома рядами плінфи (рис. 2). Із руїн Успенського собору було вилучено понад 2 000 валунів вагою від 60 до 125 кг. Чистою плінфою кладкою без застосування каменю викладали вузькі ділянки стін, фасонні їх частини, а також усі арки, паруси й склепіння.

Зовнішня поверхня стін, пілонів та арок була вкрита спеціальним штукатурним розчином, випнуті ряди цегли залишалися відкритими. Тинькова поверхня цокольної частини стін була оформлена під кладку з кам'яних квадратів

шляхом розграфлення оздоблювального розчину, що показали вцілілі фрагменти південної стіни XI ст.

Виявлені блоки мурування верхніх частин східного фасаду, на думку М. В. Холостенка, свідчили, що до вибуху майже на всю висоту збереглася первинна кладка центральної та північної апсид. Лише вгорі вони були надмуровані цеглою XVII—XVIII ст., нижче якої зберігся викладений із цегли меандровий орнамент, аналогічний орнаменту церкви Спаса на Берестові та Софії Київської. Фрагменти цегляного мурування верхніх частин північної стіни собору, видобуті з-під руїн, також не залишали сумнівів, що ця стіна до вибуху зберігала

Рис. 3. Частина південної стіни Успенського собору (ліворуч — мурування XI ст., праворуч — кладка XIII ст.) (за: Холостенко 1955, рис. 10)

Fig. 3. Part of the southern wall of the Cathedral of the Dormition (on the left — masonry of the 11th century, on the right — masonry of the 13th century) (after: Холостенко 1955, fig. 10)

майже на всю висоту стародавнє мурування. Лише у XVII—XVIII ст. над нею було надмуровано карниз із парапетами. Таку саму ситуацію М. В. Холостенко простежив за характером розвалу західної стіни собору, розташованої за сходами XIX ст. Стіна XI ст. була надбудована новим карнизом у 1723—1729 рр.

Досліджуючи частину південної стіни собору, яка вціліла після вибуху, М. В. Холостенко підтвердив попередній висновок В. А. Богусевича, що вона не одночасна. У її нижній частині збереглася кладка XI ст. Вище стіна була перемурована порядовою кладкою з такої самої цегли XI ст., інколи не повністю очищеною від давнього рожевого розчину, але на новому розчині, у який додано цем'янку з розбитої цегли XI ст. Проміжок між зовнішнім та внутрішнім облицюванням стін також заповнено битою цеглою XI ст. і уламками шиферних плит. Ця порядова кладка з цегли XI ст. поширювалася на всю південну стіну й частину південної апсиди (рис. 3). Перекладений був і південно-східний пілон. На цій підставі М. В. Холостенко зробив висновок, що собор відновлено невдовзі після

руйнівного землетрусу 1230 р. і до Батисевої навали 1240 р.

Із відновленням собору київським князем Семеном Олельковичем у 1470—1471 рр., про яке йдеться у написі на рельєфах зі стін собору, М. В. Холостенко пов'язав обрамлення західного portalу з тесаного білого каменю, уламки якого знайдено серед блоків західної стіни. Обрамлення було виконане у вигляді уступчастої рамки, і в такому вигляді портал зберігався до кінця XVII ст., про що свідчать гравюри 1623, 1677 та 1693 рр. Із цегли кінця XV — початку XVI ст. складено верхи апсид, зокрема й центральної, частини склепінь та контрфорси. Тим же часом М. В. Холостенко датував і прибудову каплиці біля південного фасаду, у якій серед різночасових поховань було виявлено рештки поховання архимандрита Єлисея Плетенецького (†1624 р.). На початку другої половини XVII ст. на місці каплиці був улаштований Трьохсвятительський приділ.

Єдиною вцілілою після вибуху частиною собору був південно-східний Іоанно-Богословський приділ, хоча склепіння й перекриття в

Рис. 4. Руїни собору, фото 1956 р. (за: Холостенко 1975, рис. 2)

Fig. 4. Cathedral ruins, photo 1956 (after: Холостенко 1975, fig. 2)

ньому також обвалились (рис. 4). Його обстеження показало, що нижня частина західної стіни залишилася від приділу XVI ст., збудованого князем Костянтином Івановичем Острозьким, а східна й південна стіни змуровані в 30-х рр. XVIII ст. Контрфорс біля південної апсиди, складений із цегли XII, XII—XIII і XVI ст. на вапняному розчині, М. В. Холостенко також пов'язав із часом відновлення собору князем К. І. Острозьким у першій чверті XVI ст. після руйнації храму Менглі I Герасем 1482 р. Під час цього відновлення в соборі попереду мармурової передвітарної огорожі (темплону) XI ст. було встановлено багаторус-

ний тритябловий іконостас, що зберігся до пожежі 1718 р. і вплинув на внутрішній вигляд храму (Холостенко 1955).

Розбирання руїн і дослідження Успенського собору під керівництвом Миколи В'ячеславовича тривали й два наступні роки. Роботи продовжили вздовж північного та західного фасадів собору, а також частково — східного. По завершенні робіт 1954 р. руїни були розібрані в напрямку із заходу на схід приблизно на 1/3 довжини завалу й до рівня дороги із західного боку собору (Сіткарьова 2000, с. 55-56).

Проведені під керівництвом М. В. Холостенка у 1952—1954 рр. дослідження дали мож-

ливість зібрати великий матеріал щодо будівельних матеріалів і будівельної техніки XI—XIII ст., відкрити частини та багато фрагментів первинного соборного комплексу, його оздоблення й оформлення, з'ясувати особливості його ремонтів і перебудов. Оскільки основні етапи історії собору представлені фрагментами мурувань, на фасадах було влаштовано низку зондажів. Це дозволило вивчати пам'ятку впродовж наступних років.

Відновилося розбирання руїн, а отже, й дослідження собору 17 липня 1962 р. та тривало до липня 1963 р. М. В. Холостенко призначено заступником начальника створеної з цією метою експедиції Республіканських спеціальних науково-реставраційних виробничих майстерень. Основною метою цих робіт, крім завершення розбирання руїн, було вивчення, консервація та музеєфікація збережених фрагментів пам'ятки, передусім тих, які мали найбільше значення для відтворення архітектурних форм собору XI ст. та вивчення його архітектурної історії (Холостенко 1967b; 1975).

Проведені дослідження дозволили М. В. Холостенку з'ясувати будівельно-технічні особливості пам'ятки. Він визначив, що мурування стін велося із зовнішніх та внутрішніх дерев'яних риштувань, які складалися з вертикальних стояків, з'єднаних між собою і з горизонтальними в'язями-пальцями, що закладалися в процесі кладки в стіни.

Шурфування дозволило встановити, що глибина закладання фундаменту від обрізу до низу становить 183 см. Спочатку котлован заповнювали крупним камінням, валунами і рваним камінням, потім старанно укладали будову кладку, на вирівняну поверхню якої закладали першу дерев'яну в'язь-розкладку, а відтак робили кладку стін (Холостенко 1975, с. 115-116).

М. В. Холостенко з'ясував, що при будівництві собору використали два типи гончарної будівельної кераміки. Вузькодонні корчаги-амфори застосовували як спеціальну основу при закладанні купольно-парусних склепінь, глечики-кринки з широкими шийками, типові для кераміки XI—XII ст., слугували голосниками в стінах собору та заповнювали пазухи купольно-парусних склепінь (Холостенко 1975, с. 123-124).

Дослідження в центральній апсиді почалися з розбирання престолу XIX ст., пошкодженого завалом мурів, рештки якого знайшли у 1953 р. Престол був змонтований на металевому

каркасі і облицьований срібними позолоченими пластинами — залишками від престолу 1755 р., виготовленими київським ювеліром Михайлом Юревичем.

В основі престолу, складений із цегли у 1723—1729 рр. і розширений у 1755 і 1893 рр., було виявлене заглиблення, обкладене шиферними плитами і заповнене землею, зверху якого лежали дві зелені полив'яні плитки XI ст., імовірно, від підлоги у центральній апсиді. У землі знаходився розбитий горщик із кількома людськими кістками, шматки тканини та кілька смальт від настінної й підлогової мозаїки. М. В. Холостенко зробив висновок, що це «закладна жертва», тайник із якою при влаштуванні престолу у 1723—1729 рр. вийняли разом із землею та поклали у спеціально зроблене для цього заглиблення в основі нового престолу. Під час реконструкції престолу в 1755 та 1893 рр. реліквію було збережено (Холостенко 1967b, с. 60-61; 1975, с. 124-128).

У цегляній кладці основи престолу 1723—1729 рр. на 12—15 см східніше заглиблення із «закладною жертвою» був замуrowаний шиферний стовп, сколений у верхній частині. Дослідник визначив його як залишок «каменя основи», поставленого при обряді закладення собору. Він був зроблений у вигляді хреста спрощеного типу (початок обробленої поверхні зберігся). Розкопки біля його основи показали, що його вкопали в XI ст. на розчині зі щебенем у лесовий ґрунт, який поступово переходив у материковий лес (Холостенко 1975, с. 127-128) (рис. 5). Це підтверджує відомості писемних джерел, де повідомляється про вибір ділянки для будівництва «на горі», що заросла «деревами і тернієм» (Холостенко 1975, с. 142).

У північній апсиді під рештками жертovníка XIX ст. були виявлені нижні частини чотирьох шиферних стовпів із відбитими верхами. На думку М. В. Холостенка, це залишки давнього жертovníка, близького за конструкцією до первинного престолу, описаного в «Патерику Києво-Печерському» (Холостенко 1967b, с. 64).

Унаслідок робіт 1962—1963 рр. завал будівельних конструкцій був повністю розібраний по периметру пам'ятки поза її стінами до рівня зовнішнього вимощування, а також всередині собору до рівня підлоги XIX ст., за винятком північно-західної ділянки храму, де між північною стіною давньоруської частини собору та Іоанно-Предтеченською церквою знаходився епіцентр вибуху.

М. В. Холостенко встановив, що підлога XIX ст. (1893 р.) замінила підлогу з чавунних плит, покладену після пожежі у 1727—1729 рр. До цього часу існувала давня підлога XI ст., складена з шиферних плит та інкрустована мозаїкою. Ці плити давньої підлоги пішли на вимощення подвір'я перед західним фасадом, а під час ремонту 1793 р. їх було перенесено на схід, де використано також для відмостки. Виявлено 210 шиферних плит (цілі й фрагменти) від підлоги. Декілька фрагментів плит мали рештки мозаїчного орнаменту XI ст. М. В. Холостенко підрахував співвідношення гладких плит та інкрустованих і дійшов висновку, що орнаментована частина плит займала лише підкупольний простір (Холостенко 1975, с. 131-133).

Під час розбирання руїн було зафіксовано — обміряно та сфотографовано — блоки й фрагменти стін, арок і склепінь. Також виявлено деталі внутрішнього оформлення собору, зокрема смальту з мозаїк, уламки різьблених плит від огорожі хорів, невеликі фрагменти фресок.

Після вивезення завалів було з'ясовано основні розміри будівлі, які не збіглися з обмірними розмірами І. В. Моргилевського. Аналіз розмірів дав можливість Миколі В'ячеславовичу визначити, що одиниця виміру, яку використовували під час будівництва в XI ст., відому з писемних джерел як «пояс Шимона», становить 108 см (півсажень від сажня 216 см). Узгоджуючи результати досліджень із відомостями писемних джерел, М. В. Холостенко розробив схему розмірів і пропорцій собору XI ст. (Холостенко 1967b, с. 63; 1975, с. 146).

Установлена дослідником система розмірів частин будови легко виражається графічно. Перенести цю схему на будівельний майданчик можна за допомогою вимірювальної жердини й шпагату, як це й описано в «Патерику Києво-Печерському». Престол поставлено на перетині діагоналей прямокутної частини центрального вівтаря, і таким чином його розташування пов'язане з усією системою планування храму. Сам акт закладення храму, на думку М. В. Холостенка, полягав у тому, що князь узяв «міру» з пояса, якою і було виконано розбивку плану та визначено місце майбутнього престолу, в основу якого, за звичаєм, поклали мощі (Холостенко 1975, с. 142-143).

Матеріали, виявлені під час досліджень, надали Миколі В'ячеславовичу інформацію для реконструкції архітектурної історії собору. З'ясовано, що до структури південної стіни

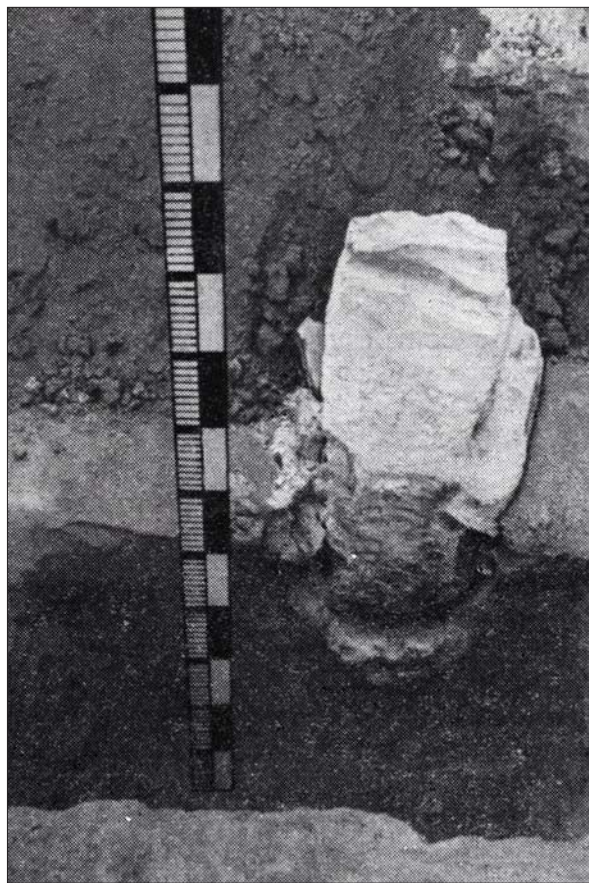

Рис. 5. «Камінь основи» (за: Холостенко 1975, рис. 20)

Fig. 5. "Foundation Stone" (after: Холостенко 1975, fig. 20)

північно-східного Стефанівського приділу, побудованого у 1723—1729 рр., частково увійшли рештки трьох каплиць початку XII ст. Як покриття сходинки в цьому приділі була покладена шиферна плита з мозаїчним орнаментом із підлоги XI ст.

Дослідження розвалу головної бані собору підтвердили висновок, зроблений під час ремонту 1893 р., що вона не первинна. Мурування барабана виконано технікою порядової кладки XII—XIII ст. Барабан був дванадцятигранний і мав дванадцять вікон. Його розміри, на думку М. В. Холостенка, доводять, що при його відновленні дотримувалися первинного зразка. У XVIII ст. кладку барабана нарощено й прикрашено розкішним карнизом із майоліковими вставками (Холостенко 1975, с. 159-161).

Роботи 1962—1963 рр. дозволили Миколі В'ячеславовичу остаточно з'ясувати стан збереження конструкцій. Після розчищення завалів до рівня зовнішнього вимощування виявилось, що на своєму місці збереглися лише невеликі фрагменти зовнішніх стін на висоту цокольної частини пам'ятки. Гранітні пли-

ти облицювання цоколю, встановлені у 1886 р., переважно були зірвані, але відкинуті недалеко від стін. Північно-західна частина пам'ятки була повністю зруйнована. Ступінь збереженості стін збільшувався в східному й південно-східному напрямках. Стіни Іоанно-Предтеченської церкви не були знайдені.

Результати архітектурно-археологічних досліджень собору 1950—1960-х рр. дозволили Миколі В'ячеславовичу відкоригувати план собору за будівельними обмірами всієї пам'ятки та окремих її частин. На плані були позначені раніше невідомі елементи, відкриті зондажами й шурфами.

У 1963 р. за участю М. В. Холостенка розроблено проєкт консервації збережених фрагментів Успенського собору, який передбачав їх домуровування в мінімальному обсязі, упорядкування території пам'ятки та експонування найцікавіших цегляних блоків на спеціально облаштованому майданчику. Пропозиції щодо консерваційних робіт із цього проєкту були частково реалізовані в 1965—1967 рр. (Сіткарьова 2000, с. 73).

Останні архітектурно-археологічні дослідження Успенського собору за участю Миколи В'ячеславовича розпочалися в липні 1969 р. й тривали до вересня 1972 р. М. В. Холостенко, П. П. Толочко і В. П. Петропавлівський здійснювали наукове керівництво і контроль за розкопками. Метою цих робіт було дослідження решток Іоанно-Предтеченської церкви та давньої частини собору з одночасним укріпленням уцілілих фундаментів і конструкцій. Загальна площа розкопок 1969—1972 рр. становила 256 м² при глибині 5,5 м нижче асфальтового покриття й повністю охоплювала територію Іоанно-Предтеченської церкви та північно-західний кут давньої частини собору (Абашина 2020, с. 287-288).

У ході чотирирічних розкопок знайдено й вивчено фрагменти фундаментів північно-західного кута Успенського собору XI ст., рештки фундаментів та стін Іоанно-Предтеченської церкви. Із вирви в епіцентрі вибуху вилучено останні матеріальні залишки пам'ятки. Серед них уламки мармурового надгробного пам'ятника князю Костянтину Івановичу Острозькому. Цей великий надгробок, на якому князь зображений напівлежачи у лицарському обладунку, встановлений у соборі в 1537 р., після пожежі 1718 р. був перенесений до північної стіни і прикрашений декоративним лі-

пленням у бароковій стилістиці (Холостенко 1976, с. 152)¹.

За результатами досліджень М. В. Холостенко реконструював план Іоанно-Предтеченської церкви та уточнив місце церкви в загальній об'ємно-просторовій композиції Успенського собору. Ця церква була чотиристовпним храмом із трьома слабо вираженими апсидами, розташованими на відстані 1,42 м від північної стіни собору. М. В. Холостенко зробив висновок, що роботи зі зведення церкви були продовженням робіт із будівництва собору. Асортимент плінф, їхні розміри, знаки на плінфі, глина, з якої зроблена плінфа, мурувальні розчини, смальта церкви ідентичні соборним. Рівні верхнього обрізу фундаментів собору й церкви однакові. Аналогічним виявився і характер викладок фасонних частин архітектурних форм церкви й собору. Усе це доводить, що обидві пам'ятки будувалися одними й тими самими майстрами. Іоанно-Предтеченська церква, на думку Миколи В'ячеславовича, була збудована в 1075—1089 рр., коли здійснювалися роботи із завершення будівництва та внутрішнього опоярженню собору. Освячення церкви відбулося разом із освяченням всього собору в 1089 р. (Холостенко 1976, с. 132-137).

Після досліджень 1969—1972 рр. уціліла після вибуху частина собору (Іоанно-Богословський приділ) та виявлені розкопками фундаменти храму, відповідно до пропозицій М. В. Холостенка, були законсервовані та облаштовані для екскурсійного показу (Сіткарьова 2000, с. 66).

Залишки собору, що збереглися до наших днів, виявлені під час розкопок фрагменти, а також іконографічні матеріали дали змогу Миколі В'ячеславовичу зробити реконструкцію первинного вигляду Успенського собору. Методика цієї реконструкції детально описана автором (Холостенко 1975, с. 148-168; 1976, с. 137-145). Собор був побудований як шестистовпний хрестово-купольний храм із трьома навами, які назовні закінчувалися гранчастими апсидами, та виділеним нартексом, що становив близько чверті плану пам'ятки. Простір центральної частини храму був перекритий дванадцятигранним барабаном із напівсферичним ку-

¹ 24 серпня 2021 р. в Успенському соборі Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» відбулося відкриття першої черги (ренесансної частини) відтвореного надгробного пам'ятника князю Костянтині Івановичу Острозькому.

Рис. 6. Макет Успенського собору Києво-Печерської лаври XI ст. Реконструкція М. В. Холостенка (Національний заповідник «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-СК-НДФ-30)

Fig. 6. Layout the Cathedral of the Dormition of the Kyiv-Pechersk Lavra of the 11th century. Reconstruction by M. V. Kholostenko (National Preserve "Kyiv-Pechersk Lavra", inv. no. КПЛ-СК-НДФ-30)

полом на парусах. На кожній грані барабану над вікнами розміщувалося по дві декоративні ніші. Фасади храму розмежовані широкими плоскими пілястрами з півкруглими вікнами між ними. Нижче вікон по всіх фасадах розташовані декоративні ніші. Зовні фасади були прикрашені поясами меандрового орнаменту, апсиди та барабан завершувалися складними, викладеними із цегли карнизами (рис. 6).

М. В. Холостенко зазначав, що проведені дослідження дали змогу з'ясувати деякі моменти початкової історії собору, які не були відбиті писемними джерелами та зображенням, але які були зафіксовані у залишках самої пам'ятки і виявлені археологічними методами (Холостенко 1976, с. 143).

Досліджуючи руїни собору, М. В. Холостенко отримав надзвичайно важливу інформацію не лише для реконструкції первинного ядра собору, а й для з'ясування його будівельної історії — відбудов, ремонтів і добудов у XII—XIII, XV та XVI—XVII ст. Микола В'ячеславович зафіксував, що значні зміни в архітектурній історії храму відбулися під час відбудови після пожежі 1687 р. Собор було увінчано сімома грушоподібними банями. На західному фасаді у вигляді суцільної забудови по обидва боки від головного входу з'явилися каплиці, увінчані розкішними фронтонами. У період з 1693 по 1701 р. вигляд цих каплиць змінився: замість окремих фронтончиків був зроблений загальний карниз.

М. В. Холостенко констатував, що після великої пожежі 1718 р. почався новий етап у житті пам'ятки. При відновленні собору наново відбудовано вісім приділів. У 1729—1731 рр. фасади оформили багатим ліпленням у стилі українського бароко. На цей час собор був суцільно оббудований із трьох боків, і тільки східна, вівтарна частина лишалась незабудованою. Її прикрасили ліпленням і додатковими фронтонами. Після цих робіт образ Успенського собору вже істотно не змінювався, лише у 70-х роках XVIII ст. додалися нові фронтони з ліпленням (Холостенко 1976, с. 146-154).

М. В. Холостенко зробив неоціненний внесок у дослідження Успенського собору Києво-Печерської лаври. Багаторічні дослідження дали йому змогу простежити архітектурну та будівельну історію пам'ятки. Учений з'ясував технологію спорудження храмів хрестово-купольної системи, визначив будівельно-технічні особливості первинної частини пам'ятки: спосіб мурування основних стін, їх фасонних частин, арок, парусів і склепінь, глибину закладання й конструкцію фундаменту. Під час розбирання престолу він зафіксував рештки «закладної жертви» та «камня основи», пов'язані з обрядом закладення собору. Проаналізувавши основні розміри храму, М. В. Холостенко

визначив одиницю виміру та розробив схему розмірів і пропорцій собору XI ст.

Одним із найбільш значних здобутків Миколи В'ячеславовича стала розробка номенклатури плінф Успенського собору та Іоанно-Предтеченської церкви та виокремлення за розмірами цегли комплексів, які відповідають відбудовам, ремонтам і добудовам пам'ятки протягом XI—XVII ст. Микола В'ячеславович зробив важливі спостереження щодо будівництва й внутрішнього облаштування храму, виявив нові, раніше невідомі елементи архітектури собору, приховані за пізнішими прибудовами, уточнив їхні розміри та місце розташування. Це дозволило йому відкоригувати загальний обмірний план пам'ятки та окремих її частин.

Проведені архітектурно-археологічні дослідження залишків собору та аналіз іконографічного матеріалу дали Миколі В'ячеславовичу достатні підстави для наукового відтворення всього комплексу пам'ятки. Він одним із перших виконав реконструкцію первинного вигляду Успенського собору та Іоанно-Предтеченської церкви. Результати досліджень Миколи В'ячеславовича Холостенка стали основою розробки проєкту відновлення Успенського собору Києво-Печерської лаври, втіленого у 1998—2000 рр.

Абашина, Н. С. 2020. Дослідження Успенського собору Києво-Печерської лаври 1945—1972 рр. В: Рудник, О. В. (ред.). *Могилянські читання 2020. Відбудова християнських святинь України: історія, здобутки, перспективи*. Київ: Фенікс, с. 283-291.

Богусевич, В. А., Холостенко, Н. В. 1952. Черниговские каменные дворцы XI—XII вв. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 1, с. 32-42.

Малійова, О. В. 2015. Творчий шлях видатного зодчого і педагога М. В. Холостенко. *Сучасні проблеми архітектури і містобудування*, 40, с. 74-81.

У наукова конференція Інституту археології АН УРСР, 1948. *Археологія*, II, с. 199-225.

Рутковська, О. 2011. З історії реставрації Великої лаврської дзвіниці. *Відлуння віків*, 1—2 (14—15), с. 53-57.

Сіткарьова, О. В. 2000. *Успенський собор Києво-Печерської лаври: до історії архітектурно-археологічних досліджень та проєкту відбудови*. Київ: Свято-Успенська Києво-Печерська лавра.

Холостенко, Н. В. 1955. Исследование руин Успенского собора Киево-Печерской лавры. *Советская археология*, XXIII, с. 341-358.

Холостенко, Н. В. 1956. Архитектурно-археологические исследования Пятницкой церкви в г. Чернигове (1953—1954 гг.). *Советская археология*, XXVI, с. 271-292.

Холостенко, М. В. 1960. Новые данные о Кирилловской церкви в Киеве. *Памятники культуры. Исследования и реставрация*, 2, с. 5-19.

Холостенко, Н. В. 1961. Архитектурно-археологическое исследование Успенского собора Елецкого монастыря в Чернигове. *Памятники культуры. Исследования и реставрация*, 3, с. 51-67.

Холостенко, М. В. 1965. З історії зодчества древньої Русі X ст. *Археологія*, XIX, с. 74-80.

Холостенко, Н. В. 1967а. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. *Советская археология*, 2, с. 188-210.

Холостенко, Н. В. 1967б. Исследования руин Успенского собора Киево-Печерской лавры в 1962—1963 гг. В: Артамонов, М. И. (ред.). *Культура и искусство Древней Руси*. Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, с. 58-68.

Холостенко, М. В. 1975. Успенський собор Печерського монастиря. В: Толочко, П. П. (ред.). *Стародавній Київ*. Київ: Наукова думка, с. 107-170.

Холостенко, М. В. 1976. Нові дослідження Іоанно-Предтеченської церкви та реконструкція Успенського собору Києво-Печерської лаври. В: Толочко, П. П. (відп. ред.). *Археологічні дослідження Стародавнього Києва*. Київ: Наукова думка, с. 131-165.

Надійшла 16.09.22

RESEARCHER OF THE CATHEDRAL OF THE DORMITION OF THE KYIV-PECHERSK LAVRA: TO THE 120TH ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF M. V. KHOLOSTENKO

December 7, 2022 marks the 120th anniversary of the birth of the outstanding Ukrainian architect, historian of national architecture, researcher and restorer of architectural monuments, teacher Mykola Viacheslavovych Kholostenko (1902—1978). After graduating from the Kyiv Institute of Architecture in 1929, he taught at the Kyiv Institute of Civil Engineering and Art Institute, managed the design workshop of the Kyiv City Council (1938—1941), worked at the Kyivproject Institute (1953—1958, 1961—1977), held the position of chief architect of the Republican Special Research and Restoration Production Workshops State Construction Committee of the USSR (1959—1961).

In addition to the development of projects of residential and public buildings in Kyiv, M. V. Kholostenko had done a lot of work on the study, protection and restoration of architectural monuments of the 10th—18th centuries of Kyiv, Chernihiv, Putyvl, Novhorod-Siverskyi.

M. V. Kholostenko's contribution to the study of the Cathedral of the Dormition of the Kyiv-Pechersk Lavra is significant. Many years of research (1952—1954, 1962—1963, 1969—1972) allowed him to trace the architectural and construction history of the entire ecclesiastical complex. M. V. Kholostenko found out the construction and technical features of the ancient part of the cathedral — the technology of making plinths, the method of masonry of the main walls, arches, vaults. He was the first who systematized and classified the bricks of the Cathedral of the Dormition of the 11th—17th centuries.

During the research, new, previously unknown elements of the architecture of the ancient part of the cathedral were discovered, hidden behind later extensions. M. V. Kholostenko developed a scheme of dimensions and proportions of the cathedral of the 11th century and corrected the general plan of the temple and its individual parts.

The results of architectural and archaeological research of the remains of the cathedral and the analysis of iconographic sources provided sufficient grounds for the scientific reproduction of the entire cathedral complex. M. V. Kholostenko was one of the first to recreate the original appearance of the Cathedral of the Dormition and reconstructed the Church of St. John the Baptist. The results of his research became the basis for the development of the project for the restoration of the Cathedral of the Dormition of the Kyiv-Pechersk Lavra, implemented in 1998—2000.

Key words: Kyiv-Pechersk Lavra, architectural monuments of the 11th—18th centuries, Mykola Viacheslavovych Kholostenko, Cathedral of the Dormition, Church of St. John the Baptist, plinth.

References

- Abashyna, N. S. 2020. Doslidzhennia Uspenskoho soboru Kyievo-Pecherskoi lavry 1945—1972 rr. In: Rudnyk, O. V. (ed.). *Mohylianski chytannia 2020. Vidbudova khrystianskykh sviatyn Ukrainy: istoriia, zdobutky, perspektyvy*. Kyiv: Feniks, p. 283-291.
- Bogusevich, V. A., Kholostenko, N. V. 1952. Chernigovskie kamennye dvortsy XI—XII vv. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 1, p. 32-42.
- Maliiova, O. V. 2015. Tvorchyi shliakh vydatnoho zodchoho i pedahoha M. V. Kholostenko. *Suchasni problemy arkhitektury i mistobuduvannia*, 40, p. 74-81.
- V naukova konferentsiia Instytutu arheolohii AN URSR, 1948. *Arheologia*, II, p. 199-225.
- Rutkovska, O. 2011. Z istorii restavratsii Velykoi lavrskoi dzvinytsi. *Vidlunnia vikiv*, 1—2 (14—15), p. 53-57.
- Sitkarova, O. V. 2000. *Uspenskyi sobor Kyievo-Pecherskoi lavry: Do istorii arkhitekturno-arkheolohichnykh doslidzhen ta proektu vidbudovy*. Kyiv: Sviato-Uspenska Kyievo-Pecherska Lavra.
- Kholostenko, N. V. 1955. Issledovanie ruin Uspenskogo sobora Kievo-Pecherskoi lavry. *Sovetskaia arkheologiya*, XXIII, p. 341-358.
- Kholostenko, N. V. 1956. Arkhitekturno-arkheologicheskie issledovaniia Piatnitskoi tserkvi v g. Chernigove (1953—1954 gg.). *Sovetskaia arkheologiya*, XXVI, p. 271-292.
- Kholostenko, M. V. 1960. Novye dannye o Kirillovskoi tserkvi v Kieve. *Pamiatniki kultury. Issledovaniia i restavratsiia*, 2, p. 5-19.
- Kholostenko, N. V. 1961. Arkhitekturno-arkheologicheskoe issledovanie Uspenskogo sobora Yeletskego monastyria v Chernigove. *Pamiatniki kultury. Issledovaniia i restavratsiia*, 3, p. 51-67.
- Kholostenko, M. V. 1965. Z istorii zodchestva drevnoi Rusi X st. *Arheologia*, XIX, p. 74-80.
- Kholostenko, N. V. 1967a. Issledovaniia Borisoglebskogo sobora v Chernigove. *Sovetskaia arkheologiya*, 2, p. 188-210.
- Kholostenko, N. V. 1967b. Issledovaniia ruin Uspenskogo sobora Kievo-Pecherskoi lavry v 1962—1963 gg. In: Artamonov, M. I. *Kultura i iskusstvo Drevnei Rusi*. Leningrad: Izd-vo Leningradskogo universiteta, p. 58-68.
- Kholostenko, M. V. 1975. Uspenskyi sobor Pecherskoho monastyria. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starodavnyi Kyiv*. Kyiv: Naukova dumka, p. 107-170.
- Kholostenko, M. V. 1976. Novi doslidzhennia Ioanno-Predtechenskoi tserkvy ta rekonstruktsiia Uspenskoho soboru Kyievo-Pecherskoi lavry. In: Tolochko, P. P. (vidp. ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia Starodavniho Kyieva*. Kyiv: Naukova dumka, p. 131-165.

АНТРОПОЛОГІЯ ТА БІОАРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ НА МІЖНАРОДНОМУ АНТРОПО- ЛОГІЧНОМУ ФОРУМІ У М. БАЗЕЛЬ, ШВЕЙЦАРІЯ, 11—12 ЛИСТОПАДА 2022 Р.

У Природничому музеї міста Базель та Базельському університеті 11—12 листопада 2022 р. відбулась міжнародна антропологічна конференція і практичний семінар, організовані Швейцарською асоціацією антропологів. Насичена програма засідань відзначалася великим тематичним розмаїттям і включала презентації досвідчених та молодих дослідників зі Швейцарії, Німеччини, України, Італії, Ліхтенштейну та США. У доповідях розглянуто питання етики зберігання, вивчення й демонстрації антропологічних колекцій, результати експериментальних тафономічних досліджень, методи віртуальної антропології цифрової доби, мультиізотопних досліджень мобільності та міграцій давніх популяцій, палеопатології як індикатора соціального статусу в ранньомодерному суспільстві, а також археогенетичні свідчення пандемій у середньовічній Європі та багато інших актуальних аспектів антропологічних досліджень.

На пленарному засіданні було заслухано доповідь «Implications for ONE Paleopathology» професорки Університету штату Арізона (США) Джейн Байкстра, всесвітньо відомого фахівця у галузі палеопатології. Вона запропонувала комплексну концепцію вивчення

здоров'я давніх суспільств шляхом інтеграції археозоологічних та антропологічних даних, оскільки багато хвороб у минулому передавались від свійських і диких тварин до людини, і навпаки, хоча прояви хвороб на кістках не були однаковими у людей і тварин.

Значний інтерес учасників форуму викликала й друга доповідь Джейн Байкстра «Structural and Physical Violence at the Birth of Democracy: A Bioarchaeological Perspective». У ній йшлося про насильство в суспільстві до народження демократії за матеріалами могильника Фалерон у Греції. А після засідання американська дослідниця продемонструвала свій жовто-блакитний браслет, який вона носить на знак солідарності з українським народом.

Україна на форумі була представлена доповіддю «Anthropological Study of the Ancient Populations in Ukraine: Main Directions and Approaches» завідувачки відділу біоархеології Інституту археології НАН України І. Д. Потехіної, яка ознайомила колег з актуальними напрямками, підходами й науковими здобутками київських антропологів та біоархеологів, а також представила результати своїх нових досліджень. Презентація здобула схвалення слухачів, під час обговорення звучали слова підтримки Україні й стурбованість зарубіжних колег загро-

зою, яку російська агресія становить для історичної спадщини і, зокрема, для унікальних антропологічних колекцій та установ, які займаються їх збереженням і вивченням.

Дуже пізнавальним як для молодих, так і для досвідчених дослідників був практичний семінар, який провели др. Гергард Готц і др. Томас Боні. Під час семінару учасники мали змогу розглянути унікальні випадки скелетних па-

тологій з остеологічної колекції Галлера, яка зберігається в Природничому музеї Базеля.

У заключній доповіді Президент Швейцарської асоціації антропологів др. Сандра Льюш оголосила про приєднання асоціації до Заяви Швейцарської Академії Наук про солідарність з українськими вченими. Зарубіжні учасники конференції одностайно підтримали заяву швейцарських колег.

І. Д. Потехіна

ДО 75-РІЧЧЯ КОСТЯНТИНА МИКОЛАЙОВИЧА ГУПАЛА (1947—2010)

8 грудня цього року виповнюється 75 років від дня народження Костянтина Миколайовича Гупала, археолога, музеєзнавця, суспільного діяча, лауреата Державної премії УРСР у галузі науки і техніки (1983).

Костянтин Миколайович народився в Ужгороді; юність майбутнього дослідника пройшла в Корсуні-Шевченківському. Ще школярем він долучився до археологічних розкопок. Навчався на історичному факультеті Дніпропетровського й Київського університетів. Після закінчення університету (1970) потрапив до складу новоствореної Київської експедиції Інституту археології НАН України, очолив Подільський загін. З ім'ям К. М. Гупала пов'язані яскраві відкриття на київському Подолі. Розкопки 1970-х рр. дали над-

звичайно багатий та інформативний новий матеріал, що змінив наші уявлення про забудову давнього Києва, поклав початок планомірних і систематичних розкопок Подолу. Тогочасні газети називали ті розкопки «Київські Помпеї». Розкопки церкви Успіння Богородиці Пирогощі, здійснені Подільським загonom Київської експедиції на чолі з К. М. Гупалом у 1976—1980-х рр., стали вагомим підґрунтям для реконструкції й відбудови однієї з найвизначніших монументальних київських пам'яток XII—XVII ст. Археологам старшого покоління добре відомий старий зелений вагончик, що стояв на Контрактовій площі, прилаштований під базу Подільського загону. Вагончик добре запам'ятався не тільки багатьом поколінням українських архео-

логів, а й істориків, мовознавців, архітекторів та інших творчих професій. У вагончику майже завжди горіло світло: хтось працював або точилася наукова дискусія.

Книжечка К. М. Гупала «Подол в Древнем Киеве» (1982) стала справжнім ковтком свіжого повітря для багатьох шанувальників київської старовини.

Після переходу до новоствореного Музею історії Києва новопризначений заступник директора з наукової роботи К. М. Гупало очолив та організував роботу з упорядкування чисельних колекцій із розкопок Києва. Після 1985 р. завідував відділом у Корсунь-Шевченківському краєзнавчому музеї. Жив та викладав у м. Рига (Латвія), був одним з очільників української діаспори Латвії. В останні роки життя повернувся до м. Києва.

Світлі спогади про цю непересічну, порядну, яскраву та інтелігентну людину назавжди залишаться в пам'яті багатьох шанувальників української історії та археології.

Г. А. Козубовський

ПАМ'ЯТІ ЯКОВА ПЕТРОВИЧА ГЕРШКОВИЧА (1953—2022)

Війна, що триває, збирає свої криваві жертви на фронтах та окупованих землях, у розбомблених містах і селах, але й за межами нашої держави буває непросто. У перші місяці війни, коли бомбардування зазнали важливі об'єкти Дніпровського району м. Києва, а з півночі насувалася рашистська група армій «Центр» із наміром захопити Лівобережжя столиці, родина Якова Петровича виїхала на Захід. Усе склалося з тимчасовим працевлаштуванням за фахом у Берліні, але емоційний стрес, помножений на серпневу спеку, став фатальним для провідного українського археолога, голови Співки археологів України. Лікарі виявилися безсилими, й 8 вересня вчений відійшов у засвіти.

Яків Петрович – корінний киянин, народився 21 серпня 1953 року. Інтерес до старожитностей виявився в гуртку археології київського Палацу піонерів та був підтриманий старшокласником Л. Залізником. Тоді, в 60-ті роки, цей осередок очолював молодий науковець В. Гладилін, який допомагав гуртківцям потрапити в наукові експедиції Інституту археології АН УРСР. Із 1971 р. юнак сезонно працював у них лаборантом. Його долю як науковця визначили експедиції на Кам'яну Могилю та кургани Донецької обл. під проводом В. Даниленка (1971, 1973, 1975–1976 роки). Валентин Миколайович став його учителем в археології. Однак учня захоплювали не ре-

буси петрогліфів, а могили бронзової доби. Уже студентом Яків примножив досвід польової роботи на пам'ятках Узбекистану. Волею долі історичну освіту здобув у Ташкентському університеті, який із відзнакою закінчив 1977 року. Відтак випускник поновив роботу в Інституті археології АН УРСР на посаді старшого лаборанта.

Досконалу методику розкопок давніх могил Я. Гершкович засвоїв у Сіверсько-Донецькій експедиції С. Братченка (1977–1978 рр.), а розвинув у Червонознам'янській експедиції Г. Євдокимова (1979–1988) на Херсонщині. В останній Я. Гершкович здійснив розкопки Новокиївського поселення сабатинівської культури (1981). Ця пам'ятка стала базовою для дослідника, оскільки визначила тему майбутньої кандидатської дисертації та увиразнила його схильність саме до поселенської археології.

У науково-виробничому кооперативі «Археолог», створеному при Інституті археології на чолі з В. Бідзілею (1989–1993), Яків проявив себе вже як організатор новобудовних експедицій, дослідник багатошарових поселень і курганів у середній течії Сіверського Дінця. Повернення в стіни ІА НАН України 1993 року збіглося для Я. Гершковича з успішним захистом кандидатської дисертації «Сабатинівська культура Нижнього Подніпров'я та Північно-Західного Надазов'я». Точніше, захист дисер-

тації став умовою повернення «блудного сина». Надалі вчений плідно працював у відділі археології енеоліту – бронзової доби.

Із здобуттям Україною незалежності відкрилися можливості для сталої участі українських науковців у міжнародних проєктах, майже недоступних за радянських часів. Вікном до Європи та світу стала участь співробітників інституту в Українсько-німецькій експедиції з дослідження Суботівського городища на Черкащині (1994 – 1995 рр., керівник – В. Ключко). Із часом Я. Гершкович пролонгував цю співпрацю. Її результатом стала підсумкова монографія «Суботовское городище», захищена 2017 року як докторська дисертація.

Загалом, науковий доробок дослідника становить понад 130 праць. З-поміж них монографія «Studien zur spätbronzezeitlichen Sabatinovka-Kultur am unteren Dnepr und an der Westküste des Azov'schen Meers». Im: *Archäologie in Eurasien*, Leidorf, 1999, Band 7. Наголосимо, що це перша та поки що єдина в українській науці монографія про сабатинівську культуру. Серед широко відомих науковому загалові статей назвемо: «Про кам'яні поховальні споруди зрубної культури Північно-Східного Приазов'я» (Археологія, 1982, вип. 41); «Культурно-хронологические группы погребений эпохи средней – поздней бронзы кургана у с. Пришиб» (Материалы по хронологии археологических памятников Украины, Київ, 1982); «Фигурные пряжки культуры многоваликовой керамики» (Советская археология, 1986, № 2); «Этнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников» (Археологический альманах, Донецьк, 1998, № 7).

Окреме місце в широкому колі зацікавлень Я. Гершковича посідав музично-поетичний сюжет «Спадщина Коркута в половецькому середовищі Північного Причорномор'я» (Археологія, 2011, № 1). Умільці з Казахстану виготовили кобиз за матеріалами розкопок поховання кипчацького пісняра, майстерно розчищеного та зафіксованого дослідником.

Щільна завантаженість поточною роботою не заважала Я. Гершковичу готувати кадри найвищої наукової кваліфікації. Під його керівництвом успішно захистили кандидатські дисертації А. Корохіна, Д. Куштан та Д. Пефтиць. Зазначимо й багаторічну редакційну активність науковця як члена редколегії серійних наукових

видань «Матеріали та дослідження з археології Східної України» (Луганськ, СНУ ім. Даля), «Археологический альманах» (Донецьк – Сімферополь) та англomовної версії журналу «Археологія» (Ukrainian Archaeology).

Яків Гершкович створив унікальний «Кодекс етики професійного археолога», затверджений ученою радою ІА НАН України. Послідовно та безкомпромісно він боровся з проявами псевдонауки в археології (див.: «Псевдоархеологія на пострадянських просторах: неусвідомлена небезпека». В: Археологія, 2011, № 2). Науковець активно співпрацював із Всеукраїнською громадською організацією «Спілка археологів України» з дня її заснування, а 2018 року очолив її. На міжнародній арені Я. Гершкович проявив себе як учасник низки наукових симпозіумів, стипендіат програми наукових обмінів ім. В. Фулбрайта (США) та Німецької служби наукових обмінів (DAAD).

Останнім науковим проєктом, у якому вчений виступав автором ідеї, одним із головних редакторів та співавтором розділу, стало ювілейне видання «Археологія України за роки незалежності» (Київ: ІА НАН України, 2022). Йому не вистачило трьох місяців, щоб побачити результат своєї праці. Невтомний трудар науки, Яків Петрович лишив глибоку борозну на ниві української археології. Сумно й гірко без Якова Петровича, не віриться, що його немає. Світла пам'ять про Я. П. Гершковича залишиться серед його учнів, колег та друзів.

К. П. Бунятян, В. В. Отроценко

ПАМ'ЯТІ ГОЧІ РЕВАЗОВИЧА ЦЕЦХЛАДЗЕ (1963—2022)

11 вересня 2022 р. покинув цей світ Гоча Рєвєзович Цєцхладзе — історик, археолог, організатор науки. Гоча, так його звали всі колеги, друзі, всі хто знав і любив його. Пішла з життя смілива, незалежна, безмежно доброзичлива та чуйна людина. Усі, хто був учасником Понтійських конгресів, де б ці конгреси не проводились, пам'ятають їх організатора, наукового секретаря, турботливого господаря Гочу Цєцхладзе. Він пішов з життя за два тижні до початку Сьомого Чорноморського конгресу у Салоніках, присвяченому пам'яті його колеги та товариша професора Александру Аврама. Але став цей захід, організація якого Гочі далася дуже важко, ще й пам'яті професора, Г. Р. Цєцхладзе.

Г. Р. Цєцхладзе, британець, народився 12 грудня 1963 р., у Грузії — так сказано про нього у енциклопедії, але більша частина його молодих років пройшла в Україні. Він навчається на історичному факультеті Харківського університету і вже тоді захоплюється археологією, бере участь у розкопках Херсонеса. Декілька років тому він востаннє відвідав Харків, який вважав рідним містом і завжди згадував з особливим теплом.

1993 р. Г. Р. Цєцхладзе, після закінчення аспірантури під керівництвом Д. Б. Шєлова, захищає дисертацію «Греки в Колхиді (економічні та культурні взаємини)». Потім була еміграція, викладацька робота в Оксфорді, Лондонському, Копєнгагенському, Мєльбурнському університетах, Британському інституті в Анкарі, у наукових установах США та Канади, Міжнародному грецькому університеті (Салоніки, Греція), Бухарестському університеті (Румунія), де він отримав звання професора. Останнім часом доктор філософії, професор Цєцхладзе працював у Лінакр-коледжі Ноттінгемського університету у Великій Британії. Крім викладацької роботи, він мав велику польову практику: був учасником розкопок у Грузії, Криму, Північному Причорномор'ї, Україні та на Північному Кавказі.

Г. Р. Цєцхладзе є автором та співавтором близько 10 індивідуальних та колективних монографій, причому ініціатива написання більшої їх частини належала йому. З-під його пера вийшло багато наукових праць. Редагував значну кількість наукових робіт. Серія наукових збірок за підсумками Понтійських конгресів, де одним із постійних редакторів був Г. Р. Цєцхладзе разом із сером Джоном Бордманом стала одним з найбільш читаних та цитованих робіт з античності.

Його ім'я назавжди увійшло у світову історіографію античності. Його концепція грецької колонізації відзначається оригінальністю, новизною, а головне — базується не тільки на письмових джерелах, а й на археологічному матеріалі. Тобто Гоча Цєцхладзе був одним із небагатьох сучасних дослідників, у науковому доробку якого органічно поєдналися антикознавець-класик та практик-археолог.

Місце, яке Гоча Цєцхладзе займав у науці, як і у наших серцях, буде дуже важко заповнити. Нехай спочиває з миром.

Гаврилюк Н. О.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ЗМІСТУ ЖУРНАЛУ «АРХЕОЛОГІЯ» за 2022 р.

Статті

BRADFIELD J. Scales of Analysis: the Usage of Appropriate Magnification in Use-Wear Studies	3	5—16
EVERILL P., MURGULIA N., BENNETT R., LOMITASHVILI D., BURNELL K. Authentic and Therapeutic Engagement with the Past for Veterans at Nokalakevi, Georgia, and on Breaking Ground Heritage Projects in the UK.	2	53—66
FORNASIER J., BUISKYKH A., KUZMISHCHEV O. Urban Planning with Divine Protection? On the Location of (Sub-)Urban Sanctuaries in Olbia Pontica in the Archaic-Classical Period	2	67—95
KOZLENKO R. The Roman Military Presence On The Berezan Island	1	26—38
MANKO V. O., CHKHATARASHVILI G. L. Transcaucasia and Neolithic of the South of Eastern Europe	2	19—52
RYZHOV S., STEPANCHUK V., NEZDOLII O., VIETROV D. Analysis of Micro-Residues on Stone Tools From Zaskelna IX, Crimea: First Results	1	5—25
TELIZHENKO S. A., SILAIEV O., M. Lithic Assemblages of the Linear Pottery Culture Settlement Modrychi-I	3	17—31
PÉTILLON J.-M., CATTELLAIN P. Experimental Evidence of Spear-thrower Use in the Late Upper Palaeolithic (Upper Magdalenian) from the Isturitz Cave Site, Pyrénées-Atlantiques, France.	2	5—18
ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Я. В., НЕСТЕРОВСЬКИЙ В. А. Бурштинові намистини зі слов'янських ранньо-середньовічних пам'яток: аналіз джерельної бази	3	32—57
ГОРБАНЕНКО С. А. Нетреба в археологічному літописі України.	3	58—65
КАЗАНСЬКИЙ М. М. Фібули східногерманської традиції з могильника Сен-Шерон у Північній Галлії	1	39—54
КОЗУБОВСЬКИЙ Г. А. Про одне дискусійне питання української історії XIV ст.	1	55—85
ОНИЩУК Я. І. Могильник Карів-I в контексті етнічних і культурних явищ останньої чверті II ст. н. е. на територіях Західного Побужжя і верхнього Подністров'я	3	66—87
ПОГОРЖЕЛЬСЬКА І. В., ГОРБАНЕНКО С. А. Слов'янські тканини останньої чверті I тис. н. е.: результати досліджень	4	49—60
САВЕЛЬСЬКА К. С. Сцена з жертвним биком на вотивному рельєфі з Тіри	4	21—32
СОРОКІН С. О., СИТИЙ Ю. М. Деякі аспекти взаємовпливу давньоруської та сіверянської гончарних традицій	4	33—48
УШКОВА Ю. В. Антропологічний склад населення ямної культурної спільноти Північного Причорномор'я: внутрішньогруповий аналіз чоловічої вибірки	4	5—20

Публікації археологічного матеріалу

АКСЬОНОВ В. С. Мушлі як елемент вбрання населення салтівської культури (за матеріалами біритуального могильника Червона Гірка).	1	101—113
ГРЕЧКО Д. С., ПЕЛЯШЕНКО К. Ю. Ліплений посуд із розкопок ділянки валу Більського городища	3	113—130
ГУЦАЛ А. Ф., ГУЦАЛ В. А., МОГИЛОВ О. Д. Курган ранньоскіфського часу біля с. Шутнівці у середньому Подністров'ї.	4	83—104
КОТЕНКО В. В. Елліністична розписна кераміка з Ольвії	2	96—104
НАУМЕНКО О. О., РАДІЄВСЬКА Т. М. Стоянка Іскорость та її місце в кам'яній добі України: історіографічний і типолого-технологічний аспекти.	3	88—112
РУДИЧ Т. О. Населення черняхівської культури за матеріалами могильника Черкаси-Центр (краніологічний аспект).	1	86—100
ТЕСЛЕНКО І. Б., МИРОНЕНКО Л. В. Кераміка середньовічного Білгорода: матеріали розкопок 1969, 1971 рр.	2	128—152
ШЕВЧЕНКО Т. М. Теракотові вівтарники з Ольвії.	2	105—127

Нові відкриття та знахідки

БОБРОВСЬКИЙ Т. А., НЕЧИТАЙЛО П. О., ГОЛУБ В. М., ТИМЧУК Д. В. Знахідка давньоруської свинцевої грамоти в м. Полонному Хмельницької області	4	60—71
ДЯЧЕНКО Д. Г. Інтерпретація Т-подібного рогового виробу з могильника Острів	4	72—82
СИДОРОВИЧ В. З. Нове поховання пшеворської культури у Західному Побужжі	1	114—120

До історії стародавнього виробництва

ЩЕПАЧЕНКО В. І. Скляний посуд пізньоримського часу з Війтенків: технологічний аспект.	1	121—153
---	---	---------

Дискусії

ГАСКЕВИЧ Д. Л. Про ще одну концепцію «неоліту» із рисами постмодернізму	4	105—119
ЗАЛІЗНЯК Л. Л. Про кавказьку міграцію та українську неолітизацію	4	120—128

Історія науки

АБАШИНА Н. С. Дослідник Успенського собору Києво-Печерської лаври: до 120-річчя від дня народження М. В. Холостенка.	4	137—147
ОТРОЩЕНКО В. В. Українські археологи-нонконформісти тоталітарної доби	3	131—146
РУСЯЄВА А. С., КУЗЬМІЩЕВ О. Г. Олександр Миколайович Карасьов – визначний дослідник Ольвії Понтійської (до 120-ліття).	4	129—136

Хроніка

Антропологія і біоархеологія України на міжнародному антропологічному форумі в м. Базель, Швейцарія, 11—12 листопада 2022 р.	4	148—149
Віктору Афанасійовичу Косаківському – 60!	2	155—156
До 60-річчя Віктора Петровича Чабая	2	153—154
До 75-річчя Костянтина Михайловича Гупала (1947—2010).	4	149—150
З нагоди 60-річчя Андрія Петровича Томашевського	1	154—156
Пам'яті Гочі Рєвазовича Цецхладзе.	4	152
Пам'яті Якова Петровича Гершковича.	4	150—151